Հրատարակություն՝ ՀԱՅ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ԵՐՔ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ

Ն. ԱԴՈՆՑ

ՀԱՅՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ ՌՈՒՍԵՐԷՆԻՑ

Գ. ԳԻՒԶԱԼԵԱՆ

ՊԷՅՐՈՒԹ
ՏՊԱՐԱՆ ՀԱՅ ՃԵՄԱՐԱՆԻ
1949

Ն. ԱԴՈՆՑ

ՀԱՅՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

ԹԱՐԳՄԱՆՆՑ ՌՈՒՍԵՐԷՆԻՑ

Գ. ԳԻԻԶԱԼԵԱՆ

1949

Տպ. «ՀԱՅ ՃԵՄԱՐԱՆ»ի

Պէյրութ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

1908ը Պետրոգրատի Համալսարանի «Հայ-վրացիական բանասիրութիւն» մասնաշարի մէջ հրատարակուեց Ն. Ադոնցի «Հայաստանը Յուստինիանոսի դարում» մեծահատոր և մեծարժէք գործը։ Գիրքն ունէր և մէկ ուրիշ անուն, որ աւելի էր ճշդում բովանդակութիւնը՝ քան առաջինը և գլխաւորը։ Նա կոչւում էր «Բաղմական դրութիւնը նախարարական կարգի ճիման վրայ»։ Եւ իրօք Ն. Ադոնցի այս մեծ աշխատանքի մէջ Յուստինիանոսի դարի Հայաստանը միայն կիսով չափ է, որ տեղ է գրաւել։ Նրան նուիրուած է առաջին 236 էջը միայն։ Եւ այնքան էջերից կէսն էլ նուիրուած է Բիւզանդական Հայաստանի ստեղծման, սահմաններին, քաղաքական և վարչական կազմին՝ նախքան Յուստինիանոսի հայկական բէֆորմները։ Այս մասը, հեղինակը կոչում է նաև «Արեւմտեան Հայաստան»։ Այս նկարագրութիւնն է հայ բիւզանդական յարաբերութեան մէկ հետաքրքիր շրջանի՝ երբ կառուցւում էր՝ Հռոմէական կայսրութեան փլատակների վերայ՝ Բիւզանդիան իրեն յատուկ ինքնատիպ դէմքով։ Հետագային Ն. Ադոնցը Հայ-Բիւզանդական քաղաքական և մշակութային կապը ուսումնասիրեց աւելի ընդարձակ գետնի վերայ՝ միշտ նպատակ ունենալով որոշելու այն տարրերը, որոնց յղացողը, կատարելագործողը եղել է հայութիւնը։ Յուստինիանոսի շրջանը մէկ դարձակէտ է և՝ Հայաստանի և՝ Բիւզանդիայի պատմութեան համար։ Առաջինի համար՝ նա ուժերի քայքայման և հայութեան ցրման ժամանակն է։ Երկրորդի համար սկիզբն է Բիւզանդականութեան։

Գրքի երկրորդ մասը նուիրուած է Արեւելեան Հայաստանին։ Նոյն մեթոդով քննարկութեան են ենթարկւում Մարզպանական Հայաստանի կազմը, սահմանները, վարչութիւնը և յարաբերութիւնը Իրանի կայսրութեան ուրիշ մասերի հետ։ Հայաստանի այս մասը կոչւում է նաև «տանուտերական» երկիր. որովհետեւ նախարարական կառոյցը այստեղ է, որ պահում է համեմատաբար իր անաղարտ կայութիւնը աւելի ընդարձակ սահմաններում և աւելի երկար ժամանակ։

Նախարարութիւնը Հայոց կեանքի ողնաշարն է, ուստի Ն. Ադոնցի ուշադրութիւնը կեդրոնացած է այդ էնտիտուտի, հաստատութեան վերայ։ Գրքի այդ նոյն մասի մէջ հեղինակը մանրաղնին քննար-

կութեան նիւթ է դարձնում նախարարական անների թուի հարցը, մէկ առանձին գլուխ նուիրում է նախարարութեան և հիերարշի՝ եկեղեցու կառուցման և կղերի կազմին, նրա «ազգայնացման» հարցին, որ հեղինակը հասկանում է որպէս աւատականացումն։ Այս մասում որոշւում է նաև նախարարական անների տերիտորիալ սահմանները, նրանց արժէքը ըստ իրենց «պատուի, գանի»։ Գրքի այս մասը լռնում է 110 էջ։

Երրորդ մասը նուիրուած է Հայոց «Նախարարութեան ծագման» հարցին։ Առաջին անդամն էր, որ Հայոց պատմագիտութեան մէջ՝ մանրազնին քննութեան էր ենթարկւում նախարարութեան յառաջացման խնդիրը և մշակւում է այդ հիմքերով Հայոց պատմութեան մէկ սիստեմը։ Մինչև Ն. Ադոնցի գիրքը՝ Հայաստանի նախարարական կառոյցի մասին ստեղծուել էր որոշ գրականութիւն։ Այս կամ այն հեղինակը՝ բանասէր թէ պատմագէտ՝ նախարարական կարգը բնորոշող չատ տերմիններ, բառեր մեկնաբանել էին, իմաստաւորել, ոմանք էլ փորձել էին հասկանալ նախարարութիւնը, համեմատելով այն ուրիշ ազգերի նման հաստատութեանց հետ, ուրիշներն էլ ի մի էին հաւաքել հայ պատմագիրների մէջ եղած նախարարութեան վերաբերեալ նիւթերը։ Որոշ աշխատանք կատարել էին Մ. Էմինը, Գ. Պատկանեանը, Կ. Կոստանեանը, Հայր Ինճիճեանը, Մառը։ Նրանք ճշդել են, որոշ բառեր, դաղափարներ, աւելի չատ խնդրին մօտեցել են Բանաթրեանը, որ քննութեան է ենթարկել հին Հայաստանի անձնական և հողային իրաւունքները, այսինքն ճիշդ այն հարցերը, որոնք սերտ առնչութիւն ունեն աւատական, նախարարական սիստեմի հետ։ Հայր Մ. Դարագաշեանը հաւաքում է մեր պատմագիրներից բոլոր անհրաժեշտ նիւթերը՝ «Բընական պատմութիւն Հայոց» հատորների մէջ, բայց չի կառուցում Հայոց պատմութեան նախարարական շրջանի սիստեմը, որի հետևանքով և նրա աշխատանքը կիսով չափ միայն մօտենում է պատմագիտական ուսումնասիրութեան պահանջին։ Հայր Մ. Դարագաշեան քառահատոր Հայոց պատմութեան հրատարակութիւնից 13 տարի յետոյ Ն. Ադոնցը լոյս ընծայեց իր «Հայաստանը Յուստինիանոսի դարում» մեծ գործը։ Նա մի կողմից Հայոց պատմագիտական մտքի մէկ փուլն է, միւս կողմից՝ կատարեալ գործումն այդ մտքի, նոր ուղիներ յայտնագործողը այդ ասպարիզում։ Արդէն Արևմտեան Եւրոպայի պատմագիտութիւնը ապացուցել էր, որ ֆեոդալիզմը կամ աւատականութիւնը չի սահմանափակւում Եւրոպայով և նրա մէկ չատ որոշ շրջանի ընկերային կառոյցը չէ, այլ նա հոլովոյթի մէկ յատուկ շրջանն է գրեթէ բոլոր ժողովրդների, որոնք ունեցել են պատմական կեանք։ Այս ձևով ֆեոդալիզմը նեղ իմաստով դադարեց Եւ-

բոպայի անցած ընկերային քաղաքական ձևեր լինելուց, դարձաւ ընդհանուր ընկերաբանական հարց։ Ն. Ադոնցը այս շատ բեղմնաւոր միտքը իրագործեց և կիրառեց Հայոց պատմութեան մէջ։ Արևելքի բոլոր ժողովուրդները անցել են իրենց աւատական դարը։ Հայաստանը բացառութիւն կազմել չէր կարող։ Պէտք էր միայն որոնել նրա արմատները և ցուցահանել ու ստուգման ենթարկել այն տերմինները՝ բառերը, որոնք ընորոշում են Հայոց աւատական կարգը։ Ըստ Ն. Ադոնցի Հայոց աւատականութիւնը խորապէս ազդուել է ու զարգացել Իրանի մշակութային, քաղաքական միջավայրում. այստեղից էլ մեծ աշխատանքի երրորդ մասի այն ընդարձակ ներածական գլուխը, որ քննարկում է իրանական աւատական տերմինների իմաստաւորումը և նրանց հայեցի արտայայտութիւնը։ Միւս կողմից Ն. Ադոնցի պատմագիտական պրպտումների, նիւթի ընտրութեան, մշակման ձևերի վերայ շատ մեծ ազդեցութիւն է ունեցել իր ուսուցիչը Մառը՝ իր լեզուագիտական հմտութեամբ, լեզուն որպէս պատմագիտական աղբիւր ծառայեցնելու իր մեթոդով, բառերի իմաստաւորման քննարկութեամբ։ Ապա Ռուս պատմագիտական միջավայրը իր՝ ընկերային հարցերի հանդէպ երեւան բերած արտակարգ հետաքրքրութեամբ նոյնպէս ազդեցութիւն է թողել Ն. Ադոնցի գիտական պրպտումների վերայ։

Մեր պատմագէտի գործի երրորդ մասը գրաւում է շուրջ 160 էջ. այստեղ առանձին գլուխների մէջ ուսումնասիրւում են նախարարութեան տոհմական և աւատական հիմքերը։ Հայոց նախարարութիւնը առաջ է եկել տոհմի՝ որպէս աւելի պարզունակ ընկերային ձևերի, քայքայումից. նա ստանում է աւատական ձևեր։ Այնուհետեւ հեղինակը համեմատում է հայ և Եւրոպական աւատականութիւնը և որոշում նրանց ընդհանուր գծերը եւ տեղական առանձնայատկութիւնները։

Ն. Ադոնցը առաջինն էր մեր պատմագիտութեան մէջ որ Հայոց նախարարութիւնը ուսումնասիրեց որպէս ուրոյն ընկերային սիստեմ, քննարկեց նրա ծագումը, համարեց նախարարութիւնը Հայոց պատմական հոլովոյթի մէկ շատ կարեւոր փուլը, առանց որի անկարելի է ըմբռնել մեր պատմութիւնը։ Իր գիրքը շատ աւելի ընդարձակ խնդիրներ է պարունակում քան ցոյց է տալիս անունը։ Գրքի երրորդ մասը բոլորովին ինքնուրոյն աշխատանք է, որ շատ քիչ կապ ունի առաջին երկու մասի հետ և ամենէն հետաքրքիրն է։ Այդ մասում առաջին անգամ իր բոլոր մանրամասնութեամբ գրւում և քննւում է Հայոց աւատականութեան հարցը։ Այդ մասին մէջ ուշադրութիւն է դարձուած նաև հայութեան ծագման խնդրի վերայ։ Ն. Ադոնցը յատուկ տեղ է վերապրում այդ հարցին մէջ հնդեւրոպական Արմէնների,

դրա հետ զուգահեռ նա չեչտում է սեմական տարրի վերայ։ Մեր պատմաբանը այնուհետև չանդրադարձաւ այս հարցերի քննութեան, զբաղուեց հայ-բիւզանդական պատմաքաղաքական խնդիրների լուսաբանութեամբ։ Այն ինչ պատմագիտական գրականութիւնը հայութեան ազգագրական կառոյցի նկատմամբ նոր տեսութիւններ երևան բերեց։ Այս տեսութիւնները ուսումնասիրուած են Պրոֆ. Աստ. Խաչատրեանի, Ակադեմիկոս Յ. Մանանդեանի, Ակադեմիկոս Գ. Ղափանցեանի և հայագէտ Բ. Բ. Պիոտրովսկու նորագոյն երկերի մէջ։ Անշուշտ Ն. Ադոնցը երբ յետագային վերադառնար հայ աւատականութեան և հայութեան ծագումին՝ շատ բան նոր բանաձևումի, շատ բան նոր խմբագրութեան պիտի ենթարկէր ու լրացնէր։ Այդ բանը մասամբ տրուած է իր՝ վերջերս հրատարակած «Հայաստանի պատմութեան» առաջին հատորին մէջ։

Բայց չնայած սրան Ն. Ադոնցի գլխաւոր գործը՝ մնում է հայագիտական ամենէն կարևոր երկերից մէկը և բնաւ չի կորցրել իր գիտական արժէքը։ Անցել է հրատարակութիւնից քառասուն տարի, բայց դժբախտաբար մեծ պատմաբանի այս երկը հայերէն չթարգմանուեց։ Այժմ ձեռնարկում ենք այս աշխատանքին։ Առայժմ թարգմանում ենք գրքի միայն երրորդ մասը՝ «Հայոց նախարարութեան ծագումը» խորագրով։ Հանրային տեսակէտից ամենից հետաքրքիրը այս մասն է։ Թարգմանութիւնը կատարել ենք ռուսերէնից. ջանացել ենք հարազատ մնալ բնագրին, բայց և հայացնել՝ առանց կապուած մնալու տառին։ Ն. Ադոնցի գործը գրուած է սկզբնաղբիւրների վերայ, լիքն է բազմաթիւ ծանօթութիւններով. սակայն մենք խուսափեցինք այդ ծանօթութիւնների թարգմանութիւններից, միշտ ի նկատի ունենալով մեր ընթերցողների կարիքը։ Նա չգիտէ ոչ լատիներէն, ոչ յունարէն և ուրիշ հին լեզուներ, որոնց հիման վերայ գրուած է այս գիրքը։ Նման ծանօթութիւնների թուարկումը միայն պիտի ստուարացնէր թարգմանութեան ծաւալը։ Մի քանի ծանօթութիւններ միայն պահեցինք, որոնք լոյս են սփռում նիւթի պարզաբանման վերայ։ «ԱԿՕՍ»ի խմբագրութիւնը և վարչութիւնը հասկանալով և բարձր գնահատելով Ն. Ադոնցի եզակի արժէքը՝ որոշեց ամբողջապէս գրել մեր թարգմանութիւնը «ԱԿՕՍ»ի մէջ և արտատպել առանձին գրքով։ Վստահ ենք որ սրանով մեր պատմագիտութեան մէջ մէկ դրական գործ ենք անում և նորից վերարծարծում մեծ պատմաբանի և բանասէրի յիշատակը արժանավայել ձևով յարգելու խնդիրը։

Գ. Գ.

Ա· ԳԼՈՒԽ

ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ

Նախաբարութիւնը որպէս պատմական հաստատութիւն ընդունելու համար՝ շատ կարեւոր է ինքը՝ հարցադրութիւնը։ Մեր անմիջական նպատակն է ուրուագծել նախաբարութիւնը մեզ զբաղեցնող՝ Ցուստինիանոսի դարում։ Հետեւապէս նախաբարութեան որակային կողմերի ուսումնասիրութիւնը պիտի կատարուէր այդ սահմաններում, այսինքն գործադրուէր յիշուած դարաշրջանի մէջ։ Բայց կարելի է դիտել այս բանը իստատպահանջ գիտութեան տեսակէտից։

Վերոյիշեալ շրջանում նախաբարութիւնն ապրում էր որոշ բեկումնային մտնելով զարգացման նոր փուլի մէջ։ Իսկ նախաբարութեան, ինչպէս և Հայոց կեանքի բոլոր կողմերի հոլովոյթը, ընթացաւ զիգզագներով ոչ միայն ժամանակի, այլեւ տարածութեան տեսակէտից։ Կեանքը՝ հեռու էր ամբողջ երկրում հաւասարընթաց լինելուց։ Այն պահուն, երբ որոշ գրութիւն նոր էր սկսւում երկրի որոշ մասերի մէջ, ուրիշ մասերում նա վերջանում էր որպէս արդէն ապրած ձեւ։ Բազմազան տեղագրական պայմանները և անհաւասար մասնակցութիւնը երկրի քաղաքական կեանքին՝ ստեղծում էին միմիանցից տարբեր մշակութային և կենցաղային շրջաններ։ Մէկ տեղում գործում էին դեռեւս կեանքի հին ձեւերը, պահւում էին երբեմն շատ հին անցեալի աւանդները, մինչ ուրիշ շրջաններում բնակերային ձեւերը մէկէն աւելի փոփոխութեան էին ենթարկուել։

Պատմագիտական դրականութիւնը անկարող է մեր առաջ վերականգնել ընկերային կեանքի ամբողջ պէսպիսութիւնը։ Գիրն ստեղծուեց Աբչակունեաց կարգի երերման ժամանակ։ Այդ և մի քանի ուշ շրջաններին վերաբերող յիշատակարանները քաղաքական բնոյթ չեն կրում։ Ճիշտ է նրանք պարունակում են շատ արժէքաւոր տուեալներ նախաբարական կարգի այս կամ այն կողմին վերաբերող, բայց ընդհանրապէս նրանք անբաւարար են ամբողջական պատկեր գծագրելու

համար, ևս առաջել, որ յաճախ չենք էլ հասկանում նրանց իսկական իմաստը և հարկադրուած ենք կոհորտների մէջ խարխափել։ Առձեռն տեխնիկ արտայայտութիւնները՝ տերմինները ճիշտ մեկնաբանութեամբ մեզ կը յայտնագործեն նախաբարական անցեալի շատ էական կողմերը։ Անյոյս բան է փորձել բնաղրային բաղդատութեամբ որոշել նրանց ստոյգ նշանակութիւնը։ Միեւնոյն հեղինակը միեւնոյն տերմինը՝ բառը գործ է ածում բոլորովին տարբեր իմաստներով։ Այս բանը համարել ոճաբանական վրիպումն կամ խմբագրական թերութիւն՝ ամեն պարագային ճիշդ չէր լինիր։ Ցիշատակարաններն ի հարկէ ենթարկուել են վերամշակման և մէկ արտայայտութեան փոխարինումն միւսով՝ միանգամայն թոյլատրելի է, բայց և այնպէս տերմինների նշանակութիւնը, անկայունութիւնը և փոփոխութիւնները միշտ չի կարելի մեկնաբանել դրանով։ Շատ տերմիններ ալեւոր հնութեան արգասիք են, որոնք անցնելով դարէ դար ընդունել են նոր երանգաւորում՝ համապատասխան փոխուող յարաբերութեանց և գրի չրջանում նրանք արդէն բարդ գաղափարներ էին՝ հարուստ ներքին բովանդակութեամբ։ Ցայտնագործել իւրաքանչիւր տերմինի պատմական չերտերը նշանակում են երբեմն հետազօտել նախաբարութեան ծագման հոլովոյթը։

Մեզ մատչելի՝ գրական նիւթերը, նախաբարութեան պատմութեան վերաբերող՝ չեն տալիս նրա մասին ամբողջական գաղափար։ Արեւմտեան Եւրոպայի աւատականութեան նշանաւոր ուսումնասիրողի համեմատութիւնից օգտուելով՝ կարող ենք ասել՝ նախաբարութիւնը նման է մէկ հին ծառի։ Ցիշատակարանները՝ լաւագոյն դէպքում յայտնաբերում են մեր աչքի առաջ միայն նրա տերևները և ծառի կատարները, սակայն արմատները ծածկուած են մեր տեսողութեան սահմանից և նրանց հասնելու համար անհրաժեշտ է պեղել հողը։ Այս պիտի նպատակի համար բնագրերի ուսումնասիրութեան և համեմատութեան վերայ հիմնուած բանասիրական մեթոդը անբաւական է և չի հասցնել ցանկալի արդիւնքների։ Անհրաժեշտ է մէկ զեկավար կոնցեպցիա՝ միտք, որ մեզ առաջնորդէր ծառի թաքնուած արմատների հետաքերով։ Դիտական լինելու համար այդ ըմբռնումը պէտք է դուրս եկած լինի պատմական այն միջավայրից, ուր շարժման մէջ են եղել Հայերը։

Նախաբարութիւնը քաղաքական-ընկերային մէկ հատատութիւն է։ Նրա արմատները պիտի որոնել իրանական պետութիւնների ընդհանուր քաղաքական և ընկերային պայմաններում։ Հայաստանն էլ զարգացաւ այդ պայմաններում և նրա կեանքը պիտի կառուցուէր Իրանի հետ միեւնոյն պետական-իրաւական գաղափարների և նորմերի ազդեցութեան տակ։ Նկարագրելով Իրանական պետականութիւնը իր

հիմնական ձևերով մենք կ'ունենանք մէկ յենարան, որ մեզ հնարաւորութիւն կ'ընձեռնէ կապակցելու իրար նախարարութեան վերաբերող անջատ-անջատ նիւթերը եւ կառուցելու նրանից մէկ ամբողջական պատկեր:

Պետականութիւնը որպէս իրաւական համակարգութիւն ուրիշ կերպ է ըմբռնուել և կազմուել արեւելքում՝ քան արեւմուտքի մէջ: Եթէ արեւմուտքում պետականութեան գաղափարի հոլովոյթի մէջ գերակշիռ նշանակութիւն ստացան քաղաքային կազմակերպութիւնները, ապա արեւելքում այդպիսի նշանակութիւն ստացան տոհմական միութիւնները: Ինդիրը լաւատեղեակների, լաւապէս ուսումնասիրողների կարծիքով՝ հոմէական պետութիւնը քաղաքների միութիւն էր, իսկ պարսկականը՝ բարձրագոյն ձեւն էր տոհմային քաղաքական միութեան:

Իրանի պետական կեանքի յետագայ զարգացման մէջ տոհմական կարգերը մնացին որպէս հիմնական մակարդը ընկերային կեանքի՝ անկախ բարձրագոյն իշխանութիւնից, որ անցնում էր մէկ հարստութիւնից միւսին: Պատմութեան բեմ գալիս Պարսիկները կազմուած էին բազմաթիւ տոհմերից, նրանց հարեւան Մարերն էլ նոյնպէս տոհմերի միութիւն էին:

Մար Դէյոկը մարական ցեղերի գլուխը կանգնելով խորտակեց Ասորեստանցիների տիրակալութիւնը, իսկ կիւրոսը միացնելով Պարսից անջատ տոհմերին՝ առաջնորդեց Մարերի դէմ և հիմք դրեց Աքէմենեանների տիրապետութեան: Իր հերթին մակեդոնացի նուաճողը կործանեց Աքէմենեանների իշխանութիւնն և նրա յաջորդները իշխեցին մինչեւ այն, որքան հարկադրուած չէին նահանջելու պարթեւական ցեղի աւելի ահեղ հրամայողների առաջ:

Բոլոր դինաստիական փոփոխութեանց ժամանակ իրանական պետութիւնը մնաց որպէս կամաւոր, երբեմն էլ հարկադրական միջոցներով միացած տոհմերի մէկ ընդարձակ դաշնակցութիւն՝ սիսեմամեյծօն: Դաշնակցութեան գլուխը կանգնած էր ամենէն համախմբուած և լաւապէս կազմակերպուած տոհմը: Այդպէս էր Պասարգատների տոհմը, որոնցից ծագում էին Աքէմենեանները: Վերջինները միապետութեան վերայ նայում էին որպէս իրենց տոհմի կամ lauma-յի սեփականութիւնը: Դարեհը խօսում է ոչ այլ՝ քան տոհմի անունից: Նրա բազում արտայայտութիւններից տեսնում ենք, որ իր գործունէութեան հիմքում ընկած են գերդաստանային, տոհմական շահերը:

Պայքարը տեղի էր ունենում սկիզբը՝ յանուն Աքէմենեան տոհմի գերակայութեան ընդդէմ անջատողական ձգտումներ ունեցող մարական մոգերի, ապա ուրիշ ցեղերի դէմ, որոնք ձգտում էին անջատու-

մի։ Շնորհիւ յամառ կռիւների Աքէմէնեանները կարողացան միացրնել բոլոր ցեղերին և կազմել մէկ մեծ դաշնակցութիւն սխսեմա մեյծօն, հների արտայայտութեամբ։

Պարսիկների իշխանութիւնը ճանաչում էին մի քանի տասնեակ բազմացեղ երկիրներ. նրանք կոչւում էին dahiu և նրանց պետերը dahiu pati: Dahiu իրանական ձևն է սանսկրիտ dasi-թշնամի և ըստրուկ բառի և նշանակում է թշնամիների կամ ստրուկների երկիր՝ բնորոշիչ և տիրապետող տոհմի մոայնութիւնն արտայայտող մէկ տեսակէտ՝ միւս ցեղերի նկատմամբ։ Dahiu-ն չատ թէ քիչ միատարր ազգագրական խմբակցութիւն էր, այսինքն zana։ Արձանագրութեանց մէջ Պարսից թագաւորը կոչւում է խշայարիա dahiunam vispazananam, կամ paruv zananam այսինքն dahiu տարբեր կամ բազմաթիւ zana, տոհմերով։ Zana-ն ազգագրական արտայայտութիւնն է այն գաղափարի, որին համապատասխանում է երկրային տերիտորեալ՝ dahiu-ն։

Տոհմերի կամ dahiu-ների կախուածութիւնը արտայայտւում է նրանով, որ նրանք վճարում են որոշ տուրք Cajim abaranta։ Որպէս շրջանային միաւոր կամ հարկային շրջան dahiu-ն կոչւում է satra, իսկ նրա գլուխը՝ satrapa կամ satrapati. ուրիշ խօսքով այն ինչ որ տոհմական իշխանութեան տեսակէտից dahiu էր, քաղաքացիական, վարչական տեսակէտից satra էր։ Երկու միութիւնները իրենց տարածութեամբ ոչ միշտ համատեղւում էին. երբեմն մի քանի dahiu կազմում էին մէկ satra։ Աքէմէնեանների օրով 23-28 dahiu-ներ կային, իսկ Դարէհը ամբողջ կայսրութիւնը բաժանեց քսան սատրապութեանց։ Ըստ արժէքի և տարածութեան dahiu-ները տարբերւում էին միմիանցից։ Մի քանիսը ինքնուրոյն թագաւորութիւններ էին. նրանց պետերը կոչւում էին խշայարիա=շահ, եւ նրանց նկատմամբ Պարսից թագաւորը ներկայանում էր որպէս խշայա թիանամ, խշայա թիա այսինքն շահն շահ։ Dahiu-էին Պարսկաստանը, Մարաստանը, Պարթեւաստանը, Հայաստանը, Բաբելոնը և այլն։

Կայսրութեան մէջ մտնող ինքնուրոյն բարձրագոյն միութիւնը dahiu-ն էր կամ zana-ն։ Zana-ն ունէր իր ներքին կազմակերպութիւնը. նա բաժանւում էր առանձին տոհմերի, իսկ վերջինները իրենց հերթին բաժանւում էին ուրիշ մանր խմբակցութեանց։ Այսպէս օրինակ Պարսիկներն ու Մարերը, որոնք dahiu էին, կազմուած էին՝ առաջինները տասը տոհմերից, իսկ վերջինները վեց։ Պարսից տասը տոհմերից մէկը Պասարգատներն էին, իսկ նրանց ենթաբաժանումը՝ Աքէմէնեանները։ Յոյն պատմաբանը (Հերոդոտոս) Պասարգատներին կոչում է Գենոս իսկ Աքէմէնեաններին Ցrաsրէ։ Դարէհի

արձանագրութեանց մէջ Աքէմէնեանների ընտանիքը կոչւում է tau-ma, որ նշանակում է, թէ tauma-ն որպէս ընկերային դաղափար հաւասարազօր է Ֆրեսրէ-ին։

Ընկերային խմբաւորման հետեւեալ աստիճանը համապատասխանող յունական Դէնոսին կազմում է zantu-ն։ Մարական ցեղերից մէկը կոչւում էր Արիձանթոյ, այսինքն ազնիւ zantu, ցեղ, որից կարելի է եզրակացնել, որ zantu հէնց անունն է իւրաքանչիւր ութ խմբակցութեանց կամ Դէնոսի։

Պարսկական տոհմերը ունէին ընկերային միութեանց այնպիսի աստիճանաւորում, ինչպէս մարականները, ուստի և, նրանց վերաբերմամբ էլ կիրարկելի է zantu անունը։

Այսպէսով ամբողջ պարսիկ ժողովուրդը կազմում էր zana, Պասարգատները որպէս այդ zana-յի մէկ տոհմը՝ zantu էին, իսկ Աքէմէնեանները zantu-յի մէկ դերդատանը՝ tauma էին։

Արձանագրութեանց մէջ մենք հանդիպում ենք նաև vid և kara ին: Mana taumaya կամ amaxam taumaya ի հետ մենք տեսնում ենք վիթամ yam amaxam, այսինքն՝ մեր tauma-ն և մեր Վիթը։ kara-ն կիրարւում է ամբողջ ժողովուրդի՝ Պարսից կամ Մարերի նկատմամբ։ Kara Parsa hya վիթա-patiy. Kara Mada hya vida patiy, այսինքն vid-երով ապրող պարսիկ ժողովուրդը, Մարերի ժողովուրդը՝ վիթ-երով ապրող։ Այս արտայայտութիւններից՝ երեւում է, որ Kara-ն բաժանւում էր մի քանի վիթերի:

Ինչ կապակցութեան մէջ են այս տերմինները tauma և zana-յի հետ պարզ չէ։ Կարելի էր ընդունել նրանց որպէս ընկերային խմբակցութեան մէկ միջանկեալ օղակ, սակայն աւելի հաւանական է, որ vid-ը տերիտորիալ արտայայտութիւնն է tauma-էթնիկ դաղափարի ինչպէս dahiu նոյնպիսի համարժէք էր zana-ի։ Ինչ վերաբերում է Kara-«հղօր» բառին՝ ապա այդ աւելի շուտ ռազմական դաղափար է և նշում է zana-յի գործոն տարրերին, կռուի համար պիտանի մարդկանց, այստեղից էլ նրա բանակ, զօրք ցոյց տուող յարակից նշանակութիւնը։

Արուեստական դրականութեան մէջ յաճախ հանդիպում ենք nemana vis, zantu, danhu բառերին որպէս արիւնակից մարդկանց ընկերային միութեան տարբեր աստիճանները նշող։ Աւելի ուշ ժամանակի ուսմունքների համաձայն nemana-ն կազմւում էր հինգ զոյգ աղամարդկանցից և կանանցից, vis-ը կազմւում էր 15 զոյգերից, zantu-ն 30 զոյգերից և danhu-ն յիսուն։ Խնդիրը թուական տուեալները չեն, որոնք կարելի է հասկնալ պայմանական ձեւով՝ կարեւորը խմբակցութիւնների այն յաջորդականութիւնն է, որոնց վերայ նշում են թիւերը։ Nemana-ն երեւան է գալիս որպէս համակցութեան առաջին աս-

տիճանը մէկ յարկի տակ ապրող մարդկանց միութիւն։ Մի քանի այդպիսի nemana-ներ կազմում են vis, մի քանի vis-ներ՝ zantu, իսկ մի քանի zantu, կազմում են dahiu կամ zana: Մատնանշուած խմբակցութեանց անդամները համապատասխան կարգով կոչւում են nmanya, visya, zantuma, danhuma, իսկ նրանց պետերը՝ nmano-paiti, vis-paiti, zantu-paiti, danhu-paiti։ Այստեղ չէ յիշատակուած մեզ ծանօթ tauma-ն. թւում է թէ նա փոխարինուել է nmana բառով, որ յայտնի է Դարեհի արձանագրութեանց մէջ manyo ձեւով։ Բայց մենք արդէն ասացինք, որ tauma-ն էթնիկական-ազգագրական կրկնաւորն է տերիտորեալ vis բառին, ուստի կարելի է ենթադրել, որ nmana, որպէս ընկերային դաղափար յետագայ ժամանակներին է վերարերում և համապատասխանում է tauma-յից դուրս եկած ընտանիքին։

Տոհմական կարգը նշող բառերից՝ տերմիններից մի քանիսը ցոյց են տալիս արիւնակցութիւնը, term, gent. ինչպէս որ tauma, zantu, zana, միւսները երկրային միութիւնը term, loci՝ օր. nmana vid dahiu։ Երկու կարգի տերմինների մէջ համաձայնութիւն գտնել շատ դժուար է։ Ժամանակի ընթացքում մէկ տերմինը գործածութիւնից դուրս է անում միւսին։ Տերիտորեալ տերմինները ընդունում են էթնիկ բնոյթ եւայլն։ Կարեւորը տոհմական կազմակերպութեան օղակների մատնանշումն է։ Դրանցից վերջինը dahiu-e է, որին յաջորդում է քաղաքական դաշնակցութեան, պետական միութեան կառուցումը բարձրագոյն պետի իշխանութեան տակ։

Տոհմի ներքին կեանքի տեսակէտից ամենից գործօն օղակը պիտի համարել vis-ը։ Արիական ժողովուրդների պատմութեան և իրաւունքի մէջ մեկնակէտ ընդունւում է ոչ թէ ընտանիքը՝ այլ տոհմը, gens։ Նա մարդկային համակցութեան տոհմային ձեւն է և նրանից զարգացել են յետագայի աւելի բարդ ձեւերը, ինչպէս և նրանցից կազմուել են նահապետական դերդաստանները՝ տոհմի՝ աւելի փոքր խմբակցութեանց բաժանման ուղիով։ Իրանի մէջ, ըստ երեւոյթին՝ այսպիսի մեկնակէտ ծառայում է vid-ը։ Դարեհը արձանագրութեանց մէջ յաճախ յիշում է վիթի մասին և պնդում է նրա շահերի վերայ։ Պարսիկները և Մարերը բաժանւում էին ըստ վիթերի, վիթ-patiy։ Թագաւորը յայտարարում է, որ վերահաստատեց յափշտակիչ Գաումատի աւերած ayadana-ն, յետոյ իլեց նրանից abacaris-ը, gaidamca manyamca visibisca-ն, որից նկատելի է, որ վերոյիշեալ հաստատութիւնները նոյնպէս գաղաւորուած էին ըստ vid-երի: Վերջապէս աստուածութիւններն էլ կոչւում էին վիթ-երի անունով, Cagaitis vidibis։ Այս պարագան շատ կարեւոր է, որովհետեւ vid-ը, ինչպէս

և ուրիշ տերմիններ, ունեցան, ինչպէս պիտի տեսնենք Հայոց նախարարական կառոյցը ցոյց տուող բառերի մէջ, շատ հետաքրքիր վերապրու�մներ:

Պարսիկների տոհմական կենցաղի մասին հետաքրքիր տեղեկութիւններ կան Քսենոֆոնի երկերում: Ճիշդ է յոյն հեղինակը մի քիչ միտումնաւոր է, բայց նրա տեղեկութիւնները իրենց հիմքում ճիշդ են եւ լաւ լուսաբանում են իրանական կեանքի մի քանի կողմերը: «Պարսիկները, ասում է պատմաբանը, ունեն այսպէս կոչուած ազաս հրապարակ էլեսբերա ակորա, մէկ վայր, ուր գտնւում են արքայական պալատը եւ ուրիշ հասարակական շէնքեր: Նա բաժանուած է չորս մասի. մէկ մասը մանուկների համար, միւսը՝ երիտասարդների, երրորդը՝ հասակաւորների, իսկ վերջինը՝ զինուորական տարիքն անցածների համար: Ըստ օրէնքի նրանք բոլորը հաւաքւում են իրենց տեղերը՝ մանուկները՝ վաղ առաւօտից, ինչպէս եւ հասակաւորները, իսկ ծերունիները՝ իւրաքանչիւրին յարմար եղած ժամանակ, ի բաց առեալ յատուկ օրերին, երբ նրանք պարտաւորուած են լինել իրենց տեղում: Երիտասարդները՝ թեթեւօրէն զինուած, դիշերները շրջում են եւ հսկում հասարակական շէնքերի վերայ: Բացառութիւն կազմում են ամուսնացածները, որոնք, ի պէսպս, պարտաւոր են ներկայանալ երբ կը կանչուին. եւ ընդհանրապէս նրանց յաճախակի բացակայութիւնը չի խրախուսւում: Սրանցից իւրաքանչիւր մասի վերայ նշանակուած են տասներկու պետեր. չէ որ Պարսիկները բաժանուած էին տասներկու ֆիլերի կամ տոհմերի: Մանուկների վերայ նշանակւում էին այն ծերերը, որոնք ամենից լաւ էին դաստիարակում նրանց: Երիտասարդների համար, հասակաւորներից ընտրւում են նրանք, ովքեր լաւագոյն կրթում են նրանց: Հասակաւորների համար ընտրում են նրանց, որոնք լաւագոյն սովորեցնում են օրէնքի գործադրութիւնը եւ բարձրագոյն իշխանութեան կարգադրութիւնները: Մերերն էլ ունին ընտրովի առաջնորդներ, որպէսզի նրանք էլ կատարեն իրենց պարտականութիւնները»:

Այնուհետեւ պատմագիրը կանգ է առնում Պարսիկների կրթական սիստեմի վերայ: Մանուկներին սովորեցնում են աղեղ արձակել եւ նիզակ ճօճել: Սրանով նրանք զբաղւում էին մինչեւ 16-17 տարեկան հասակը, որից յետոյ նրանք անցնում էին երիտասարդների դպրոցը: Վերջինների կրթութիւնը այն էր, որ տաս տարի, դառնում էին հասարակական շէնքերի շուրջ որպէս պահակ, ինչպէս եւ միջոց, նրանց մէջ աչալրջութիւնը զարգացնելու համար: Ցերեկը նրանք իրենց առաջնորդների տրամադրութեան տակ էին՝ հասարակական գործերի համար: Երբ թագաւորը դուրս էր գալիս որսի երիտասարդ-

ների մէկ մասը ուղեկցում էր նրան, տպա, բայց որանցից, հրամանատարները նրանց օգտագործում էին պահակային ծառայութիւնների, ոճրագործներին որոնելու և աւազակներին հետապնդելու համար և ընդհանրապէս այն բոլոր պարագաներում, երբ անհրաժեշտ էր ոյժ և արագաշարժութիւն։ Տասը տարին լրանալէն յետոյ երիտասարդները անցնում էին հասակաւորների դասը և մնում էին այնտեղ քսանհինգ տարի։ Նրանք շարունակում էին՝ առաջնորդների իրենց վերայ դրած պարտականութիւնները ի կատար ածել։ Պատերազմի ժամանակ նրանք զինւում էին ոչ թէ աղեղով ու նիզակով, այլ ընդհուպ կըռուելու պիտանի զէնքերով՝ դրահաւոր կրծքակալով, ձախ թեւին, մի՛ նվարների մէջ տեսածներին չատ նմանող՝ վահանով, աջ ձեռքին սուրը կամ դաշոյնը։ Հրամանատարները հասակաւորներից էին ընտրում, բայց նրանցից, ովքեր մանուկների դաստիարակութեան էին նուիրուած։ Բան եւ հինգ տարուց յետոյ, երբ լրացնում էին յիսուն տարին, նրանք անցնում էին այսպէս ասած և իրօք, ծերերի դասի մէջ։ Ծերերը իրենց սահմաններից դուրս երբեք պատերազմ չէին գնում։ Բայց տունը մնալով՝ նրանք մասնաւորի և ընդհանուր գործերի դատավարութեամբ էին զբաղւում։ Նոյնիսկ մահուան պատիժի իրաւունք ունէին. նրանք էին ընտրում բոլոր պաշտօնեաներին։ Եթէ երիտասարդներից կամ հասակաւորներից մէկը օրէնքի դէմ մեղանչէր՝ այդ մասին տեղեկացնում էին համապատասխան ֆիլարխները կամ որևէ մէկը և ծերերը լսելով մեղադրանքը՝ կայացնում են իրենց վճիռը։ Դատապարտուածը իր ամբողջ կեանքում մընում է արատաւորուած։

«Պարսիկների հասարակական կարգը աւելի դարձ պատկերացնելու համար, շարունակում է հեղինակը, պէտք է իմանալ, որ Պարսիկների թիւը հասնում էր մինչև տասներկու միրիադի = բիւրի՝ այսինքն 120 հազար մարդու։ Նրանցից և ոչ մէկը ըստ օրինի զբաղեցած չէ պատուի և իշխանութեան հասնելուց և բոլորին հնարաւորութիւն է տրւում իրենց երեխաներին հասարակական դպրոցներն ուղարկելու։ Բայց իրականին մէջ այնտեղ յաճախում են միայն ունեւոր մարդկանց երեխաները, ովքեր հնարաւորութիւն ունեն կերակրելու իրենց երեխաներին՝ առանց նրանց աշխատանքին դիմելու։ Իսկ ով հնարաւորութիւն չունի նա չի ուղարկում։ Հասարակական ուսուցիչների մօտ կրթուածները կարող են մտնել երիտասարդների դասը, իսկ կրթութիւն չստացածները զրկուած են այդպիսի իրաւունքներից։ Նոյնպէս նա, ով երիտասարդների դպրոցումն եղել է և անցել է օրինական դասընթացքը, նրան թոյլ է տրւում ցուցակագրուելու հասակաւորների կարգի մէջ և հասնելու պատուի եւ աստիճանի։ Իսկ երբ չի անցել երիտասարդների դասընթ-

թացքը, նա չի կարող անցնել հասակաւորների կարգը։ Վերջապէս հասակաւորների դասարանը ամբասիր անցնողները դառնում են ծեր, աւագ։

Ըստ Ֆէնոֆոնի՝ նրա հերոսը՝ Կիւրոսը անցել է բոլոր դասարանները։ Ակներեւ է, որ պատմարանը փորձում է նկարագրել Պարսից տեսակէտից՝ իտէալական դատիարակութեան սիստեմը, ուստի եւ մանրամասնութեանց մէջ չափազանցութիւնները թոյլատրելի են, բայց ընդհանուր գծերով նրա պատմածը համապատասխան է իրականութեան։ Նրա նկարագրութեանց մէջ երեւան է գալիս տոհմական կեանքի հնագոյն հաստատութիւններից մէկը։ Ազաs հրապարակի՝ համայնական ժողովն է, նոյն այդ հաստատութիւնը, որ արձանագրութեան մէջ կոչւում է habacaris և որի համար Դարէհը կուում էր ինքնակոչ Գաումարտի դէմ։ Habacaris-ը ըստ հնչունական և իրական նշանակութեան նոյնանում է սանսկրիտ saba.cara-ի հետ, sabah ժողով-cara.գնալ, որ նշանակում է ժողով, հաւաքոյթ։ Հնդիկների մօտ sabha էր կոչւում համայնքների ժողովը, որի անդամները ապրում էին ըստ գիւղերի grama-յի տանուտէրի՝ gramani իշխանութեան տակ։ Այդ ժողովը հրաւիրում է հասարակական գործերը քննելու, ինչպէս և զուարճութեանց, ժամանցի համար։ Այդ ժողովները ունէին այնպիսի մեծ նշանակութիւն, որ երբեմն մարդիկ արժէքաւորում էին՝ ժողովի համար իրենց ունեցած պիտանիութեան. գնահատւում էր sabheya-մարդը։

Ազատ հրապարակում հաւաքւում էին Պարսից տասներկու տոհմերի ներկայացուցիչները։ Ամեն տոհմ ունէր մինչեւ տաս հազար մարդ. բոլոր Պարսիկները 120 հազար էին՝ մի թիւ, ասենք հարեւանցիօրէն, որ չշմեցուցիչ կերպով չնչին է մէկ ժողովրդի համար, որ այնպէս ահաւոր կերպով իր մականն էր ցնցում և ապացուցում է մեր զարգացրած այն միտքը, որ Պարսից պետութիւնը հիմնուած էր իրօք դաշնակցային հիմքերի վերայ։ Պատմարանի վերապատմումն, թէ տոհմի ոչ բոլոր անդամները հաւաքւում էին հրապարակում թէպէտ բոլորն էլ իրաւասու էին, այլ միայն ունեւորները՝ ապացուցում է թէ ինչպէս հին տոհմական հաստատութիւնը կորցնում է իր իսկական բնոյթը և բոլոր անդամների հաւասարութեան վերայ կառուցուած այդ հաստատութիւնը՝ դառնում է դասային չերտաւորման և անհաւասարութեան ապրիւր։ Առաջուան հասարակ ժողովը փաստօրէն վերածուեց հասարակութեան հարուստ խաւի իւրայատուկ զինուորական դպրոցի։ Աղքատները ժամանակ և հնարաւորութիւն չունէին օգտուելու մատնանշուած հարստութիւններից։ Կիւրոսը զինուորներին ուղղած իր ճառի մէջ ի միջի այլոց ասում էր՝ «Հայրենիքում դուք մեզ հետ նոյնիրաւ չէք, ոչ թէ այն պատճառով, որ

վիրաւորուած էք մեզնից, այլ որպէսզի աշխատէք կեանքի անհրաժեշտ միջոցներ հայթայթելու համար։ Այսպիսով ազատ հրապարակը կամ Habacaris-ը պատճառ դարձաւ հասարակական շերտաւորման, ստեղծեց արտոնեալ մարդկանց դասակարգ և նրանց համար ապահովեց տիրապետող դիրք և բացառիկ իրաւունք երկիրը կառավարելու խնդրում։ Կիւրոսի 30 հազար զինուորներից միայն 10 հազարն է որ պատկանում էին արտոնեալների դասին, կամ ինչպէս կոչւում էին՝ ομοιοι-ներին։ Քսենոֆոնը վստահեցնում է, որ հրապարակում առեւտուրը արգիլուած էր։ Hapacaris-ից ծագում է նոր պարսկական bazar շուկայ, հայերէն վաճառ բառը, որ ցոյց է տալիս, թէ հին հաստատութիւնը՝ յետագայում փոխուել է շուկայի՝ բարիքների փոխանակման համար։ Ուրիշ խօսքով Habacaris-ը վերապրել է հոլովոյթի երեք փուլ՝ անցնելով առհմային հաստատութիւնից՝ զինուորական-ազնուական դրութեան, ապա բուրժուական։ Habacaris-ը հացրեց օմոտիմների դասի ստեղծման, որոնք իրենց մէջ ունէին յետագայ դասային ազնուականութեան սաղմերը։ Հաւանաբար՝ ընդհանուրին մատչելի լինելու համար ազատ համարուող հրապարակը յետագային դառնում է միայն ազատների սեփականութիւն։ Միապաղաղ զանգուածի շերտաւորումը ցուցանիչ է արդէն տոհմական հիմքերի քայքայման, իսկ այդ բանին ուղեկցւում է աւատական կարգի ծագումը։

Աւատական կոչուած երեւոյթի մանրամասնին ուսումնասիրութիւնը յայտնագործում է նրա չատ բարդ լինելը։ Եւ այժմ խօսւում է ոչ միայն միջնադարեան, այլ և նախնական աւատականութեան մասին՝ տոհմական կեանքի փլատակներից առաջացած։ Ընկերային հաւասարակշռութիւնը նախնական շրջանում էլ պահւում էր համայնական հողատիրութեան շնորհիւ։ Այդ ձեւի հողատիրութեան քայքայումով ծնւում է տնտեսական անհաւասարութիւն, որ տանում է դէպի քաղաքական իշխանութեան անհաւասար բաշխման։ Այսպիսով երեւան են գալիս աւատականութեան գլխաւոր տարրերը՝ հողատիրութիւնը կապակցուած քաղաքական իշխանութեան հետ։

Երբ է աւարտւում տոհմային ձեւերի բեկումն աւատականի՝ անկարելի է սահմանել։ Ոչ միայն աւատականութեան, այլ և հոմէական իմաստով պետականութեան սաղմերը մենք նկատում ենք Աքէմենեանների դարաշրջանում։ Անտես առնելով մոտ եօթանասունի հասնող բնիկ ազգագրական խմբակցութիւնները, Աքէմենեանները առաջին անգամ ամբողջ կայսրութիւնը բաժանեցին քսան վարչական միաւորների, այսպէս կոչուած satrapeների ու նրա մէջ էլ զինուորական իշխանութիւնը բաժանեցին քաղաքացիականից՝ յանձնելով առաջինը Ֆրուարխներին և Խիլիարխներին, իսկ երկրորդ

Սասանյաններին։ Եթէ ընդհանրապէս թոյլատրելի է այս հարցում դաբաչջանների բամանումը՝ ապա ուրիշ Պարթեւական տիրապետութեան շրջանը պիտի համարել մէկ դարձակէտ Իրանի ընկերային-քաղաքական յարաբերութեանց մէջ։ Աքէմենեանների օրով պետականութիւնը հիմնւում էր դաչնակցային՝ տոհմային ձեւերի վերայ։ Հետեւեալ մակեդոնական-սելեւկեան դարում ուժեղացաւ պետականութեան սկզբունքը՝ ոչ առանց ազդեցութեան արեւմտեան նուաճողների։ Ուրիշ իրանական ցեղերի նման՝ տոհմական կեանքով ապրող Պարթեւների հզօրացումով՝ կառուցուող պետականութիւնը բախւում է տոհմական սկզբունքի հետ։ Պարթեւական տոհմական աւանդութիւնները բեկւում էին Սելեւկեան պետականութեան միջավայրի մէջ և ընդունում էին աւատական բնոյթ։ Աւատականացման գործողութիւնը արտայայտւում էր այն բանի մէջ, որ Պարթեւները դարձան օմոթիրներ՝ ամբողջ Իրանի հանդէպ՝ գրաւելով զինուորական դասի դիրք։

Որպէս ուրոյն ազգագրական խմբակցութեան՝ Պարթեւների ներքին կեանքի հոլովոյթը պէտք է հասցնէր նրանց՝ պարսկականին նըմանող հետեւանքների՝ այսինքն նրանց մօտ էլ հասարակութիւնը պիտի ճեղքուէր, շերտաւորուէր՝ ինչպէս Պարսիկների մօտ։

Պարթեւաստանը բնակեցուած էր իրանական ընտանիքի զանազան ցեղերով։

Արշակունիների արքայական տոհմը, թէպէտ կոչւում է պարթեւական, բայց Պարթեւներից չէ ծագած, այլ նրանց հարեւան Դայերի տոհմից։ Դայերը Իրանական վաչկատուններ էին դուրս արուած Parthau երկրի սահմանից եւ հաւանական է ազգակից էին այդ նոյնանուն վաչկատունների հետ։ Նրանց մասին յիշում է Հերոդոտը։ Սկզբում նրանք մարդերի հետ ապրում էին իրանական սարահարթում։ Յետոյ շարժուելով դէպի արեւելք՝ կանգ առան Իրանի սահմանագլուխին՝ հիմակուայ Թուրքիստանի տափաստաններում։ Դայերը զանազան տոհմերից էին կազմուած։ Նոր նուաճողները ի դէմս Արշակի, ծագել են ասպարների ցեղից։ Երրորդ դարի կէսերին ցեղերի ներքին զժտութեանց հետեւանքով՝ ապարնիները հարկադրուած էին լքելու իրենց տեղերը։ Նրանք յարձակուեցին հարեւան Պարթեւաստանի վրայ եւ նուաճեցին այն։ Այսպիսով Պարթեւաստանի նըկատմամբ Արշակունիները իսկապէս նուաճողներ են։ Ամրացնելով իրենց դիրքը՝ նրանք մէկ դար յետոյ՝ երկրորդ դարի կէսերին՝ դուրս եկան քաղաքական կեանքի ասպարէզ՝ պարթեւական հարստութեան անուան տակ։

Հիմա ամեն կասկածից դուրս է, որ ոչ միայն Պարթեւները, այլ

և Դայերի ցեղերը մտնում են Իրանական ընտանիքի մէջ։ Աքէմենեանների արձանագրութեանց մէջ Պարթեւաստանը ուրոյն dahiu է, նրա ներքին տոհմական կազմակերպութեան մասին մեզ ոչինչ յայտնի չէ։ Մնացել են քի՛չ թէ շատ տեղեկութիւններ արքայական շրջանի հասարակական կառոյցի մասին։ Թագաւորին մօտ կար ինչ որ հաւաքական մարմին խորհուրդ՝ որ կոչւում էր ordo probulorum։ Նրա անդամներն էին ի նկատի առնում զինուորական եւ քաղաքացիական պաշտօնների համար։ Իր նշանակութեամբ այդ խորհուրդը համապատասխանում էր Օմնիթիմների դասին՝ աւելի ճիշդ Պարսիկների մօտ գոյութիւն ունեցող հասակաւորների դասին։ Նրանք էլ վարիչ դասն էին եւ բացառիկ իրաւունքներ ունէին՝ հասարակական պաշտօնները վարելու մէջ։ Ըստ մէկ տեղեկութեան պարթեւների մօտ գոյութիւն ունէր երկու այդպիսի հաստատութիւն՝ մէկը կազմուած էր արքայական հարստութեան անդամներից, միւսը իմաստուններից և մոգերից։ Երկու խորհրդի համաձայնութեամբ է, որ նշանակւում են թագաւորները։ Պատմագիրները յաճախ յիշատակում են նաեւ պարթեւական ծերակոյտի մասին, որից կախուած էր թագաւորների բախտը։ Այս անուան տակ ըստ երեւոյթին հասկանում էին մատնանշուած մարմինները՝ հաստատութիւնները։ Եթէ առաջինը համապատասխանում էր պարսկական հասակաւորների դասին, ապա երկրորդը կարելի էր համեմատել նոյն Պարսիկների ծերերի դասի հետ։ Երկու մարմիններն էլ անկասկած ծագում էին տոհմական շրջանից և ներկայացնում էին յետադայ զարգացումը նախնական հաստատութեանց։ Նման հաստատութիւնների գոյութիւնը լաւագոյն փաստն է պարթեւական հասարակութեան մէջ տեղի ունեցած շերտաւորման։ Մենք գիտենք որ պարթեւ հասարակութիւնը բաժանուած էր ազատների եւ ստրուկների։ Ստրուկների թիւը մեծանում էր շնորհիւ այն բանի, որ Պարթեւները սովորութիւն չունէին ստրուկներին ազատագրելու։ Ազատների փոքրաթիւ լինելու հետեւանքով զօրքի գլխաւոր զանգուածը կազմում էին ստրուկները՝ հակառակ ուրիշ ժողովուրդների մէջ ընդունուած սովորութեան։ Նրանց սովորեցնում էին նշանաձգութեան և ձիավարութեան՝ ազատների հետ հաւասարօրէն։ Որքան ազատ-մարդը հարուստ էր, նոյնքան էլ շատ այրուձի էր ներկայացնում թագաւորին։ Անտոնիոսի դէմ մղած կռիւներում չորս հարիւր ազատներ նրա դէմ հանեցին 50 հազարնոց հեծեալ մէկ բանակ։ Պարթեւների բարքի բնորոշիչ կողմն այն էր, որ նրանք մեծ հակումն ունէին ձիավարութեան։ Նրանք գրեթէ՝ ձիերից վար չէին իջնում, ոչ միայն կուում էին, այլեւ ուտում ու հանգըստանում էին ձիերի վերայ։ Հասարակական գործերն էլ կատարւում

էին ձիու վերայ, ինչպէս և առնուազն էին անում, խորհրդակցում էին ձի հեծած։ Ազատները սրտաբոլորս հէնց նրանով էին տարբերում ստրուկներից, որ չրջապատում էին հեծեալ, իսկ ստրուկները հետեւակ էին։

Վաչկատուն ժողովուրդների կենցաղը բնորոշող ձիավարութիւնը այս պարագային Պարթեւների անցած կեանքի ժառանգութիւնն էր։ Նոր քաղաքական պայմաններում ձիավարութեան բնական հակումն ստեղծեց նրանցից զինուորական մէկ հրաշալի դաս, իսկ այս պարագան էլ անդրադարձաւ նրանց պետական քաղաքականութեան վերայ։ Պարթեւների զինուորական բարքերը ի նկատի պիտի ունենալ մեկնաբանելու այն պատճառները, որոնք պետութիւնն ուղղելու էին զէպի աւատականութեան ուղին։

Ըստ Պլինիոսի պարթեւական կայսրութիւնը երկու՝ կարմիր և Հիրկանական ծովերի մէջ ընկած 18 թագաւորութիւններից էր կազմուած։ Նրանցից 11ը կոչւում էին superiora և տարածւում էին Հայաստանի սահմաններից մինչեւ Սկիւթացիները։ Մնացած եօթը կազմում էին regna inferiora։ Պատմաբանը նրանց անունը չի տալիս։ Ենթադրում են, որ նրանք այն Պրովինցիաներն են, նահանգները, որոնք յիշւում են Իսիդոր Խարակացու ուղեցոյցի մէջ։ Իսիդորի նկարագրած չրջանները պարունակում են իրենց մէջ Պարթեւաստանը, Մարաստանը, Ասորեստանը և Միջագետքը՝ իրենց ստորաբաժանումներով։ Եթէ 18 թագաւորութիւնները գտնւում էին այս երկիրների սահմաններում՝ ապա ամեն պարագային նրանց պիտի համարել պարթեւական իշխանութեան տակ եղող par excellence։ Մայրամասերում դասաւորուած էին Ատրպատականը և Հայաստանը՝ հիւսիսում, Պարսկաստան-Կարմանին հարաւում, Ադիաբէնան ու Սորոյէնը՝ արեւմուտքում, Բակտրիան Սոգդանիայի հետ՝ արեւելքում։ Սելեւկեանների դէմ առաջացած խլրտումների չրջանում այս երկիրներից մի քանիսը և միւսները նրանցից առաջ, անջատուեցին և կազմեցին անկախ թագաւորութիւններ։ Որպէս այդպիսին՝ նրանք հետապայում մտան պարթեւական կայսրութեան մէջ։ Մայրամասերի երկիրները ըստ իրենց քաղաքական կացութեան տարբերւում էին կենտրոնական իշխանութիւններից։

Արշակունիները նայում էին նուաճուած երկիրների վերայ որպէս իրենց տոհմի սեփականութիւնը, ուստի և ջանում էին ձեռք ձգել իրենցից կախում ունեցող թագաւորութեանց գահերը և բաժանել այն իրենց ազգակիցների մէջ։ Նրանք հասան այն բանին, որ մեր թուած երկիրներում տեղական արքայական հարստութիւնները չուտով փոխարինուեցին Արշակունիներով։ Արշակունի երկրորդական կրտսեր հարստութիւնները չուտով ընտելացան այդ երկիրների հետ, ուր

նրանք հաստատուեցին և նոյնպիսի թշնամական դիրք բռնեցին կենտրոնական իշխանութեան հանդէպ՝ ինչպէս տեղական դինաստիաները։ Տոհմատիրական միութիւները իշխանութեան նկատմամբ մասամբ խանգարում էին մէկ պետական միութիւն ստեղծելուն։ Պարթեւների կայսրութիւնը ոչ թէ պետութիւն էր, այլ մանր միութիւնների մէկ ամբողջական կառուցուածք՝ պետական գործառնութեամբ օժտուած։

Արշակունիների գլխաւոր ճիգը օժտուած էր գերիշխանութեամբ։ Կազմիչ թագաւորութիւնների պետերը կոչւում էին արքաներ, իսկ կենտրոնի իշխանութեան պետը՝ արքայից արքայ։ Այս մեծազգուշ տիտղոսը նրանք ժառանգել էին Աքէմէնեաններից, իսկ վերջիններս՝ Ասորեստանից։ Ի նկատի ունենալով, որ առաջին Արշակունիները կոչւում էին միայն արքաներ և միայն Միհրդատ Ա-ի ժամանակից, երբ նրանք ընդարձակեցին իրենց սահմանները, ըսկսեցին գործածել արքայից արքայ տիտղոսը, պէտք է ենթադրել, որ խնդիրը Աքէմէնեաններին նմանուելու մէջ չէր, այլ տիտղոսը համապատասխանում էր իրերի փաստական դրութեան։ Սասանեան տանդութեանց հանող մահմեդական վկայութեանց համաձայն՝ Արշակունիների իշխանութիւնը ընդունել էին 90 արքաներ, 90 երկիրների կառավարիչներ։ Ըստ նոյն այս տեղեկութիւնների՝ Պարթեւների կայսրութիւնը moluk-al-tawaif-ների դաշնակցութիւն էր, այսինքն հաւասական պետութիւն կազմուած զանազան ժողովուրդների եւ ցեղերի թագաւորներից։ Պարթեւ կայսրութեան նկատմամբ էլ կիրառելի էր սիստեմամէյձօն արտայայտութիւնը։ Նա նոյնպիսի մեծ միութիւն-դաշնակցութիւն էր՝ ինչպէս Աքէմէնեանների օրով, փոխուած էին միայն դաշնակցութեան կազմիչ մասերը։ Միութիւնը կառուցուած էր հնամենի հիմքերի վերայ։ Մոլուկների կամ մանր թագաւորների փաստական կախումը՝ արտայայտուում էր այն պարտականութեանց կատարումով, որոնք ընկած էին իրանական պետութեանց հիմքում՝ Պարթեւներից առաջ էլ՝ այսինքն հարկ տալու և զինուորական օգնութիւն մատակարարելու մէջ։ Այս բանաձեւի մէջ նուազագոյնի են վերածուած պետութեան ինդիրները ու գործառնութիւնը։ Մասերի նման կախումն ամբողջից կազմում է հէնց վասալութեան էութիւնը, աւատական դրութեան ամենէն էական յատկանիշներից մէկը։

Այսպիսի կառուցում ունեցող պետութիւնը, հասկնալի է, չէր կարող կեանքն տալի խոր ընդդրկել։ Հին մարդկանց ըմբռնումով իշխանութիւնը երկու աղբիւր ունէր՝ նա նուաճումի կամ ծագումի իրաւունքով էր ստեղծուած։ Առաջին դէպքում իշխա-

նութեան արտայայտութիւնը սահմանափակւում էր՝ պետականութեան՝ մատնանշուած նեղ սահմաններում, իսկ արիւնի-ծագումի առաջնութեան վերայ կառուցուած իշխանութիւնը ընդգրկում է հասարակական կեանքի բոլոր ճիւղերն ու կողմերը և գործում է տոհմական կազմակերպութեան ձևերով։ Արիւնի իրաւունքը որպէս հիմք համակեցութեան և նրանից բխող իրաւայարաբերութիւնների՝ աչքի է ընկնում արտակարգ կենսունակութեամբ։ Այս բանը ծառայելու է մեզ համար որպէս զեկավար ուղեգիծ առաջադրած հարցի քննութեան ժամանակ Հայաստանի ընկերային կեանքի հիմքերը լուսաբանելիս։»

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ՏՈՀՄԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ

Հայոց պատմութեան երկու շրջանները՝ Տիգրանեան և Արշակունեաց, կամ Կոմարխների և Սարատէգների շրջան։ Առաջին շրջանի՝ տոհմական կարգը։ Հայաստանի ազգագրական կազմը։ Հայոց ազգութեան կառուցման որոշիչ մոմենտը։ Նրա հիմնական տարրերը տոհմական կեանքի մնացորդները մաղխազ, ասպետ, մամակ. տէր ըստ a posteriori կառուցման։ Այս տերմինների սուղգաբանութիւնը որպէս նոյնիմաստ արտայայտութիւն՝ տարբեր էթնիկ շրջանների տոհմապետների համար։ Տոհմական միջավայրի շերտաւորումը և տոհմապետների հզօրացումը։ Բաժանման գործողութիւնը Իբէրիայում և Աղուանիքում։ Երկրի ազնուականացումն Տիգրան Մեծի դարում, Աւագանիի նշանաւոր ներկայացուցիչները նրա մօտ՝ Հորս բդէշխները, Բագարատ, Մեհրուժան, Մամիկ որպէս Բագրատունեաց. Ծոփաց Արծրունիների և Մամիկոնեան տների հիմնադիրներ։ Խորխոռունիների տոհմը Դասայնութեան ծագումը միւս տոհմական խմբակցութեանց մէջ։ Մարդպետ՝ մարդերի պետ. Մոկերի իշխանութիւնը. Մոկսենիա, Կուրտերի իշխանը։ Կորճէք։ Ենթադրութիւններ Ամատունի, Մուրացան տոհմերի մասին։ Սիւնի Սիսական, Շիրակի իշխանութեանց տոհմական հիմքը։ Դասայնութեան հոլովոյթի ամբողջանալը Հայաստանում՝ Արշակունիների երևալուց առաջ։

Որպէս Իրանի քաղաքական և մշակութային աշխարհի բաղադրիչ մասերից մէկը՝ Հայաստանը նրա հետ պիտի անցնէր հոլովոյթի ընդհանուր ուղի։ Հոլովոյթի հիմնական փուլերը, Իրանի պատմութեան, ամենէն ցցուն մոմենտները պէտք է անդրադառնային Հայոց կեանքի վրայ։ Այս իմաստով Իրանի պատմութեան դարաշրջանների

բաժանումը ընդունելի են նաև Հայոց պատմութեան համար։ Պարթևների տիրապետութիւնը մեկ դարձակէտ է, նոր դարաշրջան բացող թէ Պարսից և թէ Հայոց պատմութեան մէջ։ Եւ որովհետև Պարթևների հարատևութիւնը մի քիչ ուշ հաստատուեց Հայաստանում քան Պարսկաստանում, այսինքն մեր թուականութեան սկզբին, ուստի և այդ ժամանակից էլ պիտի հաշուել Հայոց պատմութեան Արշակունիների շրջանը։

Նախաարշակունեաց շրջանը արտաքին տեսակէտից մենք կարող ենք կոչել Ակեմենեան, ներքին տեսակէտից՝ Տիգրանեան, այն հարբասութեան անունով, որից դուրս են եկել Արտաշէսն ու Զարիադէսը և նրանց նշանաւոր յաջորդը Տիգրան Մեծը[1]։ Ընկերային-քաղաքական տեսակէտից այս շրջանը համապատասխանում է Պարսից պատմութեան միջին պարթևական շրջանին և հանդիսանում է գերազանցօրէն տոհմական յարաբերութեանց շրջան։

---

[1]) ՄԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ.— Սովորաբար կարծում են, որ նախա-Արշակունեաց արքայական ճարտուրիւնը՝ Հայաստանում՝ սկիզբ է առնում Արտաշեսից եւ Զարիադեսից։ Ըստ Ստրաբոնի Անտիոքոս Մեծի (223—187 Քրիստ.) այս երկու զօրավարները բաժանեցին Հայաստանը իրենց մէջ եւ Անտիոքոսի 189ի պարտութիւնից յետոյ՝ յայտարարեցին իրենց անկախ թագաւորներ։ Բայց իրոք Հայաստանի երկու մասի բաժանումը գոյութիւն ուներ վաղուց։ Իրոք այդ Ակեմենեան շրջանի 13 եւ 18.րդ սատրապութիւններն են կամ Արեւելեան եւ Արեւմտեան Հայաստանը՝ Տիրիբազի եւ Մանդի իշխանութիւններ։ Երկուսի մէջ էլ՝ միաժամանակ սատրապութիւնների հետ գոյութիւն ունեին տեղական թագաւորութիւններ։ Փոքրագոյնը ծանօթ է Կիւրոսին եւ Ադիաբակիին՝ ժամանակակից Հայոց թագաւորին. նա ուներ երկու որդիներ՝ Տիգրանես եւ Սաբարիս։

Պատմութեանը թագաւորի անունը չի յիշում։ Ըստ Հայկական աւանդութեանց նա կոչւում էր Տիգրան եւ Կիւրոսի դաշնակիցն էր Ադիաբակի դեմ։ Արտաշեսի յաջորդներից նշանաւորագոյնը նոյնպես այդ անունն էր կրում՝ Տիգրան Մեծը։ Ձեռք կարկածում, որ Արտաշեսի տոհմի ծագումը հասնում է Ադիաբակիին ժամանակակից Տիգրանից։ Ծոփքի թագաւոր Զարիադէսը նոյնպես նրան արքայական ճարտարական տոհմից է ծագում։ Անտիոքոս Մեծը կռուեց Հայոց թագաւոր Քսերքսեսի դեմ Արշամաշատում։ Դեռ եւս Սելեւկոս Ա.ի օրով՝ 312—280 յիշւում է մեկ Հայոց թագաւոր, որի անունը կարդացւում է *Ardaotes* կամ *Artaontes*։ Վերջին ձեւով նա նմանւում է, Արտաշես Ծոփաց թագաւորի անունին՝ Զարիադեսի նախորդներից։ Ըստ երեւոյթին այս անունն ընդունուած էր Զարիադեսի տոհմի մէջ։ Քսերքսես թագաւոր՝ նաւատորեն Զարիադեսի նախորդներից մեկն է։ Քսերքսեսի Զարիադեսի անունների հայերենը՝ Շաւարշ ու Զարեհը

Հայոց պատմութեան այս երկու՝ Տիգրանեան և Արշակունեաց շրջանները՝ երկրի ընկերային հոլովոյթի տեսակէտից կարելի է կոչել առաջինը՝ ոմարխների, երկրորդը՝ usrատեգների դար։ Շուրջ 400 թ. Քր. առաջ, տաս հազար Յոյների նահանջի ժամանակ՝ Քսենոփոնի՝ հայկական գիւղերի նկարագրութիւնը՝ բաւարար չափով բնորոշում է երկրի հասարակական կեանքը։ Հայաստանը բացառապէս կազմուած էր գիւղերից, որոնց գլուխը կանգնած էին պետերը՝ կոմարխէսները կամ Արխոն Տէս Կոմէս։ Կոմարխները վարչական օրգաններ էին՝ սատրապի հետ միասին, որ Պարսից թագաւորի ներկայացուցիչն էր։ Յոյն պատմաբանի նկարագրած գիւղերի նահապետական պատկերից՝ դժուար չէր կռահել, որ կոմարխները՝ գիւղերի մէջ ապրող տոհմերի պետերն են։ Գիւղերի շուրջը բարձրացած հողաթումբերը, նախնական տնտեսութիւնը՝ ստորերկրեայ բնակարաններով՝ ուր մարդկանց հետ միասին տեղաւորուած են նաև կենդանիները՝ ոչխարներ, այծեր, կովեր և ընդհանրապէս ընտանի կենդանիներ։ Այս բոլորը՝ յատկանիշներ են ոչ ուրիշ քան համակեցութեան տոհմական ձևի։ Յոյներին ուղեկցող տանուտէրը հրաժարւում է ստրականների առաջարկած ամեն բանից «երբ նա հանդիպում էր իր ազգակիցներից որևէ մէկին՝ միշտ նրան առնում է իր մոտ»։ այսպիսի հայրական հոգացողութեան մէջ չի կարելի չնկատել տոհմապետին յատուկ գծեր։

Մէկ ուրիշ պատկեր է ներկայանում մեր առաջ մի քանի դար յետոյ՝ այսինքն, Արշակունիների Հայաստանում հաստատուելու սկզբին։ Այս ժամանակ Հայաստանը բաժանուած էր 120 մասերի կամ Պրէֆէկտուրաների, որոնք կոչւում են usrատեգութիւններ, նրանց մէջ նաև մի քանի նախկին թագաւորութիւններ։ *dividitur in praefecturas quas strategias vocant, quasdam ex his vel singula regna quondum, barbaris nominibus cxx*։— ասում է Պլինին։ Ճիշդ է այս բաժանումների էութիւնը այնքան էլ պարզ չէ և յայտնի չէ թէ ով է նրանց անուանել ստրատէգութիւններ և տեղական ինչ բառին է նա համա-

---

ընդունուած էին Արծրունի տոհմի մէջ եւ նրանք, ինչպես պիտի տեսնենք ծագում էին Ծոփքից։ Անանունի մոտ յիշւում է Զարեհ, Շաւարշ եւ Արմոգ։=Ասսկ թագաւորները։ Հայաստանի երկու մասի բաժանումը հեռաւոր ժամանակներին է վերաբերում եւ ինձ թւում է կախում ունի սեպագիր արձանագրութեանց երկու մեծ թագաւորութիւնների՝ Ուրարտուի եւ Մինեի հետ, որ ընդհանուր գծերով համընկնում է սատրապական երրորդանի Արեւելեան եւ Արեւմտեան Հայաստանի հետ։ Ծոփաց թագաւորութիւնը Տիգրանի օրով միացաւ Արտաշեսեան թագաւորութեան հետ։ Տիգրանի դինաստիայի նշանաւոր նուանող Տիգրան Մեծին ի պատիւ նախարարականեաց շրջանը մենք կոչում ենք Տիգրանեան։

պատասխանում՝ մենք զեռ կը պատանք այդ հարցին — բայց անկասկած է, որ strategia-ն զինուորական տերմին է և որպէս այդպիսին ցոյց է տալիս, որ զինուորական գործառնութիւնը գրաւում էր առաջին տեղը ստրատէգների պարտականութեանց մէջ։ Դիտենք, որ Հայոց իշխանները զինուորական ծառայութիւն էին անում և պարտաւոր էին առաջին իսկ ցոյցին ներկայանալ թագաւորին իրենց այրուձիու գլուխն անցած։ Ըստ այսմ հիմք կայ ընդունելու ստրատէգութիւնները որպէս ժառանգական իշխանութիւններ, թէպէտ և իրենց զարգացման նախնական փուլի մէջ։

Ստրատէգները և կոմարխները կանգնած են ընկերային տարբեր տարիքների վրայ և բաժանուած են իրարից չորս դարով։ Նրանք երկրի ընկերային ուժերի ամման պատմութեան մէջ ցուցահանում են չատ կարևոր առնմանութիւն։ Մեր առաջադրած խնդիրն այն է, որ պարզենք կոմարխներից ստրատէգներին՝ կամ ուրիշ խօսքով՝ տոհմական կարգից զէպի տարատեսակութիւնն առաջնորդող՝ պատմական պրոցէսի էութիւնը։

Տոհմական կարգը ընդունում է իւրաքանչիւր ժողովուրդի պատմութեան մէջ որպէս հոգեբանի անհրաժեշտ նախնական տարիքներ։ Հայոստանն ունէր յատկապէս նպաստաւոր դրութիւն նման կենցաղի համար՝ իր աղգագրական և աշխարհագրական պայմանների հետևանքով։ Գտնուելով ժողովուրդների մեծ դաղթաչարժների ուղիների հատման կէտում՝ նա պահում էր և իր մէջ ծծում բազմաթիւ ցեղագրական հասանքներ և տոհմական չերտեր։ Երկրի պայմանները չէին նպաստում համաձայնութիւնն։ Բարձր լեռնաշղթաները ակոսելով երկիրը ամեն կողմերից ստեղծում էր հովիտների և կիրճերի մէկ ցանց, որոնցից իւրաքանչիւրը մէկ ինքնամփոփ, փակ միջավայր էր՝ վերին տարիքների նպաստաւոր ցեղական, տոհմական տատնձնայատկութեանց պահպանումին։ Այսպիսի յատկանիշների տարատեսակութիւնը աղաջնորդում էր տոհմական կարգի ձևերին և նախորդում է նրա պահպանողականութիւնը։

A priori ենթադրուած՝ Հայոց պատմութեան տոհմական չրջանի մասին չատ քիչ փաստական տուեալներ ունինք։ Որպէս այդպիսին հանդիսանում են գլխաւորապէս հին Հայոց գրականութեան մէջ պահուած տերմինները և նրանց վերապրուկները, որոնք որոշ գաղափար են տալիս կոմարխների գարաշրջանի ընկերային կառոյցի մասին։

Ամենից առաջ ուշագրաւթիւն են գրաւում իրանական տերմինները՝ տոհմ՝ tauma, ազգ՝ zana, վիճակ՝ վերապրուկները վիս, վաս ձևով, տեղ(պուհ) գեղ danhiu, վաճառ habaèaris, աշխարհ իշխիրու չահաչ՝ քչաթրապա։ Սրանցից մի քանիսը Սասանեան ժամանակների փոխառութիւն են, միւսները հասնում են հնագոյն, դուցէ Աքէմենեան

դարին։ Վարչական կարգին վերաբերող բառերի փոխառութիւնը՝ ինչպէս աշխարհ կամ շահապ՝ հասկնալի է և բացատրւում է՝ նուաճողների քաղաքական ազդեցութեամբ։ Բայց մենք իրաւունք ունէինք սպասելու, որ իւրայատուկ տոհմական յարաբերութեանց մէջ ծագում առած, տոհմական կարգը բնորոշող տերմինները կրէին զուտ հայկական բնոյթ։ Սակայն այստեղ էլ հանդիպում ենք իրանական բառերի, ըստ որում այնպիսի նուրբ երանգաւորումով, որ չի կարելի համարել այն լոկ հասարակ փոխառութիւն

Այսպիսի երևոյթներ նկատում ենք նաև ուրիշ ծագում ունեցող բառամթերքների մէջ, որոնք մօտեցնում են Հայերին Հայաստանը չրջապատող հարեւան ուրիշ ժողովուրդների հետ։ Մեզ զբաղեցնող հարցի տեսակէտից բնորոշիչ և կարևոր մի քանի տերմինների դասաւորման և լուսաբանման համար անհրաժեշտ է ծանօթանալ հայ ժողովրդի ազգագրական-ցեղային կազմի հետ։

Մինչև Հայաստանի առաջին բնակչութեան ազգագրական չերտերը պեղել առայժմ հնարաւոր չէ։ Մեզ մօտիկ պատմական չրջանով միայն սահմանափակուելով գտնում ենք, որ հայ ժողովուրդը ձևաւորուել է ոչ միայն զանազան տոհմային, այլև բաստայական, ցեղային տարրերից։ Աքէմենեանները, օրով, այն հողամասը, որ հետագայում կոչուեց Հայաստան՝ բնակեցուած էր զանազան ժողովուրդներով և կազմում էր երկու սատրապութիւն։ Պակտիերը և Հայերը իրենց հարեւաններով տարածուած մինչև Սև ծով, կազմում էին 13րդ սատրապութիւնը, իսկ Մատիենները, Սասպէյրեները և Ալարոդիները՝ 18րդ սատրապութիւնը։ Հայերը՝ արևմուտքից սահմանակից էին Կիլիկիացիների, իսկ արևելքում՝ Մատիէնների հետ, ըստ որում առաջիններից բաժանուում էին Եփրատի հոսանքներով, իսկ երկրորդից՝ Տիգրիսի վտակներից մէկով, հաւանաբար Զաբ գետով։ Ալարոդները և Սասպէյրները՝ որովհետև Մատիէնների հետ կազմում էին մէկ սատրապութիւն՝ հաւանօրէն մօտենում էին նրանց հիւսիս-արևմուտքից։ Քսէրքսէսի արշաւանքի ժամանակ Հայերը կանգնած էին Փռիւգացիների հետ մէկ դրօշի տակ, իսկ Ալարոդները և Սասպէյրները՝ ուրիշ դրօշի տակ։ Սահմանակից ժողովուրդներից ամենից նշանաւորներն, Մոսքերը, Տիբարէնները, Մակրոնները եւ Մոսինոյկները, Սարերն ու Կոլխերը, Ուտիները եւ Միկերը՝ ունէին իւրաքանչիւր զոյգը՝ առանձին պետեր, իսկ Մարերը առանձին հրամանատարութեան տակ էին։

Տասը հազար Յոյների նահանջի ժամանակ Ֆասիանների և Էսպերիտների, այսինքն Սասպէյրների, ինչպէս և Տաոխների երկիրը՝ արդէն համարւում էր Հայաստան և միւս Հայաստանից զանազանելու համար կոչւում էր Արևմտեան Հայաստան։ Մէկ մասի կառավարի-

էը կամ սատրապը՝ Տիրիբազն էր, իսկ միւսինը՝ Որոնտը։ Այդ ժամանակ սրանց հարեւան ցեղերը՝ Կարդուխներ. Խալիբներ. Խալդեր, Մակրոններ, Կոլխեր. Մոսինոյկներ, Խոյրեր եւ Տիբարէններ անկախ էին։ Հարիւր տարի յետոյ Դավդամէլի ճակատամարտում՝ Հայաստանում նորից տեսնում ենք երկու սատրապներ՝ Որոնտը և Միտարաբազը։ Իսկ հարեւան Մարերը գտնուում էին Ատրոպատէնի հրամանատարութեան տակ. նրանց հետ էին նաև Կադուսիներ. Ալուանները եւ Շաւկաշէնները։

Բոլոր այս ժողովուրդները ամբողջութեամբ կամ մասամբ հաստատուել էին այն հողերի վրայ, որ յետագայում դարձաւ Հայաստան։ Թուով՝ նրանք քսանից աւելի էին, բայց ըստ արիւնակցութեան մի քանի խմբաւորումների էին բաժանուում։ Հայերի մասին ասուում է, որ «նրանք զինուած էին փռիւգացիների նման, որովհետեւ փռիւգական գաղթականներ էին»։ Ըստ այսմ սպառազինութեան նմանութիւնը կարելի էր համարել ազգակցութեան նշան։ Եւ որովհետեւ Ուտիներ, Միկեր և Պարիկանները՝ սպառազինուած էին Պակտերի նման, Տիբարինները և Մակրոնները, Մոսինոյկները՝ ինչպէս Մոսքերը, Ալարոդները և Սասպէրները՝ ինչպէս Կոլխերը, իսկ Մարերը ունէին առանձին սպառազինում, ուստի այստեղից բխում է, որ մեր թուարկած ցեղերը խմբաւորուում են Պակտերի, Մոսքերի, Կոլխերի շուրջը, չհաշուելով՝ Մարերին և Հայերին։ Այս ցեղերից մի քանիսը ոչընչացան՝ թողնելով իրենց անունը այն հողամասին, ուր ապրում էին։ Այսպէս օրինակ ասպարէզից դուրս եկան Ալարոդները, Սասպէրները, Տաոխները, Ֆասեանները՝ որպէս ուրոյն ժողովուրդներ, բայց նրանց յիշատակը մնացել է Արարատի, Սպէրի, Տայքի և Բասէնի՝ աշխարհագրական անուանների մէջ։ Պակտերի անունը պահուել է այժմեան Բոխտանի մէջ՝ Արեւելեան Տիգրիսի ափերին։ Դոյութիւն ունի նաև քրտական Բոխտու ցեղը։ Պակտերին ազգակից Միկեր, հայկական Մոկք-ը, մասամբ չարժուեցին հիւսիս և հաստատուեցին Բուռի և Արաքսի մէջ. նրանցից ծագում առան Մխանք-ը՝ մէկ գաւառակ՝ Արցախում և Մուղանի յայտնի տափաստանը։ Դէպի հիւսիս քշուեցին նաև Կոլխերը, Մոսքերը և ուրիշ ժողովուրդներ։ Այս խմբաւորումներէն ընթացակցում է Հայոց ազգայնութեան ձեւաւորումը։

Նրա կերպաւորման վճռական մոմենտներից մէկը պահել է պատմութիւնը։ Նա վերաբերում է Զարիադէսի և Արատաշէսի ժամանակներին և արտայայտուում է ամբողջ ժողովուրդին մատչելի մէկ լեզուի մշակումով։ Ըստ վստահելի վկայութեանց՝ յատկապէս նրանց ժամանակ՝ սկիզբը փոքր՝ Հայաստանը ընդարձակուեց ի հաշիւ հարեւան երկիրների։ Մարերից նա խլեց Կասպեանը, Փաւնիտիսը, Բասոբասպեանը, Իբերներից՝ Պարիսադրների լեռնալանջերը, Տայքը, Սպէրը.

Մորզէնին, Դուզաբէնը, Խալիբներից և Մոսինոյկներից՝ Կարէնիան, Դերջանը, Կատաոնցիներից՝ Աքիլիսէնը և վերջապէս Սիրիացիներից՝ Ցմորիքը։

Հաւաքման այս դրդողութիւնը սկսուեց երկու կենտրոններում՝ Աքատաշէսի և Զարիադէսի իշխանութեանց մէջ, որոնց ծագումը հասնում էր նախկին երկու սատրապութեանց։ Այս շարժումը ծաւալուեց ամեն կողմ և ընդգրկեց հարեւան ժողովուրդների ապրած տարածութիւնները՝ Մարասանի, Իբերիայի, Կապադովկիայի և Սիրիայի կողմից։ Կատաոնները Կապադովկիայի բնակչութեան մասն էին կազմում։ Ըստ Ստրաբոնի՝ հին հեղինակները նրանց համարում էին Կապադովկիացիներից տարբեր ժողովուրդ, բայց իր ժամանակ նրանք ըստ լեզուի և բարքերի նմանուել էին երկրի միւս ժողովուրդներին՝ կորցնելով իրենց ցեղային յատկանիշները։ Իսկ Կապադովկիայի բնակիչները չնայած իրենց ծագման բազմազանութեան մոտենում էին Սիրիական աշխարհին։ Յոյները նրանց անուանում էին Սիրիացիներ կամ «ոստիկան Սիրիացիներ» տարբերելու համար միւսներից։ Կապադովկիան, ուրեմն, ազգագրական տեսակէտից, միանում էր սեմական ընտանիքին։ Այժմ բաւականաչափ ապացուցուած է, որ իրական ժողովուրդներն էլ ազգակցական կապեր ունէին սեմականների հետ։

Այսպէսով Միջագետքի հարթութիւններից մինչեւ Սեւ ծով երկնին կազմում էր ազգակից էթնիկ մէկ շրջան՝ համաձայն Ստրաբոնի այն վկայութեան, թէ հին ժամանակ Սիրիացիների անուան տարածւում էր Բաբելոնից մինչեւ Եվքսինեան ծով։ Մասամբ Ստրաբոնին հետեւելով սիրիական կամ սեմական աշխարհը անուանենք Արամէական։ Հնագոյն վկայութեանց հիման վրայ մեծ աշխարհագրագէտը այս աշխարհի մէջ դնում է նաև Հայերին, հակառակ Հերոդոտի, ըստ որի Հայերը գուրս են եկել Փռիւգիայից։ Համերոսի յիշած Էրէմբոյ ժողովուրդի մասին հների մէջ վէճ կար։ Ստրաբոնը կանգնած է Պոսէյդոնի տեսակէտի վրայ. «թւում է թէ, ասում է աշխարհագրագէտը՝ լաւապէս Պոսէյդոնն է բացատրում՝ նկատելով ժողովուրդների ազգակցութիւնը և չփումները։ Չէ որ հայ, սիրիացի և արաբ ժողովուրդները երեւան են բերում լեզուի, ապրելակերպի և դիմագծի մեծ ազգակցութիւն, յատկապէս այն վայրերում, ուր նրանք ապրում են կողք-կողքի։ Յայտնի է, որ Միջագետքը ունի այս երեք ժողովուրդներն էլ և այստեղ ցայտուն ձեւով երեւան է գալիս նրանց նմանութիւնը։ Եթէ կլիմայական պայմանների հետեւանքով ստեղծւում է որոշ տարբերութիւն՝ յատկապէս հիւսիսայինների և հարաւայինների մէջ. ինչպէս և այս երկուսի և նրանց մէջ, որոնք ապրում են սրանց մէջտեղը; բայց եւ այնպէս ընդհանուր գծերը գերակշռում են։ Ասորեստանցիները և Արիաները նոյնպէս մօտ են յիշ-

ւած ժողովուրդներին և իրար։ Թւում է թէ այս ժողովուրդների անունները էլ մօտ են իրար։ Այն որ մենք սիրիացի ենք կոչում՝ իրենք Սիրիացիները անուանում են Արմենցիներ և Արամէացիներ. սրան նման է արմէն, «արար և երկմա անունները»։ Իր աշխատանքի վերջին՝ միւնոյն հարցին վերադառնալով՝ աշխարհագրագէտը նորից կրկնում է արտայայտած կարծիքը, որ երեք ժողովուրդները ապրելով կողք կողքի ազգակցութիւն են երեւան բերում և կոչւում են նման անուններով՝ մէկը Արմենցիներ, միւսները՝ Արամէացիներ իսկ երրորդը՝ Արամբցիներ ճիշդ ու ճիշդ կարծէք միւնոյն ժողովուրդը բաժանուել է երեքի՝ համապատասխան կլիմայական պայմանների։

Այս արժէքաւոր ցուցմունքներից տեսնում ենք թէ ինչ ընդհանուր բան էին գտնում հները Հայերի, Սիրիացիների և Արաբների մէջ։ Նա արտայայտւում էր ոչ միայն արտաքին տեսքի և ապրելակերպի մէջ, այլեւ լեզուի։ Նմանութիւնն ապշեցուցիչ է յատկապէս խառն բնակչութիւն ունեցող շրջաններում։ Պոսէյդոնի ստուգաբանական մօտեցումները հիմնուած են կեանքի իրական տուեալների վրայ՝ համեմատութեան դրած ժողովուրդների նմանութեան և ընդհանրութեան վրայ և ոչ թէ հակառակը, այսինքն հեղինակը չի ազատւում իրականութիւնը յօդուտ ստուգաբանութեան։ Որոշակի յայտարարութիւնը, թէ Պոսէյդոնը իր լուսաբանութեանց մէջ մեկնակէտ ունի ցեղագրական ազգակցութիւնը և չփումները շատ կարեւոր են։

Հայերի փռիւգիական ծագման վկայութեան հետ մենք ունինք նոյնպիսի վկայութիւն Հայերի Արամէացիների հետ ունեցած ազգակցութեան մասին։ Այս և միւս գրութեան ճշմարտութիւնը կարելի է ապացուցել միայն Հայոց լեզուի, այս նշանաւոր և բարդ յիշատակարանի վերլուծութեամբ։ Եթէ փռիւգիացիների տակ պիտի հասկանալ Հնդեւրոպացիներին, ապա ուրեմն Հերոդոտի խօսքերը արդարանում են։ Հայոց լեզուի հետազօտութիւնը հնդեւրոպական հնչաբանութեան տեսակէտից՝ երեւան բերեց Հայերի ազգակցական կապը հնդեւրոպական լեզուների մեծ ընտանիքի հետ։ Անկասկած, որ մի այլ պատմական ցուցմունքների ոգուով կատարուած ուսումնասիրութիւնները՝ պիտի յայտնաբերեն Հայերի մօտիկութիւնը արամէական ընտանիքի հետ։ Այսպիսի աշխատանքի յաջողակ լինելը կարելի է համարել ապահոված լեզուական այն նիւթերի հիման վրայ, որոնք գոնէ մինչեւ այժմ հաւաքուած են։

Հայոց լեզուի արիական և սեմական տարրերը որոշելու համար պէտք է ենթադրել, որ Հայաստանը նախապէս մտնում էր զանազան ցեղական խմբակցութեանց դօտիի մէջ, ինչպիսիք են կարգուբները

Մոսքերը, Սասպէրները և ուրիշները՝ արամէական տարրի գերակշռութեամբ։ Թիմբրների նշանաւոր արշաւանքը Է դարում Փոքր Ասիայի մէջ առաջացրեց ժողովրդների մեծ դաղթութիւններ։ Փռիւգական Արմէնները իրենց բնավայրերից դուրս արուելով անցան Եփրատը և մխրճուեցին տեղական արամէական բնակչութեանց մէջ։ Նրա մի մասը մնաց հիւսիսում, մի մասը հարաւում, իսկ նուաճման գոտիի բնակչութիւնը խառնուեց յաղթողների հետ։ Եկուոր փռիւգացիների և դլխաւորապէս արամէական ծագում ունեցող բնիկների խառնուրդից ձեւաւորուեց կորիզը Հայոց ժողովրդի։

Այս միջուկի կրկնակի, երկնակ կազմի մասին՝ որպէս լաւագոյն ապացոյցը ծառայում է Հայերի երկու անուանները։ Նրանք իրենք իրենց Հայ են կոչում, իսկ հարեւանները armenius։ Մէկը ծագում է եկուորներից. միւսը բնիկներից։ Հայոց ազգութեան ծագման գործընթացը զարմանալիօրէն ճիշդ է պատկերացրուած Խորենացու և Անանունի մօտ պահուած հին հայկական աւանդութիւնների մէջ։ Երկու անձնանունները՝ Հայ-ը և Արամանեակ կամ Արմեն-ակ դիմաւորում են հնդկա-եւրոպական և արամէական երկու տարրերը։ Ինքը Արմեն Արմենիք անունը ըստ Խորենացու ծագում է Արամ-ից։ Եւ այստեղ Հայոց աւանդութիւնը յենարան է հանդիսանում Պոսէյդոնին, որ զուգադրում է Արմենիոնը Արամէիոնի հետ։ Հայ բառի իմաստի լուսաբանութեան փորձերը մինչեւ հիմա անյաջող են անցել։

Հիմնական զանգուածին միանում էին ուրիշ ցեղեր։ Դէպի նա՝ ծայրամասերից՝ Ատրպատականից, Վրաստանից, Կապադովկիայից, Սիրիայից՝ մշտապէս դալիս էին էթնիկ՝ ազգագրական նոր հոսանքներ։ Ժողովուրդների ձուլման գործընթացը չարունակուեց մինչեւ Զարիադէսը և Արտաշէսը։ Հենց այդ ժամանակ էլ աւարտուեց երկրի հայացման մէկ շատ կարեւոր շրջանը։ Տիգրան Մեծի կայսրութեան վազորդային՝ ցեղական տարբերութիւններն արդէն հարթուել էին այնքան, որ ամբողջ բնակչութիւնը խօսում էր մէկ ընդհանուր լեզուով։ Ընդհանուր ազգային լեզուի մշակման մոմենտը կարող է համարուել վերջնական ժամկէտ ցեղային-տոհմական կեանքի

Ցեղերի ու ժողովուրդների ա յսպիսի առատութիւն ունեցող մէկ երկրում տոհմական կարգը կազմում է բնական այն շրջանակը, որի մէջ ձեւաւորուում է կեանքը։ Բազմացեղ միջավայրում մարդու կեանքը պէտք է որոշուէր աւելի շատ այս կամ այն տոհմի հիմը ունեցած արիւնակցական կապերով։ Հերոդոտի դիտողութիւնը Հայերի մասին, որպէս հովիւ ժողովրդի ցոյց է տալիս ակնբախ ձեւով՝ թէ զարգացման ի՛նչ աստիճանի վերայ էին կանգնած այն ժամանակ Հայերը։ Ինչ որ գիտենք Հայերի հետ միեւնոյն մշակութային միջավայրում ապրող հարեւան ժողովուրդների կենցաղից, որոշ գաղափար է տալիս զարգացման այդ փուլի մասին։

Տոհմական ընդհանուր սեփականութիւնը՝ աւագ անդամի գլխաւորութեամբ կառավարուելը՝ ինչպէս է Վրացիների և Արաբների մօտ, եղբայրների առաջնութիւնը որդիների հանդէպ և կանանց ընդհանուր լինելը Արաբների մօտ, հասարակական վարչութեան ընտրութիւն ձևերը Ասորեստանցիների մօտ, մասնաւոր ժառանգութեան գոյութիւն չունենալը և ունեցուածքի՛ մեռելի հետ թաղելը Ազուանների մօտ, նոյն միջավայրից վերցրած մի քանի ժողովուրդների մօտ թաղաւորի պահպանումն և ընդհանրապէս նրա կացութիւնը՝ տոհմական կենցաղի դարը բնորոշող երևոյթներ են։

Յետագայում Հայաստանում՝ տոհմական ազնուականութեան մէջ նկատուած մի քանի գծեր՝ ինչպէս օրինակ՝ ամբողջ տոհմի անբաժան, միասնական իշխանութիւնը հողի վրայ՝ աւագի գլխաւորութեամբ ցոյց է տալիս, թէ ուր է թաղուած այդպիսի երևոյթի արմատները։ Մեզ անյայտ է թէ մօտաւորապէս ինչ ձևեր էին ընդունել տոհմական կեանքը Հայերին մօտ։ Բնակչութեան այդպիսի բաղմացեղ կազմի հետևանքով՝ կենսաձևերը կարող էին լինել շատ բազմերանգ, նայած թէ տուեալ ազգագրական խմբակցութիւնը՝ հոլովոյթի ինչ աստիճանի վրայ էր կանգնած։ Բայց և այնպէս կարելի է կատարել որոշ ընդհանուր խմբաւորում՝ համաձայն էթնիկ զանգուածների գլխաւոր տարրերի։ Լեզուական վերապրուկների մէջ յատուկ ուշադրութեան արժանի են նախարարական անուանացանկի մի քանի բառերը՝ տերմինները, որոնք տոհմական կարգի ժառանգութիւնն են և ճիշդ լուսաբանելիս որոշ պղտփար են տալիս այն մասին, թէ ինչպէս էին համակցւում տոհմական շրջանում գլխաւոր էթնիկ խաւերը և ինչ ձևով էին կատարւում ժողովրդական ուժերի համախմբումը տոհմական կարգի քայքայման շրջանում։ Այդ տերմիններն են Մաղխազ, Ասպետ, Մամակ և Տեր՝ իրենց նախնական իմաստով առած, որոնք պիտի ջանանք լուսաբանել։

Սկզբնապէս բոլոր չորս տերմինները, բացերն էլ նշանակում էին երկրի զանազան մասերում՝ իշխանութեան տէրը, սուբյէկտը։ Մազխազը Խորխորունի իշխանների տոհմական տիտղոսն էր, նշանակում էր ընդհանրապէս իշխան, թագաւոր տէր և ծագում էր առաջնանան Մալխազ արաբական Մելիք բառից։ Նրան համապատասխանող իշխանութեան առարկան որպէս փոքր միաւոր կազմում էր Աղխ, Հախլ բառից, որ միևնոյն ծագումն ունի վրացական Սախլի բառի հետ և նշանակում է տուն։ Նոյն արմատից է նաև աղախինը՝ որ ըստ էության նշանակում էր տիկին պատկանող, և որ յետագայում ստացաւ սպասուհի իմաստը։

Միւս տերմինը՝ ասպետն է, որ նոյնպէս տոհմական տիտղոս է և պատկանում է Բագրատունեաց իշխաններին։ Այս բառը մեկնաբանւում է զանազան ձևերով և մենք կարծում ենք անհիմն։ Իրօք նա վեր է ածւում as և pel մասնիկների. երկրորդ մասը նշանակում է գլուխ. ամբողջ դժուարութիւնը առաջին մասնիկի մէջ է։ Հիմք ունենք բաղդատելու այն՝ մեկ ուրիշ, ոչ պակաս անհրաժեշտ բառի հետ նոյնարարական միջավայրից վերցրած՝ սեպուհի հետ։ Սեպուհ բառի ստուգաբանութիւնը արդէն լուծուած է։ Սեպուհ, աւելի հնագոյն ձևով սեպուհր՝ իրանական Վիթապուարա բառն է, ուր պութրա նշանակում է որդի, իսկ վիթ ինչպէս մենք վերևում տեսանք տոհմական կազմակերպութեան օղակներից մեկն է, ուստի և սեպ ն վիթի ազնուած ձևն է։

Սեպուհ բառը մնացել է Հայոց գրականութեան մէջ նաև Ասպուրական ձևով, որ Փաւստոսի մօտ նշանաւոր եպիսկոպոսի անունն էր։ Նախաչնորհային ու-ի գոյութիւնը ապացուցում է, որ ու-ն բնկած է երկու բաղաձայնների ասել այսինքն բառը հնչում էր որպէս ասպուհրակ։ Եթե ածանցի դեղջուկմամբ մնում է ասպուհր, որ չի կարելի չբաղդատել Սեպուհի հետ, իր հնագոյն Սեպուհր ձևով։ Սկզբնական ասս և սէ վանկերի նոյնութիւնը՝ դրա մասին ոչ մեկ կասկած չեն թողնում։

Հետաքրքիրն այն է, որ Ասպուրակը՝ հանդիպում ենք նաև վ սկզբնատառով՝ Վասպուրական և ընդհանրապէս՝ Վասպուրական շրջանի անունը, որ նոյն բառին է վերաբերում ոչ հայկական յիշատակարանների մէջ դրւում է տառից առաջին հնչիւնի՝ Ասպուրական։ Վասպուր ձևի գոյութիւնը Ասպուրի հետ միասին ակնթարթորէն ցոյց է տալիս նրանց ծագումը Վիթապուրա բառից։ Ի զէպ՝ չնորհիւ հնչիւնաբանական մեկ երևոյթի, քան որի սկզբնական վ-ն ասար էր Հայոց հնչիւնախաստութեան՝ իրանական Վիթապուրա բառը պիտի փոխանցուէր Հայերին Իսպուհր, ասպուհր ձևով, կամ անչնչ ա-ի անկումով՝ Իսպուհր, ասպուհր ձևով։

Երեւան հանելով Ասպուհրի և Սեպուհրի կամ ասի և սկի նոյնութիւնը՝ մեզ հետաքրքրող ասպետ բառի ստուգաբանութիւնը պարզուում է։ Ասպետը ծագում է վիթապատի բառից, ինչպէս ասպուրը Վիթապուտրա բառից, ուրիշ խօսքով ասպետը նշանակում է վիթի կամ տոհմի պետ, իսկ սեպուհ տոհմի արդի։ Վսեմ, վսամ, լրիւ վսեամ բառից՝ անկասկած իրանական վիթիա-մա բառն է և վերաբերում է վիթ-ին այնպէս, ինչպէս zantuma-ն zantu-ին։ Նրա նախնական նշանակութիւնն է տոհմի անդամ, տոհմային. յետագայում ստանում է տոհմիկ, բարձր՝ իմաստը։

Նախորդ տերմինի, բառի հետ ընութակից է և մամակը։ Պատմագիտական գրականութեան մէջ մենք հանդիպում ենք այն որպէս Մամիկոնեան տան յատուկ անուն։ Սկզբնապէս նա տոհմական տիտղոս էր իշխանական տոհմերից մէկի համար, իսկ յետոյ դարձաւ ընտանեկան անուն մեր քննած նախորդ երկու տիտղոսների նման — մամակ կամ մամիկ՝ Մամիկոնեան, ինչպէս ասպետից Ասպետունի, կամ Մաղխազից՝ Մաղխազունի։ Մենք կարծում ենք, որ մամակը-- ոչ այլ ինչ է. եթէ ոչ իրերական մամա-հայր բառի հայացած ձեւը։ Այս բառն էլ սկիզբ է առել տոհմային կարգի մէջ և նշանակում է տոհմի հայր, տոհմապետ և նոյնանիշ է վրացական մամա սախլիսի հետ։

Հետաքրքիրն այն է, որ ըստ Հայոց աւանդութեան Մամիկոնեանները ծագել են Մամիկից։ Ենթադրեալ ստուգաբանութիւնը արդարանում է նաեւ աւանդութեամբ և նոր լոյս է սփռում նշանաւոր իշխանական տան ծագման վրայ։ Հայոց աւանդութիւնը Մամիկոնեաններն ծագած է համարում ձեներից։ Ըստ Փաւստոսի իրենք Մամիկոնեանները հպարտութեամբ ասում են իրենց մասին, որ իրենք սերուած են «ձենաց աշխարհի բազաւորներից»։ Փաւստոսից չի կարելի իմանալ թէ ինչ է նշանակում ձենաց աշխարհ։ Անանունի հաղորդածներից արդէն նշմարում ենք, որ այդ անուան տակ պիտի հասկանալ Պարսկաստանից, Բալխից արեւելք գտնուող երկիրներից մէկը, այսինքն Չինաստանը։

Մամիկոնեանների ենթադրեալ նախնիքները Մամիկը և կոնակը ըստ աւանդութեան Չինաստանի թագաւորից յետոյ առաջնութիւնը վայելող՝ նշանաւոր իշխանի որդիներն էին։ Իշխանի մահից յետոյ թագաւորը ամուսնանում է նրա այրիի հետ և նրանից ունենում է մէկ որդի գահաժառանգ Զենբակուրը։ Մօր գծով վերջինիս, եղբայրները՝ Մամիկը և Կոնակը դաւադրութիւն կազմակերպեցին նրա դէմ՝ գահից մեկուսացնելու միտումով։ Մատնութիւնը չիրականացաւ և նրանք փախան Բալխ, Արշակունի թագաւորի մօտ։ Զենբակուրը պահանջեց փախստականների յանձնումն, սակայն Արշակունին մերժեց,

խոստանալով որ Նրանց կ'ուղարկէ դէպի արեւմուտք, աշխարհի ծայրը, ուր արեւը մայր կը մտնի։ Եւ իրօք փրկելու համար Նրանց՝ Զենքակուրի հետապնդումներից՝ Թագաւորը ուղարկեց Նրանց Հայաստան՝ իրեն ազդակից Արշակունիների մօտ։

Պատմուածքի վերջին մասը նպատակ ունի բացատրելու թէ ինչպէս Մամիկոնեանները Զինաստանից ընկան իրենց տոհմական կալուածքը՝ Տայք։ Դուրս է գալիս, որ Թագաւորը դիտմամբ Նրանց բընակեցրեց աշխարհի ծայրում։ Պատմուածքի մէջ թիւրիմացութիւն կայ Ճենաց աշխարհի մեկնաբանութեան շուրջ։ Նախնական աւանդութեանց մէջ Ճենաց անուան տակ հասկանում էին ոչ թէ հեռաւոր Զինացիներին, այլ հարեւան Ճաներին, որոնք ապրում էին ոչ հեռու Մամիկոնեանների տոհմական կալուածքից՝ Տայքից։ Ճաները՝ Հայերի մօտ՝ կոչւում էին Ճան, Ճանիք՝ Խորենացու մօտ, այժմ Ջանիք։ Մամիկոնեանների տոհմական յատկանիշը՝ դիւրագրգիռ խառնուածք և դերազանց արիութիւնը՝ Նրանց աւելի շատ ազդակից են դարձնում՝ դեռ ևս վեցերորդ դարում ռազմունակութեամբ աչքի ընկնող Ճաների հետ, քան մեղմաբարոյ Զինացիներին։ Այս լուսաբանութեամբ Մամիկոնեանների մասին եղած աւանդութիւնը ստանում է պատմական հիմք։

Զուգընթացաբար ասենք նաև, որ Վրաստանի Օրբելեան իշխանները իրենց նախնիքներին որոնում էին Ճենաց աշխարհում, Նրանց մօտ էլ երեւում էին Զենքակուրը։ Զուգադիպութիւնը պատահական չէ, ըստ երեւոյթին մենք այստեղ գործ ունինք Մամիկոնեանների տոհմական աւանդութեանց վերապրուկի հետ և այդ կարելի է մեկնաբանել նրանով, որ Օրբէլեանները իրենց համարում էին Մամիկոնեաններից սերուած։ Զարմանալի ոչինչ կայ այստեղ։ Ինչպէս Բագրատունիները Սակերից առաջ չարժուեցին դէպի Վրաստան, Մամիկոնեաններն էլ կարող էին անցնել Վրաստան հարեւան Տայքից։ Օրբէլեանների թշնամական վերաբերումը Վրաց Բագրատունիների հանդէպ իսկ և իսկ Մամիկոնեանների տոհմական թշնամութեան արտայայտութիւնն է հայ Բագրատունիների հանդէպ։

Մեր քննութեան ենթակայ տերմիններից վերջինը տեր-ն է, որ ձեւաւորուած է տի և այր բառերից։ Բարդութեան երկրորդ մասը Հայոց լեզուի մէջ լաւ ծանօթ մարդ, տղամարդ նշանակող բառն է։ Տիայր բառի նմանութեամբ կազմուել է տի-կին բառը։ Տի-ի իմաստը գրեթէ արվերծանելի է, նոյնիսկ շատ էլ պարզ չէ թէ ինչ յարաբերութեան մէջ է այն այր և կին բառերի հետ՝ պայմանաւորում նրանց իրենով, թէ ընդհակառակն ինքն է պայմանաւորում նրանցով։

Ըստ կազմութեան այս բառերը յիշեցնում են վրացական mama-upali և deda-upali բառերը. առաջին բառը յայտնի է մեզ կծկը-

ւած, սղմուած ձևով՝ mepe ma(m)pa(li)։ Ինչպէս հայկական տէրը, այնպէս էլ վրացական upali բառերը բոլանդակութեամբ և ըստուգաբանութեամբ համապատասխանում են սեմական Բահաղ-տէր, իշխան բառին։ Այս անունով էին կոչում սեմականները իրենց տոհմական՝ հովանաւոր աստուածներին։ Սեմականների մօտ երկնային տէր ցոյց տուող բառը՝ Վրացիների մօտ փոխանցուած է երկրային տիրոջը՝ թագաւորին։ Ըստ երևոյթին նման մէկ բան էլ պատահել է հայկական տի բառի հետ։ Ըստ հնչիւնաբանական կազմի և նշանակութեան հայկական տի-ն կարելի է կապակցել հնդեւրոպական արմատական di բառին, որ յայտնի է շատ լեզուների և բազմազան կազմութեամբ։ Նրանից առաջ եկած բառերը երկու արմատների կարելի է վերածել՝ di և div, երկուսն էլ պարունակում են լոյս-օրուայ և երկինք-աստուծոյ գաղափարը։ Հայոց լեզուի մէջ պահուել է երկուսի էլ հիմքը, տիւ-օր և տիք՝ հասակ՝ իրօք օրերի իմաստով։ Di արմատի հետ կապւում է մեզ հետաքրքրող տ-ին։ Սկիզբը՝ տին, ինչպէս և լատինական deus բառը նշանակելիս է եղել բարձրագոյն արարած, Աստուած, յետոյ միայն գործ է ածուել թագաւոր և երկրային իշխողը ցոյց տալու համար, այսինքն նա էլ նոյն բախտին արժանացաւ, ինչ որ վրացական upali-ն։ Որպէսզի ստուերանար տի-ի վերջի նշանակութիւնը սկսեցին նրան կցել այր բառը=տի-այր=տէր։ Հետաքրքիրն այն է, որ մտքի այս գործողութիւնը կրկնուեց մէկ անգամ էլ յետագային երբ տի-այր բառը բոլորովին դուրս արեց տի բառին և սկսեց ցոյց տալ հաւասարապէս և երկնային և երկրային տիրոջը, ապա նորէն երեւացնոյն այր բառը՝ երկու գաղափարները տարբերելու համար և կազմուեց տի-այր բառը։ Գրականութեան մէջ նա յայտնի է որպէս յատուկ անուն, բայց անկասկած է, որ նախօրօք նա գործ էր ածուել ընդհանրապէս իշխողի, տիրոջ իմաստով։

Նախարարական միջավայրից առնուած այս տերմինները մեր լուսաբանութեամբ տոհմական կարգի հնագոյն շրջանի ժառանգութիւններն են։ Նրանք պատկանում են այն տեղական որակումների թուին, որոնք կրում էին կոմարխները։ Ազգագրական պայմանների պէսպէսութեան հետեւանքով կոմարխները պէտք է որ զանազան անուններ ունենային։ Չորս գերակշռող հոսանքների համաձայն, որոնց կը պատկանի Հայաստանի ազգագրութիւնը en gros, պէտք է վերադիտել չորս տերմինների, բառերը՝ համարել ամենէն տարածուած անուանումները։ Արամէական տարրի գերակշիռ ազդեցութեան շրջանում տոհմապետը կոչւում էր Մալխազ, Ատրպատականի կամ Իրանեան սահմանամերձ շրջանում գործածական էր իրանական տերմինը՝ ասպետ, սեպուհ, վսեմ. իբերական շերտերում ամենէն գործածականն էր մամակ. վերջապէս փոքրագիական ընակչութիւն ունեցող վայրերում տեր-տուն

և այլն։ Կրկնում ենք սրանով չէր սպառվում էթնիկ բաղմազանությունը ցուցահանող տերմինները։ Բայց այն, որ մեր նշած շրջանները հեռու էին միասնաբար բնակչություն ունենալուց՝ նրանցից իրաքանչիւրին յատուկ էր որոշ պէսպէսություն որ պիտի արտայայտուէր և տերմինների մէջ, կային նաև ուրիշ ազգագրական խմբակցություններ, այսպէս օրինակ գոյություն ունէր մէկ ամբողջ ժողովուրդ մարդերը, որոնց պետը կոչւում է մարդ-պետ և այլն։

Տոհմային յարաբերությունների ժամանակաշրջանը Հայաստանում փակւում է Զարիադէսի և Արտաշէսի ժամանակ։ Այս ժամանակին է վերաբերում և տոհմային կարգի քայքայման սկիզբը և ընկերային նոր յարաբերությունների սաղմնաւորումը։ Այդ յեղաշրջման էությունը արտայայտւում էր ընկերային զանգուածի չերտաւորման և դասայնության հիմքերի ծագման մէջ։ Տոհմերի պետերը և առաջնորդները աստիճանաբար դառնում են նշանաւոր մարդիկ, տիրողներ և այդ ձեւով հիմք են դնում ապագայ իշխանական տներին։ Այս փոփոխությունները տեղի են ունենում այն մոմենտին, երբ տոհմապետությունը դառնում է ժառանգական։ Սրանով նրա ժառանգները բաժանւում են և յատուկ տեղ գրաւում հասարակության միւս անդամների շարքում։ Ժառանգության իրաւունքը իր յետեւից բերում է սեփականության իրաւունք այն բոլորի վրայ, ինչ որ ենթակայ էր տոհմապետի իրաւասության։ Այսպիսով՝ հասարակությունը՝ նախապէս միապաղաղ և նոյնիրաւ՝ բաժանւում է երկու՝ հասարակականօրէն անհաւասար մասերի։ Ոմանք՝ և քչերը՝ տոհմապետից ծագած՝ իշխում են, իսկ մնացած մեծամասնությունը՝ ենթարկւում է։ Իշխան դարձած տոհմապետը դիւրությամբ իր իշխանությունը տարածում է նաև ուրիշ տոհմերի վրայ և աստիճանաբար իր տիրապետության շրջանն ընդարձակելով նա հասնում է թագաւորի աստիճանին։ Այս գործողությունը լաւապէս արտայայտուած է Իբէրիայի ընկերային չերտաւորման օրինակով։ Ըստ Սարաբոնի այնտեղ կային չորս տոհմեր կամ մարդկանց աստիճանաւորումներ, խմբակցություններ։ Առաջինից դուրս էին գալիս թագաւորները, երկրորդից քրմերը, երրորդը կազմուած էր երկրագործությամբ և զինուորական գործերով զբաղուողներից, իսկ չորրորդը՝ կազմում էին հասարակ մարդիկ, թագաւորի ստրուկները, որոնք հայթայթում էին կենսամթերքներ։ Ներքանց ունեցուածքը ընդհանուր էր, տոհմի սեփականություն և ամեն տոհմ կառավարում էր տոհմի աւագագոյն անդամը։

Թագաւորի և քրմական տոհմերը՝ այսպէս ասած, արհեստական տոհմեր են՝ ծագած այն մարդու ժառանգներից, որ որպէս տոհմապետ իւրացրել էր այդ կոչումի ժառանգական իրաւունքը։ Նա այն տոհմից էր առաջացել, որի մէջ սկզբնապէս մտնում էին՝ յետագային՝ սաբր-

կացած մարդիկ։ Ուրիշ խօսքով թագաւորը իր սարուկների հետ կազմում էր մէկ ամբողջական տոհմային միութիւն, որի գլուխը նա կանգնած էր որպէս պետ։ Այդ պետի ժառանգաբար դառնալով՝ նրա ընտանիքը՝ սկսում է բաժանուել տոհմից և որքան նա բարձրանում է, նոյնքան էլ իջնում է տոհմի մնացած մասը։ Վերջապէս նա հասնում է թագաւորի աստիճանին՝ իր տոհմի ստրկացման գնով։ Ցեղագային նա իրեն ենթարկում է նաև ուրիշ տոհմերի, Իրէրիայի մնացած բնակչութիւնը, որ կազմակերպուած էր ըստ տոհմերի և զբաղւում էր մասամբ երկրագործութեամբ, մասամբ էլ ռազմական գործերով։

Կարելի էր ենթադրել, որ քրմական տոհմն էլ նման ծագում ունի թագաւորականի հետ, այսինքն առաջացել է տոհմի քայքայման հետևանքով։ Սակայն այդ պարագային նրանք էլ ստրուկներ պիտի ունենային. ստրուկներ, որ չկայ։ Ստրաբոնը պնդում է, որ արքայական տոհմի անդամներից մէկը և ամենէն մեծը ժառանգում է գահը, իսկ նրանցից յետոյ եկողին յանձնւում է արդարադատութիւնը և զօրքերի հրամանատարութիւնը։ Այս ցուցմունքի մէջ պահուած է այն ուղին որով առաջացել է քրմական դասը։ Թագաւորը բարձրանալով տոհմապետութիւնից՝ սկիզբը կեդրոնացրել էր իր ձեռքին բոլոր գործառնութիւնները, նա միաժամանակ և իշխող էր զօրահրամանատար, դատաւոր, քրմապետ և ընդհանրապէս ընդհանուր ղեկավար։ Հասնում է մի ժամանակ, երբ մէկ մարդու համար դժուար էր այս բոլոր պարտականութիւնները ի կատար ածել և նրան սկսում է օգնել թագաւորին մօտ կանգնած մարդկանցից մէկը՝ նա, որին պատկանում է գահակալական իրաւունքը՝ թագաւորի մահից յետոյ։[1]) Ցեղագային նրա վերայ է բարդւում վարչութեան որոշ մասերը՝ կրօնական արարողութիւնները և միջազգային գործերը։ Ըստ արտաքին երևոյթի երկու՝ միանգամայն տարբեր գործառնութեան համախմբումը մեկնաբանելի է նրանով, որ կրօնական աշխարհայեցողութիւնը՝ քրմերի բարձր հեղինակութեան հետ և մի քանի պաշտամունքի ընդհանուր լինելը՝ այն հիմքն է հանդիսանում, որի չուրջը կարող էին հաւաքուել զանազան մշակոյթի ժողովուրդները։ Պարագաների բերումով՝ քրմութիւնն էլ դառնում է ժառանգական տուեալ

---

[1]) Ստրաբոնը Իբերների մասն զանազանում է երկու բնակչութիւն. հովիտների բնակիչները զբաղւում էին ուելի ցաս երկրագործութեամբ, խաղաղ կեանք էին վարում, զգեստաւորւում էին Հայերի եւ Մեսագիտների նման։ Իսկ նրանք, ովքեր բնակւում էին լեռնային մասերում՝ մեծամասնութիւն էին կազմում եւ ռազմատենչ էին։ Իրենց կենցաղով նրանք նման էին Սկիւթացիներին, թեպետ եւ ստար չէին երկրագործութեան։ Պատերազմի ժամանակ նրանք մեծ բանակ էին կազմում։

անձի ընտանիքի մէջ։ Այն ժամանակ նոյն թագաւորից յետոյ՝ երկրորդ մարդուն՝ յանձնւում է գործառնութեան ուրիշ ճիւղ՝ դատաւորութիւնը և զինուորական հրամանատարութիւնը՝ ինչպէս մենք տեսնում ենք Իբէրիայում։ Անկասկած յետագայում գործառնութեան այս ճիւղերն էլ քրմականի նման դառնալու են՝ տուեալ տոհմի առանձնաշնորհումն ժառանգութեան կարգով։ Եւ իրօք Արշակունիների օրով այդպէս էլ եղաւ։

Այսպիսով Իբէրիայի ընակչութեան չորս խմբաւորումները ոչ միայն հասարակականօրէն, այլև ծագումով տարբեր մեծութիւններ են։ Առաջինը և վերջինը այսինքն թագաւորի և սարուկների տոհմերը միևնոյն միաւորից են ծագում, քրմական տոհմը՝ սկիզբ է առնում արքայականից, Այս երկու տոհմերը առաջացել են ընտանիքից և աւելի շատ դասեր են, քան տոհմեր [1]։

Նկարագրած ընկերային այս գործողութիւնը տեղի է ունեցել նաև հարեւան Աղուանքում։ Եւ որովհետև վերջինս կազմուած էր տարբեր լեզուներով խօսող 26 ժողովուրդներից, ուստի այս գործողութիւնը տեղի ունեցաւ 26 վայրերում։ Սկիզբը՝ նրանցից իւրաքանչիւրն ունէր իր թագաւորը, յետագայում նրանք բոլորը միացան մէկ թագաւորի իշխանութեան տակ։ Այս ժողովուրդների մէջ թագաւորի իշխանութիւնը սկզբնաւորուեց այն ձեւով, ինչ ձեւով Իբէրների մօտ։ Նրանց թագաւորները՝ վեհապետութեան հասած նախկին տոհմապետներն են։ Լեռնցիների յարձակումների դէմ միասնական ուժերով պաշտպանուելու անհրամեշտութիւնը՝ հարկադրեց նրանց միանալու և կազմելու մէկ քաղաքական մարմին։ Աղուանների մօտ էլ ինչպէս Իբէրների՝ քրմապետութեան պաշտօնը վարում էր թագաւորից յետոյ եկող ամենից յարգելի մարդը։ Նա կառավարում էր ընդարձակ և խիտ

---

[1]) Դատաւորի եւ զինուորական հրամանատարի համատեղելը մեկ անձի մէջ, ցոյց է տալիս որ դատաւորը կարիք ուներ բռնի, հարկադրող ուժի։ Ասորեստանցիների մօտ էլ գոյութեան վերաբերող վէճերը ճնշուում էին զինուորական հաւաքոյթի մէջ։ Այս պարագան բնորոշիչ է տոհմական կարգի քայքայման շրջանի համար։ Որքան ամուր են բնականաբարական յարաբերութեանց հիմքերը՝ հասարակութիւնը պահում է իր հաւասարակշռութիւնը եւ դատարանի կարիք չունի։ Ստրաբոնի բարեկամ յոյն փիլիսոփաներից մեկը արաբ-սաբայիների մայրաքաղաքում եղած ժամանակ շատ զարմացաւ այն բանի համար, որ «*օտարները մշտապէս դատի մէջ էին իրարու եւ ընիկների հետ. իսկ ընիկները չէին գանգատւում իրար վերայ եւ ապրում էին միասին, կատարեալ խաղաղութեամբ*»։ Ըստ Ստրաբոնի նկարագրութեան Սաբայիները զսնում էին զարգացման նախնական աստիճանի վերայ։

բնակչութիւն ունեցող քրմական հողերը և տաճարական ստրուկնե-
րին։ Ազատված դատավարութիւնը և զինուորական հրամանատարու-
թիւնը այնպէս էր դրուած՝ ինչպէս Իբէրիայում, այսինքն նրանք
վստահացուում էին թագաւորից յետոյ՝ եկող երկրորդ անձին։ Իբէրի-
այում բարձրագոյն իշխանութիւնը յենուում էր տոհմերի կամ նրանց
պետերի դաշնակցութեան վերայ իսկ Աղուանքում մանր արքաների
կամ իշխանների դաշնակցութեան վերայ։ Ուրիշ խօսքով էթնիկ պայ-
մանների հետեւանքով սկիզբն առնդուեց 26 մանր թագաւորու-
թիւններ։ Իսկ յետոյ նրանք միացան իրենց հերթին։

Էթնիկ տեսակէտից Հայաստանը պակաս բազմազան չէր քան Աղ-
ուանքը և եթէ դատելու լինենք նմանութեան օրէնքով ապա, հա-
ստատական հոլովոյթը այստեղ էլ ընթանալու էր այնպէս, ինչպէս
Աղուանքում, այսինքն երկրի միութեան առաջին հետեւանքները պի-
տի արտայայտուէին ուժերի կեդրոնացման մէջ ըստ ազգագրական
բազմազանութեան։ Համախմբումը պէտք էր սպասել որ տեղի ունե-
նայ ամենէն կարեւոր էթնիկական շերտերում՝ մաղխազների, ասպետ-
ների, մամակների, տերերի և այլ խմբակցութեանց շուրջը։ Այս ենթ-
ադրութիւնը արդարանում է այն սակաւաթիւ տուեալների քննու-
թեամբ, որ մեզ մատակարարում է փաստական պատմութիւնը։

Տոհմային յարաբերութեանց քայքայումը, որին ընթացակցում է
դասայնութեան առաջ գալը՝ յանձինս իշխանաւորների, յետագայ զո-
բաւոր իշխանների՝ աւարաւում է, վերջ է տանում Տիգրան Մեծի փա-
թորկալից ժամանակաշրջանում։ Պատերազմական ժամանակի ճգնա-
ժամը ստեղծում է նպաստաւոր մթնոլորտ տոհմական յարաբերու-
թեանց դասայինով փոխելու համար։ Տիգրանի ժամանակի Հայաստա-
նի քաղաքական հզօրութիւնը, ընդարձակ նուաճումները կոպտագով-
կիայի Մաժակ քաղաքից մինչեւ Մարական Էկբատանը և Իբէրիայից
ու Աղուանքից մինչեւ Արաբիան և Պաղեստինը՝ ամենից առաջ ցու-
ցանիչ են երկրի ներսում կատարուած միութեան։ Ինչպէս դասա-
ւորուեցին հասարակական խմբաւորումները և ինչպիսի տիրիտորիալ,
երկրային ու հասարակական ձեւեր ընդունեցին նրանք, այդ մասին
մենք չունենք ուղղակի տուեալներ պատմաբանների մօտ, որոնք դոյ-
ներ չեն խնայում արտաքին դէպքեր նկարագրելու համար։ Տիգրանի
ժամանակ՝ Հայերի ունեցած զինուորական ուժերի մասին եղած ընդ-
հանուր բառերի մէջ, բարեբախտաբար՝ մեր նպատակի համար չատ
կարեւոր մի քանի դրական ցուցմունքներ էլ ենք նկատում։

Պատմաբանների մօտ Հայոց թագաւորը ներկայանում է չրջա-
պատուած բազմաթիւ աջակից թագաւորներով։ Տիգրանի բանակը իր
մէջ առնում էրբացի Հայերից և Գարգեններից նաև Մարերին և Ա-
ղիաբէնցիներին իրենց սեփական թագաւորների հրամանատարու-

թեպմբ, ինչպէս և Պարսից ծոցի մօտ ապրող արաբական ցեղերին, կասպից ծովի ափերին ապրող բազմաթիւ Ազուանների, հարեւան Իբէրների և Արաքսի ափերին թափառող ազատ վաչկատուններին։ «Շատ թագաւորներ ծառայում էին Տիգրանին, պատմում է Պլուտարքոսը. իսկ նրանցից չորսը մշտապէս գտնուում էին նրա մօտ որպէս ուղեկիցներ կամ թիկնապահներ։ Երբ նա ձի էր նստում, նրանք վազում էին յետեւից կարճ բաճկոնակներ հագած, իսկ երբ նա նստած լինէր գահին և գործով զբաղուած՝ նրանք կանգնում էին թագաւորի շուրջը իրարու ձեռքերը բռնած»։

Արքայի մեծազգուշ անուան տակ այստեղ ակնարկուում է Հայոց իշխաններին, ըստ որում Տիգրանի մօտ գտնուող թագեղները այն սահմանապահ իշխաններն էին, որոնք Արշակունեաց պատասում հաստատուում էին առաջնակարգը՝ ըստ գահի և ըստ բարձի։ Լուկուլլոսին շողոքորթ ներբողականներ հիւսողները, որոնք իրենց անզկութիւնը քաղում էին նրա իսկ անապարձ զնկուցումներից, չեն քաշուում չափազանցութիւններից իրենց հերոսին փառաւորելու համար, որ երբ թէ կործանման մատնեց այդպիսի ահեղ թագաւորին։ Տուեալ դէպքում Հայոց իշխաններին բազիլէսի՝ ատիճանին բարձրացնելը այդպիսի պատճառներ ունէր միայն։

Բացի Բգեշխներից հայկական իշխաններից անուանով յիշուում են մի քանի դէմքեր։ Մէկը նրանցից Բագարատն է։ Երբ Տիգրանը Անտիոքին յաղթելով գրաւում է Սիրիան, Կիլիկիան և մինչեւ Եգիպտոս տարածուող երկիրները, ապա նա Բագարատին նշանակում է նոր գրաւած երկիրների սարատէպ։ Վերջինս կառավարեց այդ երկիրները տասնեւչորս տարի, մինչեւ 70 թիւը՝ Լուկուլլոսի արշաւանքը։ Այն ժամանակ նա հարկադրուած էր Տիգրանին օգնութեան շտապելու։ Սիրիան նորից անցաւ Սելեւկիաններին։

Յիշուում է նաև Միթրոբարզանը եւ Մանկայը։ Առաջինը երկու հազար հեծեալներով գուրս եկաւ Լուկուլլոսի հանդէպ, երբ նա անցնում էր Եփրատը և մտնում Մոփք, իսկ Մանկային Տիգրանը վստահել էր Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի պաշտպանութիւնը։ Միթրոբարզանը կռուի բռնուեց Լուկուլլոսի հետ և փախուստի դիմեց. իսկ Լուկուլլոսի զօրավարներից մէկը՝ Սեկստիլին՝ պաշարեց Տիգրանակերտը և փակեց այստեղ Մանկային։ Ըստ մէկ ուրիշ խիստ գունագեղուած պատմուածքի՝ Միթրոբարզանը Տիգրանի մօտիկ մարդկանցից մէկն էր։ Եւ որովհետեւ ոչ ոք չէր յանդգնում թագաւորին յայտնելու Լուկուլլոսի արշաւանքի մասին՝ նա առաջինն եղաւ Տիգրանին ճշմարտութիւնը պարզողը։ Այսպիսի յանդգնութեան համար Տիգրանը հրամայեց նրան շարժուել թշնամու դէմ, բերել իրեն նրա՝ հրամանատարին ողջ, իսկ մնացածներին ոչնչացնել։ Իսկ Լուկուլլոսը ուղարկեց Միթրոբարզա-

նի դէմ Սիկստիլիի հրամանատարութեամբ մէկ բանակ։ Այս կռուի մէջ ընկաւ Միթրոբարզանը հերոսական մահով։

Վերջապէս յայտնի է նաև երրորդ դէմքն էլ՝ Գոռը։ Նա Տիգրանի հարազատ եղբայրն է համարւում և պաշտպանում է Մծբին քաղաքը Լուկուլլոսի դէմ, երբ վերջինս յետ մղուած Արտաշատի մօտից անցաւ Տաւրոսը և պաշարեց այս կարեւոր ռազմագիտական վայրը։

Բագադատէս՝ սկզբնական, դեռեւս տրոհաւորումի չենթարկուած հայկական Բագա-ratus բառաձեւն է՝ Բագադատս, ստացուց տրուած Աստուածատուր, յունական՝ Թեոդորոս։ Այս անունը կրող Տիգրանի ստրատէգը անկասկած հանդիսանում է Բագրատունիների նշանաւոր տոհմի նախայրը։ Նրա անձի մէջ հաչտւում են և արդարանում Հայոց երկու իրարու հակասող՝ աւանդութիւնները Բագրատունիների ծագման մասին։ Ըստ Անանունի Բագրատունիները ծագել են Հայկից՝ Հայերի նախահօրից։ Խորենացու մօտ պահուած միւս աւանդութիւնը նրանց վերագրում է հրէական ծագում։ Հենց ինքը՝ տոհմի անունը, յատկապէս նրանց տոհմական ասպետ՝ տիզոսը որ մենք վերը լուսաբանեցինք, ցոյց է տալիս, որ այդ տոհմը սկիզբ է առել հայ-իրանական էթնիկ գետնի վրայ։ Նրա սկզբնական հայրենիքը ըստ երեւոյթին գտնւում էր, ինչպէս մենք դիտեցինք՝ Ատրպատականի սահմանամերձ շրջանում։ Մենք ենթադրեցինք ստուգաբանական ազգակցութիւն Բագարատի և Բագրեւանդի մէջ։ Բագրատունիներին՝ հարաւից, հրեաներից բերող աւանդութիւնը, եթէ ի հարկ է նա Խորենացու, իրեն կռահումը չէ, ինչպէս ենթադրում են քննադատները, պէտք է համարել իբրեւ յատուկ մէկ արտացոլումը այն փաստի, որ Տիգրանի ժամանակ Բագարատը փոխադրուեց հարաւ և նշանակուեց սեմականներով բնակեցուած մէկ երկրի՝ Սիրիայի կառավարիչ։ Ի միջի այլոց Անանունն էլ ճանաչում է Հայաստանի հարաւում, աւելի որոշ Անգեղում հաստատուած Բագրատունիներին և համարում է այն նրանց տոհմային կալուածը։ Այս աւանդութիւնը, յամենայն դէպս, կապուած է Բագարատի հարաւում լինելու հետ։ Նոյնիսկ հնարաւոր է, որ Սիրիայի՝ Տիգրանից բաժանուելուց յետոյ էլ, Բագարատին յանձնուած լինէր Հայաստանի հարաւային սահմանների պաշտպանութիւնը և որ Անգեղ տան իշխանութիւնը կազմում էր մէկ ճիւղը Բագրատունիների։

Հռոմէական զօրաբանակին հանդիպող առաջին զօրավարի անունը լաւ կը լինի կարդալ Միթրոբարձանէս՝ փոխանակ Միթրոբուրձանէսի, որ հայկական Մեհրուժան է։ Այս անձը ոչ այլ ոք է, եթէ ոչ Ծոփքի իշխանը։ Եփրատը անցնելուց յետոյ, առաջին հայկական շրջանը, որին Հռոմէացիները սպառնում էին՝ Ծոփաց աշխարհն էր։ Այն-

տեղ խուժեցին Լուկուլլոսի լեգէոնները։ Միթրոբարզանը կամ Մեհ-բուժանը որպէս այս չրջանի պետ, դուրս եկաւ պաշտպանելու իր երկիրը, բայց չնորհիւ իր ուժերի սակաւաթիւ լինելուն նահանջեց Հռոմէացիների ճնշման տակ։ Այն բոլորը՝ ինչ որ պատմում է Պլուտարքոսը Միթրոբարզանի ելոյթի մասին անհեթեթութիւն է և տպաւորութիւն գործելու նպատակով արուած։ Միթրոբարզանը պէտք է դուրս գար Լուկուլլոսի դէմ իր դիրքի հետևանքով, որպէս երկրի իշխան և ոչ թէ նրա համար, որ Տիգրանը ուզում էր նրան պատժել, ինչպէս մեկնաբանում է պատմաբանը [1])։ Կասկածից դուրս է, որ

---

[1]) Առաջինը, որ Տիգրանին լուր բերեց Լուկուլլոսի արշաւանքի մասին՝ ըստ Պլուտարքոսի՝ գլխատուեց. իսկ ըստ Ապպիանի՝ կախուեց։ Դրացցից յետոյ, Պլուտարքոսի հաւաստիացումների հանուծայն ոչ ոք չէր համարձակւում ակնարկել Լուկուլլոսի մասին։ Շողոքորթներ կային, որոնք օրօրում էին նրան կեղծուպատիր խօսքերով, թէ Լուկուլլոսը մեծ ռազմագէտ կը համարուի, եթէ յանդգնի սպասելու և հանդիպելու Տիգրանին Եփեսոսի մօտերքում եւ չփախչի առանց յետ նայելու՝ նրա անթիւ բանակները տեսնելիս։ Միթրոբարզանը միայն յանդգնեց բաց անելու թագաւորի աչքերը՝ սպառնացող վտանգի հանդէպ, բայց փոխանակ վարձատրուելու նրամանն ստացաւ գնալու Լուկուլլոսի դէմ եւ նրան ողջ ողջ բերելու, միւսներին էլ նզմելու։ Ըստ Ապպիանի պատմուածքի՝ թագաւորի յանձնարարութիւնը, շատ համեստ, կայանում էր նրանում որպեսզի *Լուկուլլու էպիսքէյն տու դրոմոն*։ Նա ուներ ընդամենը 2000 հեծեալ եւ Լուկուլլոսի հետ եղած ընդհարումը վերջացաւ Միթրոբարզանի փախուստով։ Իսկ Պլուտարքոս հաստատում է նրա ուժերը մինչեւ 3000 հեծեալի եւ մեծամասնակ հետեւակի եւ նրանց կռուի մէջ է դնում ոչ թէ Լուկուլլոսի, այլ նրա պատուիրակ Սեկստիլլի հետ, որի հետեւանքովը հայկական զօրահրամանատարի մանն է լինում։ Այս տարբերութիւնը մատնում է պատմաբանների կողմնակալ լինելը։ Տիգրանի պատմութիւնը սպառում է դեռեւս իր առարկայորէն հետազօտողին։ Դիտումները որպէս հշմարտութիւն են ընդունում այն բոլորը, ինչ որ հաղորդում են պատմագիրները, մոռանալով, որ վերջիններս իրենց աշխատանքները կազմել են այն չափից դուրս սնապարծ զեկուցումների հիման վրայ, որոնք պարտիզանական ընդհարումները եւ աւազակային յարձակումները ցոյց էր տալիս որպէս կանոնաւոր հակատամարտներ, ուր նա 20-հազարանոց մեկ բանակով պարտութեան է մատնում 260-300 հազարանոց Տիգրանի հրաբալիորէն զինուած ուժերին, ըստ որում այն ժամանակ, երբ բնամին կորցնում է 100 հազար սպանուածներ, իսկ 55-հազարանոց հեծելազօրքից գրեթէ ոչ մէկը չի ազատուում, ինքը Լուկուլլոսը միայն հարիւր վիրաւոր է ունենում, իսկ նիզ. նոյնիսկ աւելի պակաս սպանուած։ Լուկուլլոսի զե-

Միթրոբարզանը պատկանում է Արտաշէսի ժամանակակից Զարիադէսի կամ Զարեհի՝ Ծոփքի թագաւորի՝ տոհմին։ Այդ տոհմի մէջ Միթրոբարզան անունը շատ էր ընդունուած։ Արտաշէսի հետապնդումներից ազատուելու համար Զարիադէսի որդին փախչում է կապադովկիայի թագաւոր Արիարատ Դ.-ի մօտ և նրա օգնութեամբ վերագրաւում է հայրենական գահը նա էլ Միթրոբարզան անունն էր կրում։ Տիգրանի ժամանակ Ծոփքի թագաւոր Արտանն էր նա սպանուեց Տիգրանի ձեռքով։ Միհրդատը Արտանի մօտի մարդ էր, գուցէ նրա որդին կամ եղբայրը։ Զրկուելով արքայական դիրքից և արժանիքներից՝ Զարիադէս Արտանի ժառանգները իրենց ձեռքին պահեցին Ծոփաց աշխարհի ժառանգական իշխանութեան իրաւունքը։

Մեզ հետաքրքրող երրորդ անունը Մանկայոսը պէտք է կարդալ Մամկայոս կամ Մա(մա)կայոս, որ համապատասխանում է հայերէն Մամիկին։ Շատ անհրաժեշտ է ձեռագիրների մէջ պրպտումներ, ճշդումներ կատարելը։ Մեր հարցադրութեան արդարացման պարագային անհրաժեշտ կը լինի յետ տանել քաջարի Մամիկոնեանների ծագումը մինչեւ Տիգրան Մեծի դարաշրջանը։

Վերոյիշեալ անձերը՝ այսինքն Բագարատը, Միթրոբարզանը և Մանկայլ, չխօսելով արդէն Գոռի մասին, որոնց Տիգրանը առաջնակարգ դիրքերի հասցրեց՝ ի նկատի ունենալով գալիք պատերազմները Հռոմի հետ, այն բազաւորների թուին էին պատկանում, որոնք գտնում էին Տիգրանի արքունիքում։ Մեր հիմնական միտքը, որ Տիգրանի դարաշրջանում արդէն հանդէս են գալիս դասային իշխանութիւնները, ըստ էութեան ապացուցուած է՝ անկախ այն հանգամանքից, թէ որքան հիմնաւոր են կամ ընդունելի են մեր եզրակացութիւնները վերեւ յիշուած անձերի մասին։ Լուրջ հիմք չկայ կասկածելու, որ այստեղ յիշուած գործիչները հանդիսանում են նախահայրերը յետագայում մեզ լաւ ծանօթ իշխանական տների՝ Բագրատունիների, Մամիկոնեանների և Ծոփաց իշխանների։ Վերջինից ծա-

---

կուցումների պատմական արժէքի եւ բնոյթի մասին կարելի է դատել հետեւեալ դասական օրինակով։ Արտաշատի մօտ մղած կռիւների մասին արած զեկուցման մէջ ի միջի այլոց գրում է «*որ երեք թագաւորներից՝ որ կուում էին նրա դէմ, գրեթէ ամենից ամօթալի փախուստ տուողը եղաւ Միհրդատը, Պոնտոսի թագաւորը. նա նոյնիսկ չդիմացաւ հռոմէացիների աղաղակներին*»։ Եւ այս ասում է պատմութեան մէջ իր անվեհերութեամբ եզակի մեծ մարդու մասին, որի անունը միայն անուսարսափի մէջ էր գցում Հռոմին եւ որի մասին իր անկումից յետոյ ասում էին. «*յանձինս միայն Միհրդատի մեռան հազարաւոր թշնամիներ*»։

դել են Արծրունիները, ինչպէս որ կարելի է դատել նրանց տոհմի մէջ ընդունուած անուններից(*)։

Այսպիսով իրենց նշանակութեամբ երեք ամենէն կարեւոր իշխանական տները, գոյութիւն ունէին Տիգրանի ժամանակ և հաւանօրէն հանդէս եկան առաջին անգամ։ Այդ ժամանակ էլ անկասկած յայտնի էին Մաղխազների տոհմը, որ դատելով իր անունից, աւելի հին է քան վերոյիշեալ իշխանական տոհմերը։

Երկրի դասային շերտաւորման և ազնուականացման մէջ իսկ արտայայտւում է էթնիկ բազմազանութիւնը։

Որքան էլ համաձուլման ենթարկուէին բազմացեղ զանգուածները, բայց և այնպէս վերջին հաշուով կազմիչ մասերը պահեցին իրենց երանգաւորումները։ Խորխորունիների մօտ մախազնեի իշխանութիւնը, ապպեցիը՝ Բագրատունիների մօտ. մամակիը՝ Մամիկոնեանների մօտ և վերջապէս տերի բարձրագոյն իշխանութիւնը՝ ցուցահանում են համապատասխան էթնիկ տարրերի գերակշռութիւնը՝ ընդհանուր խմորումների ընթացքում։

Անմիջական հարեւան ժողովուրդներին կից նրանց բնավայրերը աւելի քիչ էին ենթակայ համաձուլման, չնորհիւ խառն բնակչութեան, որ միշտ թարմանում էր հարեւան ժողովուրդներից եկող նոր հոսանքներով. նրանք միշտ մի քիչ օտարանում էին կենդրոնական մասերից։ Սրա հետեւանքը եղաւ Հայաստանի եզրաշրջաններում չորս փոքր քաղաքական միութեանց առաջանալը, այսինքն՝ Փուդարաց, Աղձնեաց, Նոչիրականի և չորրորդ՝ անունով անյայտ՝ Բդէշխութիւնների իշխանութիւնները։ Նրանց ծագումը բոլորովին սխալ է լուսաբանուած հայկական աւանդութեանց մէջ։ Բդէշխները իրօք պաշտպանում են Հայաստանի սահմանները, բայց ոչ Հայոց թագաւորի նշանակումով, այլ ըստ իրենց կացութեան, որպէս այդ շրջանների իշխան, տէր, բայց Հայոց թագաւորի գերիշխանութեան ենթակայ։

Ազգագրական բազմազանութիւնը չի սպառւում մատնանշուած տարրերով, խմբաւորումներով. կային նաև ուրիշ՝ երկրի բոլոր մասերում ցրուած՝ ցեղական միաւորներ, որոնցից յետագայում առաջացան իշխանական տներ։ Այս տոհմերից մի քանիսը ծագել էին հին ժամանակներից, միւսները երեւան եկան համեմատաբար աւելի

---

*) Մարկվարտի *Eransahr*ի մէջ արտայայտած կարծիքը շատ ճշմարտանման է։ Ծուփքի իշխանների մեկ նիւղի տեղաւորուելը Աղբակում, վերաբերում է ոչ թէ Տիգրանի ժամանակին ինչպէս ենթադրում է նոյն գիտնականը, այլ ամենայն հաւանականութեամբ Արշակունիների դարին։ Արծրունի բառը ստուգաբանուած չէ դեռեւս։ Նրա մեկնութեան բազում փորձերից եւ ոչ մեկը չի կարելի համարել ընդունելի։

ուշ։ Մեծ մասամբ վաչկատուն կենցաղով նկուոր տարրերը երկիր էին մուծում կենցաղային այնպիսի գծեր, որ նա վաղուց ապրել էր ու անցել։ Ուստի և կարելի էր նկատել իշխանութեանց հետ կողք-կողքի՝ այս կամ այն չափով աչքառու խմբաւորումներ՝ որոնք դեռ ևս տոհմական կեանքով էին ապրում և տոհմապետի գլխաւորութեամբ։ Էթնիկ բազմազանութիւնը բնականաբար առաջ բերեց ընկերային կացութեան բազմազանութիւն։ Պատմական կեանքի նկատմամբ մեր ընդունած բաժանումը ճիշդ է և ընդունելի, ինչպէս ամեն մէկ դարաշրջանների բաժանում, միայն ընդհանուր հոլովոյթի տեսակէտից։ Մնացած տարրերը, որոնք դուրս են մնում ընդհանուր հոսանքից՝ միշտ էլ թոյլատրելի են։

Նկատուած տարրերից, Տիգրանի օրով իսկ հանդէս են գալիս մի քանիսը, որոնք հիմք դրեցին չատ կարեւոր իշխանական տների։

Լուկուլլոսի Արտաշատ արշաւելու ժամանակ, ըստ Պլուտարքոսի՝ Տիգրանը նրանց առաջ հանեց ստուարաթիւ մէկ հեծելազօր, որի առաջապահներն էին մարդերի ձիաւոր նետաձիգները և Իբերների կապարճակիրները։ Նրանց վրայ էր դրել իր յոյսը Հայոց թագաւորը։ Մարդերը ծագել էին իրանական այն ցեղերից, որոնք ցրուած էին Զագրոչեան լեռնաշղթայի շուրջը, վաչկատուն կեանք էին վարում և զբաղւում էին աւազակութեամբ։

Երբ Պէէնոփոնք անցնում էր Տիգրիսի արեւելեան ճիւղի կենդրիտոսի վրայով՝ նրա վերայ Հայերի հետ միացած յարձակուեցին մարդերը։ Սրանք անկասկած Հայոց մարդերն են՝ Իրանի սահմաններից Հայաստան դաղթած։ Երբ 68 թ. Քրիստոսէ առաջ Հռոմի զօրահրամանատար Լուկուլլոսը նահանջեց Արտաշատի մօտերքից Տարօնի ուղղութեամբ՝ նա անցաւ մարդերի երկրով։ Դեռ այդ ժամանակ էլ նրանք զբաղւում էին աւազակութեամբ, յարձակուեցին Հռոմէացիների վերայ՝ բայց դիմադրութեան հանդիպելով ապաստանեցին լեռները։ Սրանից երեւում է, որ այդ ժամանակ մարդերը գրաւել էին արդէն այն վայրերը, որոնց աւելի ուշ Հայերը կոչում էին Մարդասատան, կամ Մարդոց-եր, այսինքն մարդերի երկիր(*)։ Այս մարդերից է ծագում առել իշխանական այն տոհմը, որի ներկայացուցիչը

*) Բացի Մարդասատանից մարդերի անունն է կրում. մեծ կարծում են, նաեւ *Մարդպղի* շրջանը։ Հաւանաբար Մարդպղի մարդերը ծագում են այն մարդերից, որոնք խալդերի հետ միասին կենտրիտոս գետի ափին յարձակուեցին Քսենոփոնի վերայ։ Ըստ երեւոյթին՝ խալդերի հետ նրանք շարժուեցին դեպի հիւսիս եւ գրաւեցին այն վայրերը, որոնք յետոյ կոչուեցին Մարդպղի եւ խալդի։ Մարդասատանի մէջ մարդերը երեւացին հաւանաբար աւելի ուշ եւ Իրանի կողմերից։

կրում էր Մարդպետ անունը, այսինքն մարդերի պետ, գլուխ։ Յետագայում այդ անունը դարձաւ տոհմական տիտղոս մաղխազի՝ և ասպետի նման և ինչպէս վերջիններիս կրողները կոչւում էին՝ Մազխազունի և Ասպետունի, այսպէս էլ մարդպետների տոհմը և նրանց իշխանութեան երկիրը կոչուեց Մարդպետական, այսինքն մարդպետին պատկանող։

Ըստ Պլինիոսի՝ Հայերին մօտիկ ապրում էին menobard-ները և moshen-ները։ Առաջին անունը ըստ երեւոյթին պէտք է կարդալ (ar) menomardi իսկ երկրորդը՝ mosho-eni համապատասխանում է ոչ թէ մոսքերին, ինչպէս կարող է կարծուել, այլ հայկական Մոքսին։ Նշանակում է Մոկաց իշխանութիւնն էլ ունի առանձնայատուկ էթնիկ հիմքեր։

Մարդերի հետ միասին Զագրոչ և Նպատ լեռների մէջ ընկած տարածութեան վրայ ապրում էին Կուրտիոյները։ Մարդերի նման նրանք էլ ապրում էին Հայաստանի սահմանագլուխին՝ մարդերից հարաւ՝ այն վայրերում, որ յետոյ նրանց անունով կոչուեց Կորճէք։ Կուրտիոյները այժմեան Բիւրտերի նախահայրերն են և նրանց չը պէտք է շփոթել բոլորովին այլ ծագում ունեցող Կորդուխների հետ։ Վերջիններիս երկիրը Հայերը կոչւում էին Կորդուք։ Զանազանելու համար Կորճէքից, որ Կուրդոյների երկիրն էր։ Դեռ ևս Փ. Բիւզանդացու մօտ Կորճէք անունով յայտնի էր Սալմաստի շրջանը։ Աւելի ուշ նա իր մէջ պարփակում էր նաև հարեւան Կորդուէնական հողերը, ըստ երեւոյթին որպէս հետեւանք Բրդերի ազդեցութեան հզօրացման։

Կուրդոյները և Կարդուխները միւսներից աւելի քիչ էին ենթարկուած Հայերի ազդեցութեան, բայց և այնպէս աննկատելիօրէն թափանցում էին հայկական հողերը և երբեմն էլ նրանց երկիրները համարւում էին Հայաստանի մաս։ Կադմոսի կամ կադմեան իշխանական տունը ըստ երեւոյթին շատ սերտ յարաբերութեան մէջ է Կորդուէնի հետ։

Սկզբները Կուրտիոյների երկրում և աւելի ուշ նրանց հարեւանութեամբ ապրում էին մատիանեները։ Հին հեղինակների տուեալները արդարանում են նոր հետազօտութիւնների եզրակացութիւններով՝ այն մասին, որ մատի ժողովուրդը ոչ միայն արիւնով, այլև անունով ազգակից է մադերի հետ։ Նոյն անուան մէկ ուրիշ ձեւն է մանդան։ Ասորեստանեան արձանագրութեան մէջ այսպէս է կոչւում այն ժողովուրդը, որի թագաւորը Աժդահակն էր։ Մադան այնպէս է վերաբերում Մանդին, ինչպէս մատին Մանտիին։ Այս ձեւը ունի Մանդիանեն, Ուրմիոյ լճի անուան մէջ, որ անկասկած ծագել է նրա շուրջն ապրող մէկ ժողովրդի անունից։ Զուգահեռ ձեւերը միայն բարբառային առանձ-

նայատակութիւններ են։ Նրանց հետ սերտօրէն կապակցւում են հայ իշխանական տների անունները՝ Աւմաս-ունի և Մանդ-ակ-ունի։ Ամասունիների կալուածները Արտազում և հայկական աւանդութիւնները, խօսում են նրանց իրանական ծագման մասին, մէկ պարագայ, որ ապացուցում է վերեւ արուած համեմատութեան ճշմարտութիւնը, Մադերը սովորաբար Հայերին ծանօթ են մար անունով։ Մարն էլ յարակցւում է մանդայի հետ։

Հայ աւանդութիւնն այն մասին, թէ Մուրացան իշխանական տունը Մարերից է ծագում՝ ինձ թւում է թէ հիմքից զուրկ չէ։ Մարերի բնակած վայրերը, հայերէն պիտի հնչէր Մարոց, ինչպէս Մարդերի հայրենիքը՝ Մարդ-օց։ Այստեղից էլ Մարոց-եան կամ պարսկական -ան ածանցով՝ Մարոցան և աւելի ուշ՝ Մուրացան։

Արտաստականից Հայաստան էին թափանցում առանձին ցեղական խմբաւորումներ։ Ատրպատականը և Կասպից ծովի եզերքները հնուց անտի բնակեցուած էին բազմաթիւ հոլիւ կամ վաչկատուն կենցաղի ցեղերով։ Տիգրանի ժամանակ՝ Արաքսի ափերին թափառող՝ նրանցից շատերը՝ հասան թագաւորին օգնութեան՝ Հռոմէացիների դէմ։ Գելերի, Կադուսիների, Ամարդանների հետ յիշատակւում են Ուտիները կամ Ուիտիները, որոնց հետ ազգակից են հայկական Ուտեցիները։ Սկիզբը Ուտեցիները ապրում էին Արաքսի հարաւակողմը, յետոյ հիւսիս, ըստ որում Արաքս գետը համարւում էր սահմանագիծ՝ Օտենի Ատրպատականի մէջ։ Պտղէմիոսի մօտ՝ Օտենան տարածւում է Քուռի ուղղութեամբ, ուրեմն և համընկնում է հայկական Ուտիրի հետ։

Ուտեցիների հետ միասին դէպի Արաքսի և Քուռի միջագետքն էին թափանցում նաև Գեղ-երը, որոնցից հաւանաբար ծագում է հայկական Գեղ, Գեղարքունին, ինչպէս և Անիրա-ները, որոնք կապակցում են Փայտակարանի Հանի, Շիրակի Անի քաղաքի հետ։

Օտենի գաւառակներից մէկը Շակաչէնը՝ սովորաբար նոյնացւում է հին գրողների Սակասէնի հետ. իսկ Սակասէնը համարւում է Սակերի բնակութեան վայրը։ Պատմում են, որ Միջին Ասիական տափաստաններից Սակերը խուժել են հարաւեան Բակտրիան և գրաւել են այն վայրերը, որ իրենց անունով կոչուել է Սակաստան, այժմեան Սէյստան։ Նրանց մէկ մասը յետոյ ուղղուել է արեւմուտք և Հայաստանի վրայով հասել է Պոնտական ծովի ափերը։ Սակերի բեկորները Հայաստանում հաստատուեցին ամենաարգասաբեր շրջաններում, որ այնուհետեւ յայտնի եղաւ իրենց անունով՝ Սակասենա։

Սակասէնների կապը Սակերի հետ վերջին ժամանակներս առարկութեան է երթարկւում, բայց ինչպէս երեւում է ոչ բոլորովին հիմնաւորուած։ Արդէն Դարեհ Կոտոմանոսի ժամանակ յիշւում է Սակեսինեա ժողովուրդը՝ Աղուանների, Կադուսիանների հարեւանութեամբ ապրող։ Այս երեք ժողովուրդները մարական զօրաբանակի մէջ էին

Ամրոպատէնի հրամանատարութեամբ։ Ինչպէս էլ որ բացատրենք Սակասէնների ծագումը եւ նրանց յարաբերութիւնը Սակերի հետ, բայց այն, որ գոյութիւն է ունեցել այդպիսի մէկ ժողովուրդ՝ վեհից դուրս է։ Աղուանից աշխարհին մօտիկ հայկական շրջաններից ամենից լաւ մեզ յայտնի է Սիւնիքը։ Նա կազմում է ամբողջական եւ մէկ իշխանութիւն՝ ինչպէս Մոքսը եւ Տայքը, Նա թէպէտ Հայաստանի մասն էր կազմում, բայց աչքի էր ընկնում իր անջատողական հակումներով։ Այս հանգամանքը անպատճառ պիտի վերագրել ամենից առաջ երկրի ազգագրական առանձնայատուկ կազմին։ Հասկանալի է, որ գիտնականները Սակերի հետքերը որոնում էին ոչ միայն Սակասէնում, այլ եւ հարեւան Սիւնիքում, կամ ինչպէս Իրանցիները կոչում էին Սիսականում։ Նոյնիսկ փորձ արեցին Սիսականէ կարդալ Սակասինէի փոխարէն, հակառակ ընագրային տուեալներին։ Ենթադրութիւնը անյաջող է նաեւ այն պատճառով, որ Սիսականը ըստ Խորենացու նոյնարժէքը ունենալով Սիւնիքի հետ, չի յիշատակւում հին յիշատակարաններում եւ դասելով իր ձեւից՝ Տանուսէրական, Սկաուհական, Վասպուրական տերմինների հետ միեւնոյն ժամանակի եւ ծագումի տերմին է եւ նրանց նման էլ ունի կրճատ Սիսական զուգ։

Կրկնակի անուանումների ծագումը դեռ մութ է եւ որոշակի ոչինչ ասել չի կարելի՝ թէ ինչ յարաբերութեան մէջ են նրանք իրար եւ Սակերի հետ։ Անկասկած է միայն մէկ բան, որ Հայաստանի Աղուանքին մերձ սահմանակողերը՝ Սիւնիքը իր բնակչութեամբ մասամբ տարբերւում էր Հայաստանի կենդրոնական մասերից։ Նրա ցեղագրական բացառիկ լինելը պահւում եւ վերանորոգւում էր մօտակայ լեռնային երկիրներից եկող զաղթական հոսանքներով։ Դրանց հետքերը մնացել են աշխարհագրական անունների մէջ։ Բաղք, Սոբք, Աղանեանք, Գարգար-ացիք, Մուխանք անունների էթնիկ ծագումը կասկածի ենթակայ չէ։ Առաջին անունը կապւում է Բաղասական-ի հետ եւ ծագում է լեռնաբնակ բաղասնիք ցեղից, որ մեզ յայտնի է Փաւստոսից ու Բիւզանդացուց։

Սոբք-Սիւնիքի գաւառակներից մէկն է՝ իր անունը պարտական է հարաւային Աղուանքում Sodi, հայերէն Ծոփդէ-ացի ժողովուրդին եւ համապատասխանում է Սոդուկէնէին, որ յիշւում է հին մատենագիրների մօտ՝ Օտենայում գտնուող Կոլքի հետ։

Գարգար-ների մասին յիշում է Փաւստոսը այն լեռնականների շարքում, որոնք Բաղասնիքների հետ արշաւում էին Հայաստանի վերայ Խոսրով Կոտակի թագաւորութեան ժամանակ։ Այս նոյն Գարգարցիները ըստ Խորենացու Ուտիի, Գարդամանի եւ Ծոփդէացիների հարեւաններն էին։ Աւելի ուշ Գարգարական դաշտ կոչւում էր հին Ուտին կամ Օտենան Par excellence Գարտաւ քաղաքի հետ միասին։

Պարտաւի մօտիկ հոսող Թուրի վտակներից մէկը մինչև հիմա էլ կոչւում է Կարկար։ Հայ Դարգարները, պարզ է, որ ծագում են լեռնցի այն Դարգարներից, որոնք ապրում էին Աղուանքից աւելի հիւսիս Քեբրավանի ստրոտներում, Կովկասեան լեռնաշղթայի Աղուանից ճիւղերի վերայ։

Մուխ-ան-ք՝ Արցախ նահանգի ենթամասն է, իր սկիզբն առել է Մի-կոյ ից՝ կասպից ծովի շուրջը ապրող մէկ ցեղից։ Նրա յիշատակը պահուած է՝ Մուղան-դաշտ տափաստանի անուան մէջ, այսինքն՝ Մուխերի դաշտ։

Այսպէս էլ Պաղկան-քը, աւելի ճիշդ պարոկանք նոյն Արցախում՝ ծագում է Պարսիոյ ժողովրդից, գուցէ և Kusti Parens՝ որոշ կապ ունի Պարասիոյի հետ։

Բոլոր վերոյիշեալ և դեռ շատ ուրիշ էթնիկ խմբերը այն տարրերն են, որոնցից կազմուած են համապատասխան իշխանական տնները։ Նոր տարրերի իմիգրացիան, ներգաղթը, առանձին ցեղագրական հոսանքների թափանցումը՝ շարունակուեց և յետագայում։ Շրջակայ երկիրներից դալիս էին մասամբ նոր խմբեր, որոնցից նոյնպէս ժամանակի ընթացքում՝ իշխանութիւններ էին ձեւաւորուում։ Այսպիսի պայմաններում երկրի ազգուականացման գործողութիւնը մէկ անգամից չէր կարող տեղի ունենալ և եթէ մենք նշում ենք Տիգրան Մեծի դարաշրջանը որպէս տոհմական հասարակակարգի անկման և նոր դասային իշխանութեան ծագման շրջան, ապա այս պիտի ընդունել ճիշդ՝ ընդհանուր ձեւով։

Այս ձեւաւորման, փոխակերպման հետեւանքն այն եղաւ, որ կոմարխները և տոհմապետները դարձան փոքրիկ իշխանութիւններ։ Նրանցից կազմուեց այն 120 ստրատեգիաները, որոնց մենք հանդիպում ենք Հայաստանում Արշակունիների երեւան գալիս։ 120 ստրատեգիաների ձեւաւորումը կարելի է համարել նոր կարգի սկիզբը՝ Հայաստանի հասարակական—քաղաքական զարգացման պատմութեան մէջ։

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ՍԻՍՏԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ

I. Տիգրանեան հարստութեան փոխարինումն Արշակունիներով։ Նոր հարստութեան հիմնադիրը՝ Տրդատը, նրա անձը նրա պատմական դիմագծի անդրադարձումը հայկական աւանդութեանց մէջ. Տրդատի վերաբերումը 120 սարատէզների հանդէպ։ Երկրի կացութիւնը Արշակունիների երեւան գալիս։ Աւատական իրաւակարգը Պարթեւական պետութեան մէջ և նրա հիմքերը։ Իրանի դասային կառոյցը Արշակունիների օրով, շաբրադարան, վասպուրական, վազրական եւ ազատան՝ իրենց փոխյարաբերութեան մէջ։ Աշխարհանաց կարգերը Հայաստանում՝ հողերի և պաշտօնների բաշխումը՝ նախարար, նահանգ, ազատ։ Տոհմական տարրերի խառնուելը պետականի հետ՝ անդրադարձ-կրկնուող երեւոյթներ՝ տանուտէր և նահապետ։

II. Հայաստանի աւատական դիմագիծը, աւատականութեան էութիւնը, հռոմէական և գերմանական նախընթացները Արեւմտեան Եւրոպայի աւատականութեան զարգացման մէջ։ Հայրենիք եւ պարգեւականք, որպէս հողային սեփականութեան ձեւեր նման ալոդական և բենեֆիս այլն հողատիրական ձեւերին։ Վասալութիւն՝ ծառայութիւն-servitium։ Աւատական կարգի տարրերը՝ սէնիորութիւնը որպէս աւատականութեան հիմնական հաստատութիւն։

Հայ իշխանական տիրապետութիւնները՝ fiefs-seigneuries։ Սէնիորական իրաւական յարաբերութիւնները՝ «տանուտէրութիւն սէնիորի յատկանիշները։ Նեղ իմաստով ֆէոդալական յարաբերութիւնները, homage, auxilia, consilium՝ համապատասխան գաղափարները Հայերի մօտ։ Ենթաֆէոդալական բաժանումը և նրա ծագումը, ոստանիկ ազատութիւններ։

III. Գիւղացիական հողատիրութիւն։ Դրութիւնը արեւմուտքում։ Հարկային դրութիւնները Իրանցիների մօտ։ Հիմնական պարտականները՝ խարաջ և ջիզիդ կամ սակ և բաժ= ցեղ և chevage bahrak= champart, կոռ բէգար = corvée. Հարկերի քանակային կողմը։ Մեր եզրակացութիւնները Խորենացու համեմատութեամբ, Խորենացին որպէս նախարարութեան պատմաբան։

1.

Մեր թուարկութեան սկզբում, այսինքն 36 թ. Տիգրան Դ-ի մահով Հայաստանում ընդհատուեց Տիգրանեան հարստութիւնը և սկսուեց մէկ դաժան ու երկարատև պատերազմ հարեւան պետութիւնների մէջ թափուր մնացած գահի տիրապետութեան համար։[1]) *Հաս-*

---

[1]) Տիգրանեան հարստութեան ծագումը հասնում է մինչեւ Կիւրոսի եւ Աժդահակի ժամանակները։ Նրանց ժամանակ կար Հայոց թագաւոր, որ ունէր երկու որդի՝ Տիգրան եւ Շաւարշ։ Նրանցից ծագում են

1. Արտաշէսը 190 թ. fr. առաջ։
2. Տիգրան Ա. Տիգրան մեծը սրա որդին էր.
3. Արտաւազդ Ա., 94 ին մեռած.
4. Տիգրան Բ. Մեծը. 94-56. Նրա որդին էլ կոչւում էր Տիգրան, ամուսնացել էր Պարթեւ թագաւոր Հրանատի աղջկայ հետ։ Տիգրանի աղջիկը ամուսնացած էր Ատրպատականի թագաւոր Միհրդատի հետ։ Խորենացու մօտ խառնուած են Պոնտացի Միհրդատը մարական Միհրդատի հետ։ Առաջինի աղջկայ՝ կէոպատրայի հետ ամուսնացել էր ինքը՝ Տիգրանը, իսկ Տիգրանի աղջիկը ամուսնացած էր երկրորդի հետ։
5. Արտաւազդ Բ. 56-30. գերի բռնուեց 33 թ. եւ սպանուեց Ենգիսոսի կէոպատրա թագուհու հրամանով 30 թուին.
6. Արտաշէս Ա. Արտաւազդի որդին սպանուած,
7. Տիգրան Դ. Արտաշէսի եւ Նրատոյի եղբայրը։
8. Արտաւազդ Դ. գահընկեց արուեց 1. թ. fr. յ.
9. Արիոբարզան մար.
10. Նրատոյ քոյրը եւ կինը. Տիգրան Դ. Բ. անգամ գահակալեց։
11. Վոնոն. Պարթեւ.
12. Արտաշէս Դ. Զենոն. Պոլեմոն թագաւորի որդին.
13. Աշտի. Արտաբան մարի որդին
14. Տիգրան Դ. Դլխատուած 36 թ. յետ. fr.
15. Միհրդատ. Իբերացի.
16. Հռադամիզդ. սպանուած 54-ին. Տրդատի հակառակորդ 50 թ.
17. Տրդատ Ե. Կապադովկիայից, Հռոմէական բնկնածու Տրդատի դեմ։

Արշակունեաց Հարստութիւն

1. Տրդատ 50 թ. վերջնականապէս հաստատուեց 66-80.
2. Էկսոդար. մեռած 110 թ. Տրդատի եղբայր Բակուրի որդին.
3. Պարթամասիր. - 111-114 Էկսոդարի եղբայրը։

մէացիները գործում էին Իբէրների միջոցով և պաշտպանում էին նրանց արքայորդիների թեկնածութիւնը Արշակունիների ոտնձգութեանց դէմ։ Վաղարշ Ա. յիսուն թուին պարթեւական գահը բարձրանալով Հայաստանից դուրս արեց Հռոմի կողմից գահ բարձրացած Հռադամիզդին և չուրջ 53 թ. Հայաստանի թագաւոր նշանակեց իր եղբօրը Տրդատին։ Դրանից յետոյ անմիջապէս երեւացին Հռոմէական լեգէոնները Կորբուլոնի հրամանատարութեամբ և հարկադրեցին Պարթեւներին մաքրելու Հայաստանը։ Այդ պատուն էլ ժամանեց Ներոն կայսեր կողմից Հայաստանի արքայական իշխանութեան համար՝ որոշուած Տիգրանը։ Վրկանական կռիւներում զբաղուած լինելով՝ Վաղարշը չկարողացաւ հակահարուած տալ Հռոմէացիներին, մինչ Տիգրանը պահում էր իրեն գրգռիչ ձեւով և ասպատակում հարեւան Ադիաբէնը։ Տիգրանի այս ելոյթը Պարթեւ ազնուականութեան կողմից դիտուեց որպէս վիրաւորական քայլ։ Ամենից չատ վրդովուած էր Ադիաբէնի կառավարիչ Մոնոբազը և հայկական գահից արտաքսուած Տրդատը։

«Մանր տպաւորութիւն էր թողնում յատկապէս Տրդատը, ասում է պատմաբանը՝ Տակիտոսը՝ իրեն լռութեամբ եւ զուսպ գանգատներով։ Մեծ պետութիւններ իրենց գոյութիւնը չեն պանում, տրնջում էր նա՝

---

4. (Վաղարշակ) 117.
5. Անտոնիոս Պիոսի նշանակած թագաւոր.
6. Սոհեմոս 159-162.
7. Բակուր 162-164. Սոյեմոս երկրորդ անգամ 164-169.
8. Սանատրուկ. 190-197։
9. Վաղարշակ 197 216։
10. Տրդատ՝ Բ. 217. Երրորդ դարի թագաւորներ անծանօթ են մեզ։ Գոյութիւն ունեցող տուեալները շատ խառնակ են։ Ցիշատակում են։
11. Տրդատ Դ., 253 թ. եւ
12. Արտաւազդ 269 թ.
13r Տրդատ Դ. Քրիստոնեայ՝ Գրիգոր Լուսաւորչի ժամանակակիցը.
14. Խոսրով.
15. Տիրան գահընկեց 344 թ.
16. Արշակ 346-369.
17. Պապ 369-374
18. Վարազդատ 374-378.
(Մանուել) 378-385
19. Արշակ եւ Վաղարշակ.
20. Վռամշապուհ.
21. Արտաշես.

անգործունեութեամբ, այլ մարդկանց եւ գենքի մրցմանց միջոցով: Մարդկային կեանքի մէջ արդարը այն է, ինչ որ ուժեղ է: Միայն իր ունեցածը պահելը՝ մասնաւոր մարդկանց գործն է, իսկ ուրիշների ունեցածի համար պայքարելը՝ արքայական փառքն է կազմում»:

Այս խօսքերի ազդեցութեան տակ Վաղարշը խորհուրդ է հրաւիրում և իրեն շատ մօտ նստեցնելով Տրդատին՝ այսպիսի ճառ է ասում. «Իմ հարազատ եղբօր՝ Տրդատին, որովհետեւ նա ինձ զիջեց աւագութեան կարգով արքայական կոչումը, նշանակեցի Հայաստանին իշխելու համար, որ կազմում է մեր տիրապետութեան երրորդ աստիճանը, որովհետեւ Մարաստանը մինչ այդ վերցրել էր Բակուրը: Թւում էր թէ հակառակ եղբայրների մէջ գոյութիւն ունեցող հինաւուրց բնաւորութեան եւ մրցութեան, ես, ինչպես հարկն էր լուծեցի, կարգաւորեցի մեր ընտանեկան յարաբերութիւնները: Բայց Հռոմեացիք թոյլ չեն տալիս այս. եւ խաղաղութիւնը, որ նրանք երբեք չեն խախտել առանց ի վնաս իրենց, դրժում են եւ այժմ յանուն իրենց իսկ խորտակման: Չեմ ժխտում, որ ես աւելի կը գերադասէի իմ նախորդներից ձեռք բերածը պահպանել արդարութեամբ, քան արիւնով, աւելի իրաւունքով կամ զենքով: Եթէ ես վրիպեցի իմ գնդապետութեամբ, ապա ես այն կը շտկեմ իմ արիութեամբ»: *Սրանից յետոյ նա կապում է Տրդատի գլուխը ապարօյը և հեծեալ մէկ բանակով Մոնէզի հրամանատարութեամբ ուղարկում է Հայաստան՝ յանձնարարելով դուրս անել այնտեղից Տիգրանին և գրաւել գահը։*

Տրդատը և Մոնէզը փայլուն գործ տեսան և Կորբուլոնին այնպիսի կացութեան մէջ դրեցին, որ նա «բազում տարիների ընթացքում շտապած փառքը կորցնելու վախից», ինչպէս նկատում է պատմաբան Տակիտոսը, խնդրեց կայսրից ուրիշ զօրահրամանատար նշանակել Հայաստանի պաշտպանութեան համար։ Իր յաջորդը Յ. Պիտոսը՝ անտաղանդ մէկ մարդ՝ կատարեալ պարտութիւն կրեց և բանակցութեան մէջ մտաւ Պարթեւ թագաւոր Վաղարշակի լիազօր հեծելազօրի հրամանատար Վասակի հետ։ Նա համաձայնեց ամօթալի պայմաններին՝ հռոմէական լեգէոնները դուրս բերել Հայաստանից և բոլոր ամրութիւնները և պաշարեղէնը յանձնել թշնամուն։ Պիտոսին ազատելու համար նորից եկաւ Կորբուլոնը։ Հռոմէացիները համաձայնեցին Հայաստանը Տրդատին զիջել՝ պայմանով որ «նա Կեսարի արձանի առաջ դներ իր արքայական իշխանութեան նշանները եւ նորից յետ առներ ոչ այլ կերպ քան Ներոնի ձեռքից»։

Այս նպատակով Տրդատը իր ընտանիքի՝ կնոջ և զաւակների, Վաղարշի և մարական Բակուրի, ազիաբէնական Մոնոբազի որդիների ու երեք հազար հեծեալների հետ միասին բանեց հեռաւոր ուղին և ինը ամիս ճամբորդելուց յետոյ ժամանեց Իտալիա։ Եւ որովհետեւ

այդ պահուն Ներոնը գտնուում էր Նէապոլում, ուստի Տրդատը ուղևորուեց այնտեղ: Հայոց թագաւորի ընդունելութիւնը կազմակերպուած էր այնպիսի շքեղութեամբ, որին Հռոմէացիների կողմից չէր արժանացել ոչ մէկ օտար իշխող: Նէապոլը, նոյնիսկ Հռոմը տօնական կերպարանք էին ստացել: Առաջինը հրավառուած էր ու զարդարուած ծաղկեշղթաներով: Ամբողջ քաղաքը դուրս եկաւ թագաւորին ընդունելու և տեսնելու համար: Ամբոխը պատուարել էր փողոցները և նոյնիսկ տանիքները: Հրապարակի կենդրոնում, ուր տեղի պիտի ունենար թագադրութիւնը շարքով կանգնած էր ժողովուրդը ճերմակազգեստ և դալինեայ պսակներով: Զորս բոլորը շարուած էր զօրքը: Հանդիսաւոր և շքեղ տօնակատարութիւն:

Թագադրութիւնից յետոյ տեղի ունեցան թատերական ներկայացումներ ի պատիւ թագաւորի: Թատրոնը այդ առթիւ ոսկեզարդուել էր: Այս բոլորը ցոյց էր տալիս, թէ որքան բարձր էին գնահատում Հռոմէացիք՝ իրենց ինքնասիրութիւնը չոյող արտաքին ձեւերը, որի տակ թագնուած էր իրենց՝ Հայաստանում կրած պարտութիւնը: Պարթեւները հասան իրենց աւանդական նպատակին և հաստատուեցին Հայաստանում Հռոմի ցնծութեան ողջունների մէջ:

Տրդատից սկսւում է հայ Արշակունիների գիծը, հակառակ ազգային աւանդութեանց, որ Վաղարշակին է առաջ քաշում որպէս այդ հարստութեան հիմնադիր: Արշակունիների իրական նախահայրը Տրդատը մեծ հետաքրքրութիւն առաջ բերող դէմքերից մէկն է ոչ միայն հայ այլ եւ նշանաւոր այս տոհմի պարթև ներկայացուցիչների մէջ: Նա իր անձի մէջ միաւորել էր զինուորական արիութիւնը քաղաքական խորաթափանցութեան հետ: Պատմաբանի՝ նրա բերանը դրած խօսքերը այն մասին, թէ ինչպէս պետութիւններ իրենց գոյութիւնը պահում են կռիւներով, լաւագոյն բնութագրում են նրան որպէս զինուորական և պետական մարդու: Նրա մեծ եղբայրը՝ Վաղարշը աւելի մարդկայնական տեսակէտ ունէր, մատնանշում էր արդարութեան առաջնութիւնը՝ արիւնի և իրաւունքինը՝ զէնքի հանդէպ: Բայց յետագայ դէպքերը ցոյց տուին թէ որի կողմն էր ճշմարտութիւնը և որքան խորն էր թափանցել Տրդատը իրերի դրութեան մէջ:

Յանդուգն անկեղծութեամբ յայտնած միտքը *id aequius quod validius*՝ ճշմարիտ է և մեր ժամանակների համար՝ ուժեղի արդարացիութեան իր ուսմունքով: Այս խոստովանութիւնը բնորոշիչ է այն ժողովուրդի՝ պետի համար, որ ճաշակել էր իր կեանքի մէջ թոյլ լինելու դառնութիւններն ու տղէտները:

Արշակունեաց հպարտ իշխանը խոնարհեց իր գլուխը իրեն տեսլի մարդու արձանի առաջ միայն նրա համար, որ ստանայ՝ արդէն ի-

բեն պատկանող թագը։ Նա ընդառաջ գնաց այդ ստորնացուցիչ ապարդարութեան ոչ թէ նրա համար իմարկէ, որ նրան պակասում էր հպարտութիւնը։ Հին մատենագիրների դիտողութեամբ՝ ամբարտաւանութեան հասած արժանապատուութեան գիտակցութիւնը և անվեհերութիւնը կազմում էին ընդհանրապէս Արշակունիների յատկանշական գիծը։ Այս յատկութիւնները ոչ պակաս չափով զարգարում էին նաև Տրդատին, որին ապացոյց ծառայում է նրա յամառ պայքարը Հռոմէացիների դէմ։ Հաղիւ զսպուած բնական հպարտութիւնը՝ ամեն վայրկեան պատրաստ էր պոռթկալու։ Երբ Տրդատը Նէապոլում ներկայացաւ Ներոնին՝ նրանից պահանջեցին քակելու իր սուրը. ինքնասէր իշխանը կարկանապէս մերժեց կատարելու այդ պահանջը եւ համաձայնեց պահելու այն միայն պատեանի մէջ։ Պարագաները ստիպեցին Տրդատին յաղթահարելու իր հպարտութիւնը, ինչպէս ասում է պատմագիրը՝ Դիոն Կասիուսը՝ ենթարկուել անխուսափելիութեան՝ իր իսկ չափերի համար։

Արշակունեաց հարստութեան հիմնադիր Տրդատի անձը խոր կերպով մխրճուել է ժողովուրդի յիշողութեան մէջ և թողել է պայծառ հետքեր ժողովրդական պատմուածքներում։ Հայերի պատմական աւանդութիւնները նոյնիսկ այն ձեւով, ինչպէս նրանք պահուած են Մով. Խորենացու մօտ, երբեմն զարմանալիօրէն ճիշդ են արտացոլում առանձին մոմենտները և փաստերը։ Յաճախ ազգային աւանդութիւնները ծածկւում են կեղծ պատճառախօսութեամբ, որ նրանց հագցնում է Խորենացին կամ այն հեղինակը, որ առաջին մշակողն է այդ աւանդութիւնների։

Աւանդութեանց մէջ մնացած Տրդատ թագաւորի նկարագրի գծերը ցաք ու ցրիւ և ցայտուն երեւան են գալիս Վաղարշակի, ժողովրդական երգիչներին՝ սիրելի Արտաշէսի և նոյնիսկ Լուսաւորչին մամանակակից Տրդատի դիմագծերի մէջ։ Ըստ հայկական աւանդութեան հայ Արշակունիների հիմնադիրը կոչւում է ոչ թէ Տրդատ, այլ Վաղարշակ։ Այսպէս էր կոչւում Իրանում թագաւորող Տրդատի աւագ եղբայրը։ Նա մօտիկ մանակցութիւն ունեցաւ Տրդատի բախտի որոշման մէջ և հաւանաբար սրա համար էլ նրա անունը անցաւ իր եղբօրը վերայ։ Պարթեւ թագաւորը նշանակեց նրան Հայաստանի թագաւոր, գծեց նրա իշխանութեան սահմանները և ի միջոյլոց ասաց. «Սահմանիք քաջաց զհին իւրեանց, որքան հատանիք՝ այնքան ունիցի»։ Այս ասոյթը զարմանալիօրէն յիշեցնում է վերեւ մէջ բերուած Տրդատի խօսքը՝ *id aequis quod validius* և պայծառօրէն արտայայտում է նրա հիմնական միտքը։

Մորրիլիկը որի դէմ կռւում է Վաղարշը ոչ այլ ոք է, եթէ ոչ հռոմէացի զօրավար և Տրդատի հակառակորդ Կորբուլոնը։

Վաւերական պատմութեան տուեալներով Արշակունեաց առաջին թագաւորը՝ Տրդատը կասեցրեց Ալանների արշաւանքը և դուրս արեց նրանց Հայաստանից 75 թուին։ Ազգային աւանդութիւնը այս փաստը վերագրում է Արտաշէս Բ.-ին Սաթենիկ արքայադստեր վիպական պատմութեան մէջ։ Նոյն Տրդատի մի քանի գործերը՝ Խորենացու մօտ փոխանցուել են Գրիգոր Լուսաւորիչի ժամանակակից նոյնանուն թագաւորին։ Արտաշէսին է վերագրում օղաթոկի, պարանի յայտնի պատմութիւնը, որ իբրև պատահել է Տրդատի հետ 75 թուին Ալանաց արշաւանքի ժամանակ։ Խորենացու պատմած սխրագործութիւնները Տրդատ թագաւորի մասին արձագանգն են այն պատմական փաստերի, որ տեղի են ունեցել Ներոնի կազմակերպած հանդէսների ժամանակ ի պատիւ Տրդատի։ Հայոց թագաւորը մէկ ելաքով գետին թաւալեց երկու ցուլեր։

Տրդատի ժամանակների վերապրուկները և արձագանգները աւելի ուշ ժամանակների աւանդութեանց մէջ, ապացուցանում են, որ առաջին Արշակունու մասին եղած յուշերը դեռ շատ պայծառ էին և և որ նրա թագաւորութեան շրջանը մեծ հետաքրքրութիւն էր ներկայացնում։ Թագաւորի փառքը, պիտի ենթադրել էր հիմնւում միայն արտաքին դէպքերի վերայ, այլև նրա ներքին շինարարական ոչխատանքների վրայ։ Ազգային աւանդութիւնները առաջին Արշակունուն տալիս են երկրի վերանորոգչի պատկերը և նրա ժամանակը համարում են Հայաստանի վերածնութեան սկիզբը։ Սրա մէջ կայ ճշմարտութեան որոշ բաժին։ Մովսէս Խորենացու՝ Վաղարշակի բարենորոգչական ուրուագիծը՝ արտացոլում է պատմական Տրդատի։ Շուրջ 50 թուին գահ բարձրանալով, կարճ ընդհատումով Տրդատը թագաւորեց մինչև 80 թիւը։ 66 թ. ստեղծուած նոր պայմանները՝ նպաստաւոր էին շինարարութեանց համար, որին չէր կարող խանգարել 75 թուի Ալանների կարճատև արշաւանքը։

Ամենից առաջ միտք է ծագում Տրդատի ժամանակի հետ կապել Հայաստանի 120 Պրէֆեկտուրաների կամ ստրատէգութիւնների բաժանումը։ Նրանց մասին առաջին խօսողը Տրդատի ժամանակակից Պլինիոսն է, որ 79 թուին զոհ գնաց Վէզուի ժայթքումներին։ Բրյետոյ 23 թուին մեռած և Հայաստանի գործերին շատ լաւատեղեակ Ստրաբոնը ոչինչ չգիտէ 120 ստրատէգութիւնների մասին, բայց նա յիշում է Կապադովկիայի նոյնանուն բաժանման մասին։ Եթէ Հայոց ստրատէգութիւնները ծագել են Ստրաբոնից մինչև Պլինիոսի ժամանակները և որևէ մէկի նախաձեռնութեամբ, ապա այդ կարող է լինել միայն Տրդատինը։

Ինչ են յիշատակուած բաժանումները և ինչու են կոչւում ստրատէգութիւններ՝ շատ էլ պարզ չէ։

Դասական հեղինակների մոտ սաստիկ ծագում ունեցող բաժանման վերաբերող բառերի գործածությունը աչքի չի ընկնում պարզությամբ։ Եպարխիա-ին կամ պրովինցիայ-ին հակառակ սարատէգիան հանդիսանում է ամենէն անորոշ և մութ արտայայտություններից մէկը՝ նշելու համար ամեն վարչական-երկրային բաժանում, որ չի համապատասխանում հռոմէական հաստատություններին։

Ինչ ժամանակի էլ մենք վերագրելու լինենք այս բաժանումը, անկասկած է, որ նրանք տեղական ծագում ունեն։ Դրան չի խանգարում նոյնիսկ յունական անունը, ճիշդ այնպէս, ինչպէս Պարթեւ թագաւորների դրամները պարթեւական են՝ չնայած նրանց վերայի յոյն գրութիւններին։

Պլինիոսը յիշում է Պրէֆէկտուրութեան կամ սարատէգութեան անուններից մէկը՝ Կարանիտի չրջանը՝ հայկական Կարին և սրանով էլ բացատրում է 120 բաժանման իմաստը տերիտորեալ տեսակէտից։ Սրանք դասական Հայոց գրականութիւնից մեզ յայտնի հայկական կանտոններն են, դաւառակները։

Պլինիոսը Հայաստան է համարում Եփրատի ափին գտնուող Դասկուսիա քաղաքից մինչեւ Կասպից ծով և Տիգրանակերտից մինչեւ Իբերիա տարածուող երկիրը, այսինքն ճիշդ այն սահմանները, որ ցոյց է տրուած Հայոց Աշխարհագրութեան մէջ։ Ըստ Պլինիոսի այս ամբողջ երկիրը բաժանուում էր 120 սարատէգութեանց barbaris nominibas։ Աշխարհագրութեան մէջ յիշուում են 185 մանր չրջաններ։ Հանել այս թուից աւելի հին 120 չրջանները դժուար չէ։ Սարաբոնի, Պլինիոսի և Պտղէմէոսի մոտ մենք հանդիպում ենք աւելի քան 50 անուն։ Պլինիոսի յիշած բաժանումները վարչական բաժանումներ չեն միայն, նրանք ծագել են անկախ մասնաւոր նախաձեռնութիւնից։ Առաջին Արշակունուն կարելի է վերագրել միայն նրանց կանոնաւորման կամ որոշ համակարգութեան բերելու գործը։ Նոր հարբստութիւնը հաստատեց այն գրութիւնը, որ դասաւ երկրի մէջ։

Բաժանման ընկերային-քաղաքական դիմագծի և ընդհանրապէս երկրի մասին գրական ցուցմունքներ չունինք։ Տրդատի պատերազմների պատմաբանները ճանաչում են ընակչութեան երկու չեչտ՝ proceres և plebs՝ աւագանին եւ հասարակ ժողովուրդը։

Ուրիշ բառով աւագանին կոչուում էր megistanes կամ primores կամ ուղղակի nobiles։ Այս բառերի ընկերային բովանդակութեան մասին կարող ենք կռահումներ անել այն հիմքով, ինչ որ ասուած է վերը։ Մենք տեսանք՝ որ Տիգրանեան դարաշրջանում տոհմական կարգը քայքայուեց, տոհմը ճեղքուեց երկու մասի և նրանցից մէկից դուրս եկաւ ազնուականութիւնը, աւագանին։ Բոլոր այս proceres-ները, megistanes-ները ոչ այլ ոք են, եթէ ոչ զանազան անուններ

կրող նախկին տոհմապետները, որոնք հասունացել են, հասել իշխողների ատաթանին։ Բայց այս տոհմական դեռևի վերայ ստեղծուած nobilitas-ը կազմում էր փակ միջավայր, ուր չարունակում էին գործել նախկին տոհմական կեանքի շատ նորմերը։ Այս միջավայրը փոխադրուեց նաև տոհմական կարգի տերմինոլոգիան։ Նշանաւոր տոհմերի պետերը առաջուայ պէս չարունակուեցին կոչուել տեր, սուպեռ, մաղխազ, մամակ և այլն, չնայած տոհմի բնոյթի փոխուած լինելուն։

Մանուկ, սեպուհ, որեար, աղախին բառերը, որոնք նախկին պայմաններում ցոյց էին տալիս տոհմական համայնքի որդիներին, ըստ կրսեցին դարձ ածուել բացառապէս նշանաւոր տոհմերի որդիներին և անդամներին ցոյց տալու համար։ Ըստ այսմ մանուկը եւ աղախինը բացի սրանցից պահեցին նաև իրենց ընդհանուր իմաստը։ Նման երևոյթ նկատում ենք նաև լատին լեզուին մէջ. ուր liberi նշանակում է և երեխաներ և ազատներ, ինչպէս և patres և patrici, որոնց մէջ գոյութիւն ունի այնպիսի յարաբերութիւն, ինչպէս ասպետի և սեպուհի մէջ։ Patricius-ը ածանցուած է pater-ից և ցոյց է տալիս ընտանիքին պատկանելը։ Patrieci- հայրերի, սենատորների liberiներն են։

Մի շարք բառեր՝ ազգ, ազն, տոհմ, զարմ նշող՝ նոյնպէս ազնըւականութեան երանգաւորութիւն են ստանում։ Հաւասարապէս տունն էլ ստանում է իշխանական տոհմի կամ երկրի իմաստ։

Ազնուականութեան չպատկանող բնակչութեան մնացած մասը plebs ըստ տարբեր շրջանների կոչւում էր գեղջուկ, ճինական, ռամիկ, գռեհիկ, գուցէ և մեակ հեայլն։ Ռամիկը և մշակը ըստ երևոյթին բնիկների էպոնիմներն էին, ցեղանունները, որոնք նուաճուեցին և ենթարկուեցին եկուոր տարրերին և սրա հետեւանքով նրանց անունը ստացաւ այդպիսի նշանակութիւն։ Նոյն պատճառով էլ հայ աղախինը սպասուհու իմաստ ստացաւ։ Գռեհիկ բառը համապատասխանում է վրաց գլեխի բառին եւ միեւնոյն ծագումն ունի։

Մօտաւորապէս այսպիսի կացութեան մէջ էր Հայաստանը նոր հարստութեան երեւան գալու պահուն։

Ազնուականացման հոլովոյթը վերջանում էր և որպէս դրա հետեւանք ստեղծուեց 120 մեծ և փոքր իշխանութիւններ։ Ցեղագրի ամենէն կարեւոր իշխանական տները արդէն պատրաստ էին։

Ըստ ազգային աւանդութեանց Արշակունիների օրով ընկերային յարաբերութիւնները մտել էին հոլովոյթի այն փուլի մէջ, որ կարող ենք բնորոշել նախարարութիւն բառով։

Մենք տեսանք, որ Արշակունիների տիրապետութիւնը Իրանի

պատմութեան մէջ յայտնի է ընկերային-քաղաքական այնպիսի կարգով, որ մեզ յիշեցնում է Արեւմտեան Եւրոպական աւատականութիւնը։ Հայաստանում նրա արտայայտութիւնն էլ նախարարական կարգն է։

Արշակունեաց աւատականութեան ծագման մէջ ուսումնասիրողները մեծ տեղ են տալիս նուաճումին, որ շատ էլ ճիշդ չէ (*)։ Տոհմական կարգը իր յետագայ զարգացման մէջ ինքնաբերաբար հասցընում է աւատական կարգին նմանուող ձեւերին։ Իրանցիների մօտ, տոհմական կարգից յետոյ, պիտի ստեղծուէր աւատականութիւնը, որպէս, որոշ իմաստով անհրաժեշտ զարգացման փուլ։

Խնդիրն այն է, թէ գոյութիւն ունէի՞ն արդեօք կողմնակի պա-

---

*) Արշակունեաց կարգի աւատական բնոյթի մասին առաջինը Դիբբոնն է, որ արտայայտուեց, իսկ հարցի բանաձեւումը պատկանում է Սէն—Մարտէնին։ 1821ի Փարիզի Ակադեմիայի նիստում խօսած իր նառի մէջ նշանաւոր հայագէտը ասում էր. «Ընդունուած է մտածել, որ կառավարելու այն ձեւը, որ տիրապետող էր մի քանի դար առաջ եւ որ կոչւում էր աւատական սիստեմ, Եւրոպայի բացառիկ առանձնայատկութիւնն էր եւ որ նրա ծագումը պիտի որոնել Գերմանիայի անտառներում... բայց եթէ համեմատելու լինենք ԺԲ. դարի Եւրոպան Արշակունիների Ասիայում հիմնած միապետութեան հետ՝ մեր թուականութիւնից երեք դար առաջ՝ ապա մենք կը տեսնենք այնտեղ նման սովորութիւններ եւ հաստատութիւններ։ Մենք կը գտնենք միեւնոյն որակումներով բարձր աստիճանաւորներ՝ մարկիզներ, բարոններ, սպայներ եւ զէնքի հասարակ մարդիկ։ Այստեղ էլ մարդկանց մի զգալի մասը վայելում է ազատութեան բոլոր իրաւունքները, մինչ աւելի շատ մարդիկ բոլորովին զրկուած են նրանից։

Սեն Մարդենը աւելի առաջ է գնում եւ պնդում է, որ եթէ աւատական սիստեմը Եւրոպան չէ որ գտել է, ապա թող չկարծեն թէ այն Պարթեւների հնարածն է. «Qu'est ce que le gouvernement féodal— շարունակում է նա,— c'est tout simplement l'occupation militaire d'un vaste territoire, partagé entre tout les soldats: les rangs y sont distribués comme les grades dans une armée. c'est la consequence inévitable d'un gouvernement militaire ou d'une conquête. Les Arsacides ne furent pas les inventeurs de ce mode gouvernement, puisqu-ils ne furent pas les prémiers conquérants de l'Asie». Discours sur l'origine et l'histoire des Arsacides. Histoire des Arsacides, II 293. յաւելուած։ Սեն-Մարդենի աւատականութեան բնորոշումից նկատելի է որ համբաւաւոր գիտնականը կանգնած է գերման դպրոցի տեսակէտի վերայ, մի բան որ այժմ հնացած է։

բագաներ, որոնք արդացնէին բնկման գործողութիւնը։ Իրանի պետութիւնը կառուցուել էր վաղուց մեռած պետութիւնների՝ Ասորեստանի և Բաբելոնի քաղաքակրթական հարստութեամբ պարարտացած հողի վերայ։ Նա դրանցից ժառանգեց չատ բան, մանաւանդ պետական կառուցուածքից։ Նրանք ունէին կառավարական համակարգութեան բաւական զարգացած ձեւ, որ այս կամ այն չափով պիտի արտայայտուէր Իրանական պետութեան ստեղծման մէջ։ Տոհմական կազմակերպութեան հետ միասին Իրանցիների մօտ գոյութիւն ունէր հին ժամանակներից ի վեր պետական ընոյթի հաստատութիւններ։ Dahiu ի մօտ կար Satra-ն սատրապի գլխաւորութեամբ։ Արքայից արքայի այս ամենակարող ծառաները հասարակ պաշտօնեաներ չէին կամ կառավարիչներ, նրանք ստանում էին երկիրներ անձնական կառավարութեան համար, բայց իրականութեան մէջ այդ երկիրները ամուր կապում էին իրենց հետ պաշտօնի ժառանգաբար դարձնելու միջոցով։ Այս իմաստով սատրապութիւնը ոչ միայն քաղաքական նշանակութիւն ունէր, այլեւ ընկերային գործօն էր։

Սատրապների դրութեան էին հասած և այն մարդիկ որոնց հողեր էին շնորհւում թէպէտ կառավարիչներ չէին, բայց թագաւորի պալատումն էին և նրան էին սպասարկում։ Հողերի բաշխումը տեղի էր ունենում կամ կառավարելու կամ պարզ տիրապետութեան կարգով։ Բաժանելով սատրապութիւնները իրեն մօտիկ մարդկանց մէջ, Իրանի Կիւրոս թագաւորը իր մօտ մնացածներին ասում էր. «Ես կարծում եմ, որ ձեզնից նրանք, որոնք մնացել են ինձ մօտ եւ որոնց ես կարող էի ուղարկել նուաճուած ժողովուրդների մօտ զանազան յանձնարարութիւններով, անհրաժեշտ է, որ այնտեղ իրենց տրամադրութեան տակ ունենային ձեր եւ հողեր, որպէսզի նրանց հասոյթը դուք ստանայիք այստեղ, իսկ այնտեղ գնալու պարագային դուք մեկ տեղ ունենայիք մնալու որպես ձեր տանը»։ Այս խօսքերից յետոյ չարունակում է պատմարանը – Քսենոֆոնը, Կիւրոս իրեն մօտիկ մարդկանց չատերին հողեր բաժանեց և հպատակ մարդիկ տուեց նուաճուած զանազան երկիրներում։ Եւ հիմա էլ այդ հողերը՝ ցրուած չատ վայրերում, գտնւում են այն ժառանգների ձեռքին, որոնց հայրերը իր ժամանակ ստացել էին թագաւորից։ Նրանք էլ միչտ մնում են թագաւորի մօտ։

Այս մարդիկ կազմում էին ոչ միայն պալատական, այլեւ ընդհանրապէս պետական ծառայութեան, ատիճանաւորների դասը։ Աքէմենեանների օրով արդէն գոյութիւն ունէին բացի սատրապներից նաեւ ուրիչ պաշտօնատարներ՝ հարկահաւաք, ծախսարար, հանրային աշխատանքի վերահսկիչ, գանձարանի տնօրէն, մատակարարապետ, ախոռապետ, որսի կարգադրիչ, հետեւակ և հեծեալ բանակապետներ,

հրամանատարներ։ Թագաւորն ունէր նոյնպէս բարապան, հացթուխ, խոհարար, մատուակ, լոգացնող, սպասաւորներ, հաւաքարար՝ ճաշի և ննջարանի համար։

Հասարակական ու պալատական սպասարկութեան վերոյիշեալ բոլոր մարմինները զանազանւում էին շրջանային վարիչներից։ Ըստ այսմ երկու տեսակ հողատիրութիւն գոյութիւն ունէր։ Մէկի համար հողը գոյք էր, կալուած, սեփականութիւն, իսկ միւսի՝ սատրապների համար՝ նա հողային տիրապետութիւն էր, իշխանութիւն, այսինքն հողային սեփականութեան հետ միացւում էր պետական կարգի իրաւունքներ։ Այս է ընդհանուր և գլխաւոր հիմքը աւատատիրութեան։

Սատրապներին իրենց պաշտօնավայրերն ուղարկելով՝ կիւրոսը պնդում էր նրանց՝ ամեն բանի մէջ իրեն ընդօրինակելու, ի միջի այլոց պահանջելու հողի և իշխանութեան տէրերից, որպէսզի նրանք ներկայանան սատրապի պալատը, յանձնեն նրան իրենց երեխաներին դաստիարակութեան համար և ընդհանրապէս ծառայեն սատրապին։

Ըստ այս ցուցմունքի տուեալ սատրապութեան մէջ հողատէր ազնուականութիւնը սատրապին այնպէս է վերաբերւում, ինչպէս իրենք սատրապները արքային։ Սատրապը իրաւասեալ մէկ թագաւոր էր կամ տէր իրեն վստահացուած սատրապութեան մէջ։ Նրանից էին կախուած հողային և իրաւական իշխանութիւն ունեցողները, երկու հիմնական յատկանիշներ, որոնց միացումը ստեղծում է աւատական հողատիրութիւն։ Այս առումով Աքէմենեանների պետութիւնը արդէն իր մէջ սաղմնաւորուած ունէր աւատական կարգը։

Հողաբաշխման միջոցներով կառավարելու այս սիստեմը գոյութիւն ունէր նաև Արշակունեաց դարում։

Աքէմենեանների նման, որոնք սատրապութիւնները բաժանում էին իրենց ազգականների մէջ, Արշակունիներն էլ կանգնած լինելով տոհմատիրական տեսակէտի վերայ՝ նուաճուած երկիրների կառավարելը յանձնում էին իրենց ընտանիքների անդամներին։ Պարթեւական թագաւոր Վաղարշը իր եղբայրներից մէկին նշանակելով Մարաստան, միւսին Հայաստան, ենթադրում էր, որ սրանով կարգաւորում է իր ընտանեկան գործերը, familae nostuae penates rite composuisse, Արշակունեաց թագաւորների մօտ գոյութիւն ունէր աւագների խորհուրդ ordo probulorum, որ կազմուած էր գլխաւորապէս նշանաւոր տների ներկայացուցիչներից։ Պատմութեան՝ Յուստինի, վկայութեամբ, այդ խորհրդից է, բացառապէս, որ նշանակւում էին հրամանատարներ պատերազմի ժամանակ և կառավարիչներ խաղաղութեան ժամանակ ex hoc du ces in bella, ex hoc in pace rectores։ habent: Rectorees տակ պիտի հասկնալ ոչ միայն շրջանների վարիչները, այլ ընդհանրապէս պաշտօնէութիւնը, սպասարկու մարմին-

ները։ Բիզանդական հեղինակներից մէկի մօտ պահուած տեղեկութեանց համաձայն Մարերի=Պարթևների մօտ, ըստ մէկ հին օրէնքի՝ եօթ նշանաւոր ընտանիքները, ժառանգաբար վարում էին պետական կեանքի ամենէն պատասխանատու և պատուաւոր գործերը։ Նրանցից առաջինը Արշակունիների հարստութիւնն էր, որ ունէր իր ձեռքին արքայական իշխանութիւնը. նրան էր պատկանում նաև թագադրութեան իրաւունքը։ Ապա հետեւում են հետեւեալ գործառնութիւն ունեցող ընտանիքները՝ զօրահրամանատարութիւն, քաղաքացիական վարչութիւն, դատավարութիւն, հեծելազօրի հրամանատարութիւն, հարկերի բաշխման և հաւաքման վարչութիւն, զինամթերքի և ռազմազգեստաւորման վարչութիւն (*)։

(*) Վերեւ յիշուած պատշաճների վարիչ ընտանիքների ծագումը պատմաբան *Թէոֆիլակտը* հաստատում է մինչեւ Դարեհի ժամանակները՝ ինչպես երեւում է եօթ սատրապների մասին եղած պատմուածքների ազդեցութեան տակ։ Եօթ իրանական ականաւոր տների մասին խօսում են նաեւ արաբ հեղինակները։ Նոյնիսկ մէկ պատմութիւն է մեջտեղ բերել այն մասին, թէ Արշակին էլ եօթ սատրապներն են զահ բարձրացրել, ինչպես Դարեհին։ Հաւանական է, որ որոշ պատշաճներ համարուել են ամենէն պատուաւորը, յարգին՝ ինչպես Աքեմենեանների, այնպես էլ Արշակունիների ժամանակ եւ որ այս առումով գոյութիւն ուներ համապատասխան բուսական նշանաւոր ընտանիքներ, բայց որ Արշակունեաց ընտանիքները իրենց ծագումով հասնեին Դարեհի եօթ սատրապներին՝ շատ անհաւանական է։ Դարեհի սատրապների շարքում Տաբարին մուծում է *Կարէնին, Սուրէնին, Սպենդիարին*, որոնք, ինչպես յայտնի է պատկանում էին գերազգեցիկ պարթեւական տոհմերին։ Նրանց մէջ էլ կոչւում էր՝ ըստ խորենացու *Կոշմա* եւ նրա տոհմն էլ ամուսնու անունով՝ *Ասպահապետական*։ Ըստ երեւոյթին *Կոշմա*, այնպես էր կապուած *Կոմիսէնէի* հետ, ինչպես Կարենը *Կարինայի* հետ։ Դեռ արաբական ժամանակ Կարենեանները ապրում էին Նեհաւենդում, հին Կարինի մօտերքում։ Պարթեւական տոհմերի շարքին է պատկանում նաեւ Միհրանի հզօրագոյն տունը։ Թեոֆիլակտը նրան համարում է մարական=պարթեւական եօթ տոհմերից մէկը։ Միհրանեանների տան մէջ գործածական էր Վշնասպ անունը՝ *Ցզատ—Վշնասպ, որդի Աշտատայ ի Միհրան տոհմէ*։ Ղ. Փարպեցին նրան համարում է Պերոզի «*դայեակորդի*»։ Նշանակում է Պերոզի դաստիարակը նրա հայր *Աշտատն* էր։ Նոյնեի մօտ դաստիարակը կոչւում է *Ռահամ, որդւոյն Ցազկերտի՝ դայեակ Ռահամ ի Միհրան տոհմէն*։ Վանրամ Զուբինի հայրը կոչւում էր *Bahram Gusnasp*։ Միհրանեան տոհմից ամենազօր իշխան *Միհր—Ներսէի* որդին կոչւում էր *Մահ—Գուշնասպ*։ Վշնասպը յարգորդումն էր արքազան կրակի, որի տաճարը գտնւում էր

Այս տեղեկութիւնները վերաբերում են պարթեւական դարաշրջանին, ինչպէս նկատելի է առաջին տոհմի մասին եղած խօսքերից։ Եթէ նոյնիսկ ենթադրենք թէ Պարթեւները եօթ նշանաւոր տոհմեր ունէին, ապա նրանք, յամենայն դէպս, ոչ մէկ կապ չեն ունեցել Դարէհի եօթ սատրապների հետ։ Շատ բախտորոշ նշանակութիւն կ'ունենար ուժերի այդպիսի դասաւորումը մէկ երկրում, որ մէկից աւելի անդամ ենթարկուել էր դինաստիական և ուրիշ վերիվայրումների։

Այս ցուցմունքի մէջ անվիճելին և էականը այն է, որ պարթեւական պետութեան մէջ որոշ պաշտօններ համարւում էին շատ յարգի և իրացուած էին որոշ տոհմերի կողմից, որպէս ժառանգական իրաւունք։ Ուրեմն սատրապների նման պետական պաշտօններն էլ դառնում էին ժառանգական սեփականութիւն։ Այս բանը շատ մօտ է fief-office դաղափարին, Արևմտեան Եւրոպայի աւատականութեան մէջ։

Այսպիսով տոհմական սկզբունքին զուգահեռ հնուց անտի գործում էր զուտ պետական սկզբունքը՝ պաշտօնավարելը, ծառայութիւնը, որ տոհմական միջավայրի ազդեցութեան տակ հանգաւ աւատական կարգի դասայնութեան ստեղծման։ Մենք տեսանք, որ դասայնացումն առաջացաւ նաեւ տոհմական կենցաղի քայքայման գետնի վերայ։ Ինչպիսի հետեւանքներ էին ունենում կրկնակ այս գործողութիւնները և ինչ ձեւեր ընդունեց դասային կարգը Արշակունիների մօտ յայտնի չէ։ Դրա մասին քիչ թէ շատ դաղափար կարելի

Ասրպատականի Դանձակ—Շիզա քաղաքում. «*Հրատ մեծ որում Վշնասպ կոչէին*» — ասում է Սեբէոսը։ *Դանձակի մօտերքում մէկ շրջան կայ. Սօրօ Միտրինէ* որ նաւանաբար Միհրանեանների նստավայրը լիներ։ Դուցէ եւ *Վշնասպը* լիներ տոհմական տիտղոս։ Կրակը պաշտում էր որպէս տեսանելի խորհրդանիշ Միհրա, Միհր մեծ աստծու, որից եւ ծագում է Միհրանը։ Նրան ձիեր էին զոհաբերում, ինչպէս Ատամագդին՝ կովեր։ Տոհմական անուն է նաեւ Զիկը եւ անկասկած պարթեւական ծագումով։ Ցուստինոսի մօտ 562. ուղարկած իրանական դեսպանը անունով կոչւում էր Նստիկուսնան, իսկ կոչումով՝ Զիկ։ Պատմագիրները այսպիսի կոչում են համարում նաեւ Սուրէն եւ Միհրանը։ Փաւստոսի մօտ Սուրէնը յիշւում է Կարէնի հետ։ Պարսից թագաւորը Զիկին նշանակելով Հայոց խորով թագաւորի դաստիարակ՝ ի նկատի ունէր նաւանաբար նրա ազգակցութիւնը Հայոց թագաւորի հետ։ Երբ իրոք Պարթեւները եօթ նշանաւոր տներ ունէին, ապա բուած՝ Սուրէնի, Կարէնի, Սպէնդադարի, ասպարապետ—Կոմի, Միհրանի եւ Զիկի վերայ բերեւս պէտք է աւելացնել նաեւ *Նիխորական* տունը, որի կալուածները գտնւում էին Ուրմիոյ լճի արեւելեան եզերքներին։

է կազմել Շապուհ Ա. (240—270) Հաջի-Աբաւի արձանագրութեան հիման վրայ։ Արձանագրութիւնը գծագրուած է Թագաւորի որսորդական դրօսանքներից մէկի ժամանակ. այնտեղ ի միջի այլոց կարդում ենք հետեւեալ պարբերութիւնը՝ «ես նեռն արձակեցի նետկայութեամբ Satradaran va barbitan va raban va aratan, որ պահլաւերէն կը թարգմանուի այսպէս.

Խշաթրադարան ու վասպուրական ու վաչարական ու ազատան։

Այստեղ թուարկուած են ազատ դասի զանազան կարգերը։ Թէ խօսքը վերաբերում է ոչ թէ պատահականօրէն ընտրած անուններին, այլ խստօրէն որոշուած դասային օղակներին, երեւում է այն բանից, որ արաբական հեղինակներն էլ գիտեն Իրանի ազնուականութեան չորս աստիճանի մասին, թէպէտ սխալմամբ համարում են այդ հաստատուած Սասանեան Արտաշիրի կողմից։ Ճիշդ է վերոյիշեալ արձանագրութիւնը Սասանեան Շապուհինն է, բայց այնտեղ յիշուած դասայնութեան փաստերը արդիւնք են նախորդ, Արշակունեաց շրջանի։ Արձանագրութեան կազմած ժամանակ նոր դինաստիան դեռեւս երկրում էական փոփոխութիւն չէր առաջացրել, եւ առաւել, որ նա երկար ժամանակ զբաղուած էր իր քաղաքական դրութիւնը ամրապնդելու հարցով։

Արձանագրութեան մեզ հետաքրքրող պարբերութեան առաջին բառը կազմուած է Satra երկիր և dar պահել բառերից և համապատասխանում է satrapa, հայերէն satrap, նոյն satra և pa-պահել Աքէմենեան շրջանի բառից։ Այն հանդամանքը, որ satrapներն ուղեկցում են Թագաւորին որսի ժամանակ, ցոյց են տալիս, որ նրանք սովորական սատրապներ չեն կամ նահանգների կառավարիչներ, այլ որ նրանց ուակ Թագնուած է աւելի լայն դաղափար։ Անկարելի է ենթադրել, որ սատրապները նահանգներից Թագաւորի մօտ էին գանչուում որսորդական կարիքների համար։ Այդ մարդիկ, ըստ երեւոյթին մշտապէս մայրաքաղաքում էին լինում և հաւանաբար կապուած էին արքունիքի հետ։ Արձանագրութեան մէջ satrapar ոչ թէ վարչական մեծութիւն է ցոյց տալիս, այլ աւելի շուտ ընկերային կամ դասային։ Սրանք անուանի՝ մագնատներն են, խոշոր հողատիրութեան ներկայացուցիչները։ Ծագման տեսակէտից նրանք սերւում են Թագաւորի այն մօտիկ մարդկանցից, որոնց ինչպէս մենք տեսանք տրւում էր հողեր։ Իրենց ընկերային կացութեամբ նրանք հաւասար էին սատրապներին, բայց առանց ծառայութեան կամ վարչական պարտաւորութիւնների։

Հետեւեալ աստիճանը կազմում են վասպուրական։ Այս՝ տոհմական կարգից մնացած մեզ ծանօթ բառն է, որ նշանակում է տոհմի որդի, իսկ տոհմական կարգի քայքայումից յետոյ՝ նշանակում էր

իշխանի որդի։ Տոհմական աշխարհում տոհմի որդիները բարձր էին դասվում, չնորհիվ այն բանի, որ նրանք տոհմապետի գլխավոր աշխատակիցներն էին, ինչպես թշնամու դեմ կռուելիս, այնպես էլ աւար որոնելիս, աւարառութեան պահանջ։

Վասպուրականի բարձր դիրքը նշուած է նաև աւետարանական գրականութեան մէջ։ Այստեղ նեմանոսպատին գնահատւում է վատ տեսակի մէկ եղով, վիսպատին՝ միջին տեսակի եղով, զանդուպատին՝ առաջին կարգի եղով, դանիուպատին, չորս ձիաքարշ սայլի արժէքով։ Վիսոպուրական առանձնանում է այս խմբից և գնահատւում է առաջին կարգի եղան արժէքով, այսինքն այնքան, որքան զանդուպատին։ Վիսոպուրական, նշանակում է աւելի վար է դասւում մէկ դանիուպատից։

Վերջինս իր դիրքով հաւասարարժէք է սատրապա-ին կամ շաթբրադարին, որպէս Դանիհու = շաթրայի շրջանի կառավարիչ։ Աւետարանական աւանդութիւնները՝ այսպիսով, համիրաչն են արձանագրութեան հետ՝ վասպուրականի դիրքի նկատմամբ, որովհետև արձանագրութեան մէջ էլ վասպութրականը հետեւում է շաթրադարանին։

Վասպութրական-ները շահրադար-ների որդիներն են։ Այս անուան տակ պիտի հասկանալ ոչ միայն որդիներին՝ բառի իսկական իմաստով, այլ ընդհանրապէս գերդաստանի բոլոր արական ներկայացուցիչներին՝ բացի պետից, շահրադարից, Շահրադարի կենդանութեան օրով նրա որդիները պայմանական մեծութիւն են, որպէս նրա ժառանգներ։ Այս պատճառով էլ նրանք իրենից ցած են, բայց բարձր են բոլոր միւսներից։

Երրորդ աստիճանը vacarkan-նը, resp-վաղրկանը, որ նշանակում է աւագ, պետ. վաղրակ-ից ծագել է իրանական buzurg-մեծ բառը։ Այս անունը ամենից լաւ յարմարւում է այն մեծատոհմիկներին, որոնք ծագել են հին տոհմապետներից։ Habacaris կամ եկեսբերա աւորա, որի հետ մենք ծանօթացանք վերը, մէկ հնոց է, ուր տոհմի գլխաւորները կերպարանափոխւում էին անուանի մարդկանց, իշխաններին։

Habacaris-ը պահլաւերէնի մէջ կարող էր հնչել vacar, ինչպէս ցոյց է տալիս հայերէն վանաւոր։ Երրորդ աստիճանի անուանումը կարելի է կարդալ vazrakan կամ vacarakan, վերջին դէպքում նա ծագած պիտի լինի vacar-ից, որպէս habacaris-ի մասնակից կամ նրա անդամ։

Այստեղ յաճախում էին միայն ապահով մարդիկ և զբաղւում էին զինուորական գործերով։ Այս երեւոյթն էլ նախապատրաստեց նրանց արտօնեալ դաս լինելը։ Մեզ թւում է, որ անկախ ստուգաբանութիւնից vazarkan-ը պէտք է համարել այն ազնուականութեան ընդհանուր որակումը, որ ծագել էր տոհմական արմատներից։

Ինչ վերաբերում է վերջին աստիճանին՝ azat-an-ին, ապա նա վերաբերում է vazrakan-ին այնպես, ինչպես վասպուրականը չաթրաղարանին։ azat-an յոդնակի թիւն է azata-յի, անցեալ ժամանակի azan, a.za բայի որ նշանակում է ծնել։ Ազատները որդիներն են ու ժառանգորդները վազրուկների և իրաւական տեսակէտից բախտակից էին վասպուրականներին։ Նրանք համարւում էին ուժեղներ, իրաւատէրեր, որպէս ապագայ վազրակներ։

Այսպէս է պատկերանում մեր առաջ մատնանշուած դասային աստիճանները իրենց փոխադարձ յարաբերութեան մէջ։ Նրանցով լրանում է դասայնութեան հոլովոյթը Արշակունեաց շրջանում և այս դրութիւնը ի նկատի պիտի ունենալ Հայաստանի Արշակունեաց կարգերը ուսումնասիրելիս։

Տոհմերի և զուտ-պետական հաստատութիւններից ծագած դասային ազնուականութեան այս կրկնակի հոլովոյթը պէտք է համարել ճիշդ և Հայաստանի վերաբերմամբ։ Հողի և պաշտօնի բաշխման սովորութիւնը ընդունուած էր նաև Հայաստանում Արշակունիների մօտ։ Քրիստոնեայ Արշակունիների պատմաբան Փաւստոսը վկայում է, որ հայ իշխանները շատ բաներով պարտական էին Արշակունիներին և ամենից առաջ հողային սեփականութեամբ։ Թագաւորները պարգեւում էին նրանց մեծ շրջաններ, երկիրներ, գիւղեր և ուրիշ կալուածներ. բարիքներ էին անում չնորհելով նրանց պաշտօններ, պատիւներ, իշխանութիւն և ծառայութիւն։ Ինչպէս մենք տեսանք իշխանութիւնը տարբերւում էր գործակալութիւնից, իշխանական դիրքը ծառայութեան կամ պաշտօնեաների դիրքից։ Մէկը ճանաչւում էր ըստ դահի, միւսները ըստ աստիճանի՝ մեծամեծք յիւրաքանչիւր գահու գործակալի յիւրաքանչիւր չափու։

Արշակունիներից առաջ էլ Հայաստանում իշխաններ կային, իսկ պաշտօնէութեան, ծառայութեան մեքենան նրանք մուծեցին։ Ըստ Խորենացու առաջին Արշակունու չինարարական գործը նրա մէջն էր, որ նա բաժանեց հասարակական և պալատական զանազան գործակալութիւններ տեղական իշխանական տների մէջ։ Մատնանշած պարթեւական պետութեան ծառայութեան օրգանները, հաստատութիւնները գոյութիւն ունէին նաև Արշակունեաց Հայաստանում։

Թագաւորութեան պատուոյ պաշտօնը Իրանում համարւում էր Սուրէնեան ընտանիքի արտօնութիւնը, իսկ Հայաստանում Բագրատունիներինը։

Բանակի բարձրագոյն հրամանատարութիւնը սպարապետութիւնը Իրանում ժառանգաբար գտնւում էր Ասպարապետների ընտանիքի մէջ, իսկ Հայաստանում Մամիկոնեանների։ Մեծ նշանակութիւն ունէր հազարապետի պաշտօնը։ Բոլոր իր յատկանիշներով նա համա-

պատասխանում էր Թէոֆիլակտի մօտ յիշուած երրորդ վարչութեան, որ իր մէջ պարփակում էր տասպոլիտիկաս Ցրոնցիդաս, հակառակ պոլէմիքիս սինցաքսիոսի։ Փաւստոս պատմագրի մօտ հազարապետութիւնը կամ հազարապետութեան ծառայութիւնը որոշ իմաստով հակադրւում էր սպարապետութեան։

Առաջինը ընորոշւում է որպէս աշխարհատես խնամակալութիւն և տարածւում է դեռկանութեան վերայ, այսինքն հողագործ գիւղացիութեան վերայ։ Հազարապետութեան իշխանութեամբ օժտուած Գնունիների տունը կոչւում էր շինականաշեն։ Որպէս Սպարապետ Մամիկոնեանները կանգնած են ի վերայ իշխանութեան բովանդակ, այսինքն բոլոր իշխանութիւնների վերայ, ի վերայ ամենայն զօրաց զօրավարութեան, բոլոր զօրավարներից, հրամանատարներից վեր։ Հայկական բանակը կազմուած էր իշխանական տների մատուցած զօրքերից. ամեն մէկ բանակին հրամայում էր իր իշխանը, իսկ ընդհանուր հրամանատարութիւնը պատկանում էր ժառանգական սպարապետներին՝ Մամիկոնեաններին։ Այս իմաստով է, որ նրանք կանգնած էին բոլոր իշխանների և նրանց բանակների գլուխը։

Հազարապետի իշխանութեան ենթակայ էր բովանդակ գիւղացիական բնակչութիւնը։ Հազարա-պատի, խիլիարխոս հազարապետ՝ զինուորական տերմին է, որ Աքէմէնեանների օրով փոխադրուել է քաղաքացիական գործերի սահմանը։ Ֆէնոֆոնի պատմածի համաձայն Կիւրոսը մտահոգուած լինելով Եկեմուտքի կանոնաւորումով՝ ի նկատի ունենալով ընդարձակ պետութեան հակայական ծախքերը՝ որոշեց այդ սահմանում կիրառել զինուորական սիստեմի բաժանումը և ստեղծեց դեկուրիաններ, լոխագներ, խիլիարխներ և մ,րիարխներ դիւրացնելու համար կառավարելը։ Ըստ այս սիստեմի հազարապետը պիտի նշանակէր պետական եկամուտների վարչութեան բարձրագոյն աստիճանը։ Այսպիսով հասկանալի է դառնում և նրա կապը հարկատու բնակչութեան, գիւղացիութեան հետ։

Թւում էր թէ հազարապետը պիտի վարէր հարկային բաժինը, բայց վերոյիշեալ ցուցակից յայտնւում է, որ հարկի ենթարկելը և հարկի հաւաքումն կազմում էին առանձին, ուրոյն վարչութիւն։ Հաւանաբար այս էլ, սկիզբը մտնում էր հազարապետի պարտաւորութեանց շրջանակի մէջ, իսկ յետոյ անջատուեց և դարձաւ առանձին մաս։ Սասանեան ամենակարող իշխանը՝ Միհր-Ներսէհը հայ պատմաբանների մօտ կոչւում է մեծ նազարապետ. իսկ Տաբարիի մօտ Buzurg-framadar որ իր իսկ թարգմանութեամբ նշանակում է Մեծ վեզիր։ Հէնց Միհր-Ներսէհի ժամանակ ոմն Մահգուշնասպ վարում էր հարկային մասը և կոչւում էր vastriliosansalar. այսինքն հողագործների պետ։ Այս որակումը յարմար է հազարապետութեան այն իմաստով, որ գործ է ածւում Փաւստոսի մօտ և կիրառւում է Գնու-

նիների տոհմի նկատմամբ։ Կարող է պատահել, որ նախկին հաղարապետությունը բաժանուել է երկու մասի, մէկը նման պոլիտիկա Ցրոնգիտաս-ին, վարում էր Buzurg framadar-ը, իսկ միւսը vestriliosansalar-ը, մինչ Հայաստանում նա միայն առաջնայ նման։

Դատական իշխանությունը կամ արդարադատությունը գտնուում էր մոգերի ձեռքին, ընդհանրապէս հոգեւորականության ձեռքին։ Քրիստոնէության ընդունելով նա անցաւ եկեղեցուն և ամեն չրջանում գտնուում էր տեղական եպիսկոպոսի ձեռքին։ Փաւստոսի մօտ Դանիէլ եպիսկոպոսի իշխանությունը կոչուում էր գործակալություն *մեծի դատաւորության։ Հայաստանում և Իրանում հոգեւորականության միջամտությունը քաղաքական գործերի մէջ և նրանց մեծ ազդեցությունը մեկնաբանուում է մասամբ նրանով, որ նա հանդէս էր գալիս որպէս արդարադատության մարմին։*

Այրուձիու հրամանատարությունն էլ տեսիպպու, *կազմում էր առանձին ընտանիքի սեփականությունը, բայց որի, յայտնի չէ՝ ցեղմունքներ չլինելու հետեւանքով։ Հայերի զօրքը կազմուած էր զըլխաւորապէս այրուձիուց և գտնուում էր սպարապետի հրամանատարության տակ։ Ըստ մի քանի տուեալների՝ Իրանում այրուձին գըտնուում էր Սպանդիատի տոհմի ձեռքին։* 1)

---

1) Իրանական ժողովրդական վեպի մէջ Սպանդիատը՝ Վշտասպի որդին՝ յայտնի է՝ շատ ժողովուրդների վերայ տարած իր յաղթանակներով։ Նրան է վերագրուում Ալանաց դռների կառուցումը եւ «*երկաթէ քաղաք*» ամրոցի գրաւումը։ Նրա սխրագործությունների է նուիրուած *Paikar nama* գիրքը։ Անկասկած է, որ նա ինքն էր քաջ Սպանդիատը, որի մասին բարբարոսները պատմում էին «*հասեալ պատերազմաւ մինչեւ ցայս վայր, ցցեալ զնիզակն իւր ի գետնի*»։ Մ. Կաղանկատուացին նմանեցնում է նրան, ինչ որ Տանգրի—խան ասծու հետ, որին Հոները ձիեր էին զոհաբերում. «*Հակայի, ումեմն վայրագի անճոռնուոյ ձիախորով զոհիւք պաշտօն մատուցանէին՝ կարդալով զնա Թանգրի—խան աստուած, զոր Պարսիկք Ասպանդէատ կոչեն... Ասպանդէ «ատ» այ ումեմն վայր հսկային ձիովի այրեցելովք զոհ մատուցանէք։*» Սպանդիատին մատուցուող զոհերը նրա պատշամունքը մօտեցնում են կրակին, Ատրպատականի Ատր—Վշտասպի, Միհրանեանների պատշտպունքի հետ։ Սպանդիատը Արշակունեաց ծագում ունի եւ նրա մասին լիշում է Սեբէոսը՝ Արշակունի Զուբինի մասին խօսելիս։ Զիերի զոհաբերությունը խորհրդանիշ չէ արդեօք Սպանդիատների տոհմի որպէս այրուձիու հրամանատարի։ Այս անունը իր աւելի հնագոյն ձեւով *Սպանդարատ՝ Spanda—dara* մենք հանդիպում ենք Կամսարականների ընտանիքի մէջ։ Կարելի է արդեօք այս հիմունքներով եզրակացնել նրանց ազգակցությունը՝ արիւնակցությունը եւ անունը մասին Սպանդիատների հետ։

Տօն Օպլօն Կայսէս Պոլէմիքէս Էսթէտոս-ի վարչութիւնը համապատասխանում է մեր ժամանակի համբարակային վարչութեան — Լենինգրադուութեան և ըստ երևույթին կապ ունի մարդպետական տոհմի հետ։ Պատմական յիշատակարանների մէջ մատնանշւում է նրանց բարձր դիրքի մասին քրիստոնեայ Արշակունիների պալատում, սակայն նրանց գործունեութեան մասին ունեցած մեր պատկերացումները չատ մթագին են և այս խնդրի մասին մեր տեղեկութիւնները չատ խառնաչփոթ։

Վերը մեր բացատրած՝ մարդպետ տիտղոսի ծագումը մոռացուած էր գրերի գիւտի ժամանակ։ Թւում է, որ նա արտաքնապէս, կազմուած է հայերէն մարդ բառից, և այս սխալ զուգադիպումն խանգարեց խորանալու նրա պաշտօնի էութեան մէջ։ Մ. Խորենացին մարդպետին նոյնիսկ չի յիշատակում և անկեղծօրէն խոստովանում է, որ իրեն ոչինչ յայտնի չէ հայր իշխանական տոհմի մասին։ Մարդպետը տոհմական իշխանական տիտղոս է և ընդհանրապէս որևէ կապ չունի պաշտօնի հետ։ Իշխան մարդպետը ըստ պաշտօնի կոչւում էր թագաւորի հայր, մարդպետ որ անուանեալ կոչեր ըստ գործոյն հայր թագաւորին, ուստի և մարդպետութիւն եւ հայրութիւն գործ են ածում որպէս նոյնանիշներ։ Իրականութեան մէջ ինչ է նշանակում բարձրադրդող այս անունը՝ անյայտ է։ Գիտենք միայն, որ մարդպետի պարտաւորութեանց շրջանակի մէջ մտնում են արքայական գանձերի և ամրութիւնների կառավարչութիւնը, ուր պահպանւում էին նրանք և որ «այդ գործունէութիւնը և հայր կոչուած մարդպետութիւնը հնուց անտի ներքինների իրաւունքն էր»։ Յաւակնութեամբ լի մարդպետ անուանումը ցոյց է տալիս, որ նա ուրիշ մօտիկ կապակցութիւն ունի արքայական պալատի հետ։ Որպէս ներքիններ՝ մարդպետներին էր յանձնուած թագուհու պաշտպանութիւնը 1)։ Թը-

---

1) Զինուորական ցուցակի մէջ նիզակ նշուած են մարդպետի երկու գործունեութիւնը, *մարդպետական որ է ներքինի պահապան ի վերայ թագուհւոյն եւ գանձուց։* Ներսէսի *Վարքի* մէջ գանձերի պահպանումն վերաբերում է սենեկապետի պարտականութեան։ *Ներսէս լինէր սենեկապետ ի վերայ ամենայն գանձուց նորա։* Փաւստոսի համապատասխան մասում խօսւում է միայն այն մասին, որ Ներսէսը որպէս սենեկապետ պահում էր արքայական սուրը մարգարտազարդ գօտիից կախուած՝ թագաւորի գլխավերեւը կանգնած։ Վարքի մէջ այս մասը կարդացւում է՝ *զարքունական մատանին,* որ պնդատումն է Փաւստոսի *զարքունական=սուսերն ոսկի=պատեանն խօսքի։* Ուշադրութեան առնելով՝ Մարդպետի խօսքերը՝ *զտեղիս արքունի սենեակ կազմեցից,* Փաւստոսի մտ, կարելի է կարծել, Մարդպետը կապ ունի *սենեակի* հետ։

ւում է, որ նրանց էլ պատկանում է վերահսկողութիւնը արքայական հանդերձատան։ Որոշած լինելով սպաննել Դղակ մարդպետին՝ Պապը հրամայում է հագցնել նրան չափազանց անհամաչափ լայն զգեստներ, առանիլ նրան տուն պատմունակաց և այնտեղ ղլխատել։ Եթէ հանդերձատունը գտնուում էր Դղակի գործավարութեան մէջ, ուստի և նրա տիրոջ. վարիչի սպաննութիւնը՝ այդ տան մէջ աւելի վիրաւորական պիտի համարուէր, որ եւ հետապնդում էր թագաւորը։ 1)

Դուցէ եւ *սենեկապետ* գանձերի պահպանման պաշտօնի անունն է, եւս առաւել, որ Փաւստոսի մօտ *գործակալութիւն սենեկապետ* հասկացուում է շատ լայն որպէս՝ *հաւատարիմ ի վերայ ամենայն կարգաց կենաց թագաւորութեան ի ներքոյ եւ արտաքոյ։*

1) Փաւստոսը ծանօթ է մարդպետների տոհմի մի քանի ներկայացուցիչներից։ Տիրանի ժամանակ ապրում էր *այր մի անօրէն որ ունէր զպատիւն մեծի մարդպետութեան, այր ներքինի, որում եւ հայր կոչէին։* Նոյն ինքը Ներսէսի շախմբի մէջ էր *զհայր մեծ իշխան մարդպետութեան*, զոր սպանուեց Շաւասպ Արծրունու ձեռով։ Միւս մարդպետը Արտակի գերութիւնից յետոյ մտաւ Արտագերս ամրոցը եւ վիրաւորանք հասցրեց թագուհուն. *եմուտ գաղտ ի ներս ի բերդն հայր մարդպետ ներքինին եւ թշնամեաց զտիկինն։* Նա սպանուեց Մուշեղ Մամիկոնեանի ձեռով եւ նրա փոխարէն նշանակեցին *ի տեղի հայրութեան մարդպետութեան զ (Դ) զդակ ոմն անուն, որ յաւուրս Արշակայ թագաւորին կամ Տիրանայ հօրն նորա զամս միոջ լեալ նոյն գործ մարդպետութեանն։* Նա էլ գլխատուեց Պապի օրով՝ Իրանի թագաւորի կողմն անցնել փորձելիս։ Նա Մուշեղի համախոհներից էր՝ *հայր մարդպետ*, որ յիշուում է Ներսէսի մահուան ժամանակ։ Ապա Արտակի ողբերգական մահուան պահուն հանդէս է գալիս նաեւ մեկ ուրիշ մարդպետ՝ Դրատամատը

Նրանցից իսկական պատմական անձ՝ Դղակն է, որ լաւ յայտնի է Ամմիանին։ Դղակը սպանուեց իր գործակցին Արտաւանի (= Փաւստոսի Մուշեղի) հետ՝ Իրանի թագաւորի հերձնչումով։ Ըստ Փաւստոսի Մուշեղը Դղակից յետոյ խորհեց անցնել կայսեր կողմը եւ *հայր մարդպետի* հետ համախոհուեց։ Իրականութեան մէջ նա ոչ այլ ոք է եթէ ոչ նոյն ինքը Դղակը։ Ամմիանի համաձայն էլ Դղակը եւ Արտաւանը դիմեցին Վալենտինիանոս կայսեր օգնութեան որ եւ նրանց կործանման մատնեց։ Ըստ Ամմիանի Արտագերս ամրոցում փակուած Փառանձեմ թագուհու հետ բանակցում էին Դղակը եւ Արտաւանը։ Նրանք զբաղում էին Իրանի թագաւորի համար, բայց բանակցութեանց ժամանակ խղճահարուելիս անօգնական կնոջ վերայ եւ փոխեցին իրենց միտումները։ Հետեւապէս Փաւստոսի մօտ յիշուած այս մարդպետը, որ վիրաւորանք հասցրեց թա-

Մատնանշուած պաշտօնեաներով չէր սպասուում Արշակունեաց պետութեան պաշտօնեաների, ծառայութեանց շարքը։ Այդ պաշտօնէութիւնը նկարագրելու նպատակն այն էր, որ ապացոյցի պետական կառուցուածքի նմանութիւնը Իրանի և Հայաստանի Արշակունիների մօտ։ Հողերի և պաշտօնեաների բաշխման սովորութիւնը Հայաստանում էլ պիտի հասցնէր այն հետևանքներին, ինչին հասցրեց Իրանում՝ ընկերային այնպիսի միութիւնների ստեղծման, որոնք ըստ իրենց գիրքի, դրութեան նման էին տեղական իշխաններին, որպէս հոգային սեփականատէրերի, բայց տարբեր էին նրանցից՝ իրենց ծագումով։ Իրանական Արշակունիները այդպիսի դրութիւն ստեղծեցին իրենց ազգակիցների համար. իսկ հայ Արշակունիները, գոնէ քրիստոնէա-

---

գունուն Արտագերս ամրոցում միուկոյն անձն է Դղակի հետ։ Փաւստոսը հաւաստիացնում է, որ Դղակը երբեմն Արտակի ժամանակ եւ նոյնիսկ Տիրանի օրով մարդպետի նոյն պատշաճն էր վարում. այս հաստատում է նաեւ Ամմիանը, ըստ որի Դղակը եւ Աբտաւանը փախստականներ էին Հայոց թագաւորից եւ ապաստանած Շապուհի մօտ։ Այս պարագան մղում է մեզ նոյնացնելու Դղակին առաջին մարդպետի հետ՝ Տիրանի ժամանակներում ապրող։ Ոչ Շաւասպ Արծրունին, ոչ էլ Մուշեղ Մամիկոնեանը ոչ մեկ մարդպետ չեն ապանել։ Այս զուտ դասաիարակչական տարրն է Փաւստոսի պատմութեանց մէջ՝ յանցանքը պատժելու նպատակով արուած։ Արծրունիների տոհմի կոտորածի պատճառով մարդպետը սպանւում է Շաւասպի ձեռքով, որ միակ ազատուածն էր Արծրունիներից։ Իսկ Հայոց թագուհուն հասցրած վիրաւորանքի համար՝ նրանից վրէժ է լուծում Մուշեղը։

Դրասամատի մասին էլ Փաւստոսն ասում է, որ նա ծառայում էր Տիրանի մօտ։ Դարձեալ է կարծել, որ Դղակի փախուստից յետոյ՝ նրա տեղը բռնեց Դրասամատը։ Ամմիանը ոչինչ չգիտէ Դրասամատի մասին եւ Արտակը մեռնում է ըստ նրա՝ դաշնի ձեռքով։ Դատելով *Durast amat* անունից՝ *միշտ ժամանակին եկաւ*, Դրասամատը աւելի շուտ հեքիաթային անձ է, որ ստեղծուած է Արտակի ողբերգական վախճանը զարդարելու համար։

Առաջին երկու մարդպետներին Փաւստոսը *հայր* է կոչում, որ կարելի է ընդունել որպես յատուկ անուն կամ կոչում։

Մեր մեկնաբանութիւնը՝ նոյնացնելու նրանց Դղակի հետ՝ հարցը լուծում է յոգուս այն բանի, որ *հայրը* կոչում է։ Նոյն մեկնաբանութեան հետեւանքով կասկած է առաջ գալիս այն մասին, որ մարդպետներ նիերիներ էին։ Իրօք Դղակը նիերի էր։ Ամմիանը նրան անուանում էր *spado*։ Նրա դիմքը չորս անձների բռնանալիքը՝ այս պատանեկան յատկանիշը՝ փոխարինել է մարդպետների վերայ։

կան չրջանում՝ առաջ էին քաշում գլխաւորապէս տեղական աղնուականութեան ազդեցիկ ներկայացուցիչներին: Հաւանական է, որ ըստ կիզբը նրանք էլ առաջնութիւնը տուած լինեն իրենց մօտիկներին։ Թէ այս և թէ միւս դէպքում մէկ նոր բան էր մուծւում տեղական իրաւակարգի մէջ. կամ տոհմական աղնուականութիւնը ստանում էր պաշտօնական մարմնի երանգաւորում, կամ ստեղծւում էին նոր աղնըւական տներ, որ իր իրաւունքների ծագումով տարբերւում էր տեղական իշխաններից։

Այս նորը արտայայտւում էր համապատասխան բառով, տերմինով, որ նախարարն էր։ Դժբախտաբար այս բառը դեռևս ստուգաբանական վերլուծութեան չի ենթարկուել։ Սկիզբը, հաւանօրէն նա նշանակել է չրջանների կառավարիչներ, reectores։ Որպէս ընկերային գաղափար նախարարը հաւասարազօր է իրանական չաթրդարին։ 1)

---

1) Մինչեւ հիմա արած փորձերն անյաջող են։ Հ. Ինճիճեան, համեմատում է *նախարարը* լատին *prae-fectus*-ի հետ, ծագեցնելով այն հայերէն *նախ* եւ *արար* բառերից։ Այս մեկնաբանութիւնը ընդունում է նաեւ Էմինը՝ թերեւ ուղղումներով։ Մառի առաջարկած ստուգաբանութեամբ *նախ* կամ նահ, կապուած *նահանգի* հետ, միեւնոյն ծագումն ունի արաբերենի իրանական *նահիէ* բառի հետ, իսկ *-rar-ը*, շեշտումն է, փոփոխակը *բաղի*, զենդական *ratu*-ի, *ster* բառի։ Նշանաւոր իրանագէտ Անդրեասը ենթադրում է որ նախարարը կապ ունի *nohodares*-ի հետ, որ Ամմիենի մօտ իրանական մեկ զօրահրամանատարի անունն էր։ Անկասկած է, որ բառի երկրորդ մասը՝ *-բար* ծագում է *-դար*-ից եւ ոչ թէ *-բատու*-ից։ Դժուարութիւնը առաջին վանկի մէջ է։ Այդ մեկնաբանելու համար պէտք է հաշուի առնել նախ-ը = առաջին՝ *նահ-ատակ, նահ-անգ*, իրանական *նախ-ուստ, նահիէ* գուցէ եւ *նիխոր ական* եւ ուրիշ բառեր։ Պատմական նկատառումները մղում են համեմատելու *նախարարը չաթրադարի* հետ։ Այս պատճառով էլ ուշադրութեան արժանի է Մառի արած ենթադրութիւնը նահ, նահր, շահ-շահր բառերի կապակցութեան մասին։ Համեմատել նահ-ատակ եւ շահ-ատակ։ Հետաքրքիր է, որ Եղիշեն Իրանի արքունիքի ազնուատոհմիկներին բաժանում է՝ *վզրուկք եւ պատուական նախարարք* դասի, որ համապատասխանում է *buzurgan* եւ շաթրադարան գաղափարին։

Ի նկատի ունենալով որ *նախարարի* ստուգաբանութիւնը դեռեւս դուրս չի եկել կռահումների եւ ենթադրութիւնների շրջանակից, աւելորդ չի լինել յիշատակել եւ այն, որ *նահ* հանելուկային խօսքը կարող է լինել *da-nhiu* բառի մասնատուած ձեւը, ուր կորած է, ընկած է ընկրզբնական *da*-ն եւ որ նահոդարը կապակցւում է դա-նհուդարին այնպէս, ինչպէս նահապետը՝ դա-նհուպատի-ն։

Համապատասխան հոգեբանի միաւորը՝ նախանց՝ հաւասար է չորս-ին։ Հաւանական է, որ ազաս բառը նշանակէր նախաբարի որդի։

Նոր բառերը գործածութիւնից չհանեցին հներին, սրամիտաւ նրանց արտայայտած գաղափարները ոչ թէ փոխարինեցին նրանց, այլ պահեցին իրենց գոյութիւնը հիների հետ միասին։ Նոր յարաբերութեանց մէջ առնական հին տերմինները ենթարկուեցին որոշ հարթեցման։ Բոլոր տերմիններից, որոնց տակ յայտնի էին առնական տեսակները՝ տէր գարձաւ գերակշռող, միւսները կամ կորան, կամ մատնուեցին ոչով, մնացին այս կամ այն առնական մէջ որպէս մասնագիտական տիտղոսներ։

Տէրը գարձաւ տեխնիկական բառ իշխանական առնականին, պետերին կամ աւագ անդամներին նշող։ Զուտաւորման հարթման ենթարկուեցին և այն արտայայտութիւնները որոնք ցոյց էին տալիս առնական ներիսանցերին կամ որդիներին։ Սեպուհը իւրացուեց բացառապէս իշխանական ընտանիքի կողմից, իսկ միւս բառերը պահեցին իրենց սկզբնական սովորական, հասարակ իմաստը։ Այսպէս տուն տերիտորիալ արտայայտութիւնը գարձաւ մասնագիտական բառ ցոյց տալու համար համապատասխան հողամասի գաղափարը։

Այս ձևով առնական կարգի տէր, սեպուհ, տուն գաղափարների հետ առաջացան նախարար, ազաս, նահանգ վարչական կարգի գաղափարներ։ Տոհմական աւանդութիւններն այնքան ուժեղ էին, որ ինչպիսի նոր յարաբերութիւններ էլ որ առեղծուէին, նրանք պէտք է կաղապարուէին նրանց շրջանակի մէջ։ Այս պատճառով էլ ազգիւրների, յիշատակութիւնների մէջ տէր և նախարար, սեպուհ և ազատ, տուն և նահանգ՝ յաջորդում են իրար որպէս հաւասարարժէք գաղափարներ։ Որքան պետականութեան սկզբունքը ուժեղանում էր, նախարարը ստանում էր գերակշռութիւն իշխանի, ազնուատոհմի իմաստով, իսկ տէրը դառնում է ոչ ընդարձակ արտայայտութիւն տիրոջ, տանտիրոջ համար։ Երբեմն նոր հասարակական տան պետերին, աւագ անդամներին անհրաժեշտ համարուեց երկրորդական կարգի արտայայտութիւններ՝ նախապես, տանուտէր՝ տէր և նախարար բառերի փոխարէն։ Առաջին բառի ծագումը պարզ չէ, բայց երևում է, որ նա էլ նահանգին այնպէս է վերաբերում, ինչպէս տանուտէրը տուն-ին։ Նոր գոյացումները պիտի փոխարինէին տէր և նախարարին իրենց սկզբնական իմաստով՝ թէպէտ և նրանք վերջնականապէս դուրս չարին գործածութիւնից տէր և նախարար-ին, բայց տասնեւապէս գործ կ'ածէին նրանցից առաջ բոլոր այն դէպքերում, երբ պէտք էր երանգաւորել տոհմի պետին։

Այսպէս է պատկերանում մեզ Հայերի ընկերային կեանքի ամենէն բնորոշիչ տերմինները իրենց պատմական յաջորդականութեան մէջ։ Մեր պրպտումները մենք կատարեցինք ընդհանուր պատմական

խորհրդածութեանց լոյսի տակ՝ բայց չչեղուելով այն իրականութեան տուեալներից, որ մեզ մատակարարում է պատմական գրականութիւնը։ Օգտուելով վերը բերուած համեմատութիւնից՝ կարող ենք ասել, որ ելակէտ ունենալով ուսումնասիրուող ծառի կատարը՝ մենք աշխատեցինք յայտնաբերել նրա արմատները այն ուղեցոյց թելերով, որոնք ընձեռնում են մեզ ծառի տեսանելի կամ մեզ մատչելի մասերը։ Ըստ այսմ ձեռք բերած արդիւնքները, մեր կառուցումը այնքան նը. չանակութիւն ունի, որքան ընդհանրապէս ամէն կառուցողական աշխատանք։

Այժմ մենք անցնենք մեր ուսումնասիրութեան նիւթի քննութեան գոյութեան այն փուլի մէջ, երբ դատ. նրան Հայոց գիրը և որ մեզ հիմք ծառայեց ex silentio հին պատմութեան քննութեան համար նախորդ էջերում։

II

Արշակունեաց Հայաստանը Հայ պատմագրական գրականութեան մէջ ներկայանում է մէկ երկիր, որ բաժանուած էր մի քանի տասնեակ իշխանական տերիտորիաների։ Իրաւաբանօրէն նոյնիրաւ, փաստօրէն նրանք միմիանցից տարբերուում են իրենց քաղաքական կշիռով և թագի հետ ունեցած կախման աստիճանով։ Ամենէն անկախ իշխանութիւնները նրանք էին, որոնք տեղաւորուած էին սահմանագլուխներին և ամենից առաջ այսպէս կոչուած բդեշխներ, ասա Սիւնեաց, Մոքսի, Տայքի, Մոփաց իշխանութիւնները։ Ներքին իշխանութիւններից առանձնապէս նշանաւոր հանդիսացան Մամիկոնեանները, Բագրատունիները, Մարդպետունիները, Արծրունիները, Խորխորունիները և Կամսարականները։ Մնացած մեծամասնութիւնը մանր իշխանութիւններն էին, որոնք ըստ տոհմագրութեան և կալուածների մեծութեան կանգնած էին անհամեմատ վար և մեծ մասամբ ապաստանում էին հզօրագոյն իշխանութիւնների ազդեցութեան շրջանակում։

Ըստ կեցութեան բոլոր տերիտորեալ միաւորները համարւում էին հաւասար և կազմում էին տուն, որի գլուխը կանգնած էր տերը կամ տանուտէրը և կոչւում էր տանուտէրութիւն կամ նախարարութիւն։

Տանուտէրութիւնը փակ միջավայր էր, օժտուած պետական կարգի առանձնաշնորհումներով՝ դատական—վարչական անկախութեամբ և գերագոյն իշխանութեան ուրիշ յատկանիշներով։ Սրանք իրայատուկ փոքր պետութիւններ էին, նրանց իշխաններն էլ՝ արքայիկներ, մանր թագաւորներ։ Նրանց իրաւունակութեան սահմանը de facto կախուած էր այդ պահուն իրենց ունեցած ուժից։ Պատմագրները յաճախ խօսում են մեծ սէնիորների, մեծամեծ ազգանի մասին

և զանազանում են աւագ տանուտէրներին և նախարարներին կրտսեր տերերից՝ հաւասարար նրանց ունեցած ուժի կարողութիւնը ի նկատի ունենալով։ Տանուտէրութեան ընդհանուր կացութիւնը որոշւում էր իշխանների և թագաւորի իրական ուժերի յարաբերութեամբ և արտայայտւում էր երբեմն կենտրոնածիգ, երբեմն էլ կենտրոնախոյս ուժերի, միտումների գերակշռութեամբ։ Հնարաւոր պարագաներում թագաւորները չէին քաշւում յանցաւոր իշխանների կալուածների բռնագրաւումից։

Մատնանշուած յատկանիշներով Հայաստանի քաղաքական դիմագրծի այս ընդհանուր պատկերը՝ թւում է թէ բաւական է, որ նրա ներքին կառոյցը աղգակցուի այն կարգի հետ, որ յայտնի է աւատականութիւն անունով։ Քաղաքական մարմնի բաղմագլուխ կմախքը պետական թոյլ միաւորումով, ահա ինչն է բնորոշում աւատական պետութիւնը։

Աւատականութեան դասական երկիրը՝ Ֆրանսիան՝ աւատական կարգերի ծաղկման դարաշրջանում նոյնպիսի մէկ պատկեր էր ներկայացնում, ինչպէս Արշակունեաց Հայաստանը. երկիրը կտորտակուած էր բազմաթիւ մեծ ու փոքր իշխանութիւնների մէջ. նրանք օժտուած էին զանազան աստիճանի պետական իրաւունքներով. ոմանք խստօրէն զարգացած աւատական միաւորներ էին, միւսները մեծ սէնէորութիւններ էին նոյնպիսի իշխանութեամբ. և վերջապէս գոյութիւն ունէին մանր տիրապետութիւններ՝ սահմանափակ իրաւունքներով։ Գերիշխանութեան տեսակէտից բոլոր իշխանութիւնները բաժանւում էին երկու խմբի՝ խոշոր և մանր սէնէորութիւններ, grandes seigneuries, petites seigneuries։ Առաջիններին թուով մօտ քառասուն.օգտւում էին պետութեան յատուկ բոլոր իրաւունքներով, droits regaliens և կազմում էին զանազան գրաֆութիւններ, հերցոգութիւններ, գերկոմութիւններ, duchés comtés, vicomtés։

Մանր սէնէորութիւնները, որոնք բազմաթիւ էին և կազմուած էին ղեկատէրերից, երկրորդական vicomtés, vidamies, avoueries, չունէին քաղաքական այնպիսի նշանակութիւն և իրենց տէրերն էլ իրաւունքների սահմանափակման հետեւանքով յաճախ չէին տարբերւում վասալներից։ Արշակունեաց Հայաստանի աւատական նկարագիրը արտայայտւում էր ոչ միայն արտաքին քաղաքական դիմագծի մէջ. նմանութիւնը աւելի խորն էր և ընդգրկում էր նրանում գործող իրաւակարգի էութիւնը։

Աւատականութիւնը որոշ քաղաքական — ընկերային կառոյց է յատուկ ոչ միայն միջին դարերին։ Նա որոշ իմաստով մարդկային հասարակութիւնների զարգացման անհրաժեշտ փուլն է և նկատւում է տարբեր ժողովուրդների և քաղաքակրթական կեանքի տարբեր դա-

բայրջաններում։ Պատմական գիտությունը յայտնագործեց, որ աւատականությունը երևան է գալիս վերընթաց և վայրընթաց կարգով, այսինքն կամ քաղաքակրթական կետնքի վերելքի ընթացքին կամ նրա անկման և քայքայման պահուն։ Այս տեսակէտից romանագեsցեերի և գերմանագեsցեների վէճերը՝ աւատականության ծագման մասին՝ դադարում են իրար մերժող, հակասող իմաստ ունենալուց։ Երկու կողմերն էլ ճիշտ են,նոյնիսկ իրենց միակողմանիութեան մէջ։ Անկման դիմող Հռոմէական կայսրությունն արդէն յայտնաբերում էր աւատական անկման երևոյթներ։ Հռոմէականության յաղթանակող բարբարոսությունը՝ առնմական կարգի քայքայման հետ զուգընթաց, որոնց մէջ նա գտնուում էր դեռևս հինգերորդ դարում, ինքն էլ բերնեց աւատականության ուղին։ Երկու գործոնությունները՝ մէկը միւսից անկախ առաջնորդում էին մի և նոյն հասարակակարգին։ Նրանց հանդիպումը և բախումը գերման նուաճումներից յետոյ՝միայն բարդացրեց ծնուող հաստատությունների բնոյթը։

Աւատական կարգի ամենէն բնորոշիչ յատկանիշը՝ գիտունները ընդունում են կոsտրակումն կամ ցրումն գերագոյն քաղաքական իշխանության։ Ըստ այս բնորոշման աւատականացումն տեղի է ունենում այն ժամանակ, երբ հողը, գերագոյն իշխանությունը և ընդհանրապէս պետական իրաւայարաբերությունները մասնատւում են բազմաթիւ շրջանային կառավարիչների մէջ և զարգանում են խմբաւորումները՝ մասնաւոր՝ փոխանակ ընդհանուր— պետական ենթարկման, հպատակության։ Ըստ այսմ ելակէտ հանդիսանում է խոշոր հողատիրությունը, որ կազմում է ամբողջ այս կառոյցի հիմքը և որից բխում է նրա մնացած յատկանիշները։

Աւատական հողատիրությունն հիմքում ընդունում են հողի երկու տիպ. ալլոդը՝ հայրենական հողը և արքայական բենեֆիսիան հողաշնորհումն։ Վերջին հողատիրական տիպից, ինչպէս ենթադրումն են, առաջացաւ աւատը, ֆէոդը, որից՝ ամբողջ սիստէմը ստացաւ իր անունը: Feodum կամ fief բառը յիշատակարանների մէջ հանդիպում ենք Ժ դարից ոչ առաջ։ Սկիզբը դարձ էր ածում բենեֆիսի իմաստով և նրա հետ համանշանաւոր, բայց յետոյ դուրս տրեց նրան գործածությունից ԺԱ դարի սկզբից։

Հէնց այդ ժամանակից ֆէոդ, աւատ սկսեց նշանակել այն հողը, որից օգտուելը պայմանաւորուում էր զինուորական ծառայությամբ, ըստ որում ֆէոդը, աւատը բենեֆիսից տարբերուում էր, ըստ հետազոտողների նրանով, որ նա տրուում էր սրպէս ժառանգական սեփականություն մինչ բենեֆիսիան միայն ցկեանս օգտագործման համար։

Ինձ թուում է, որ աւատի, ֆէոդի ծագումը և նրա՝ բենեֆիսիայի հետ

ունեցած յարաբերութիւնը ոչ բոլորովին ճիշտ է մեկնաբանուում աւատականութեան ուսումնասիրողների կողմից։ Feodum, fief բառը, թէպէտ և վասալների մէջ երևան է գալիս տասներորդ դարում, բայց անկասկած է, որ նա աւելի հին ծագում ունի։ Աւատական զաղափարների և տերմինների վերլուծման ժամանակ պէտք է զատորոշել հռոմէական և գերմանական նախադրեալները։ Ֆէոդը, ինչպէս և ալլոդը՝ գերման կեանքի արդիւնք են, ստացուածք։ Հռոմէական իրականութեան մէջ նրանց համապատասխանող զաղափարն էր Լատիֆունդիան և Բենեֆիցիան, որպէս ընկերային գործոններ՝ հաւասարազօր առաջիններին։

Ալլոդները որպէս հայրենական կալուածներ՝ ժառանգական հողեր՝ ազատ ամեն մէկ պարտաւորութիւններից՝ իրենց ծագումով հասնում են հողային այն տիրապետութեանց, որոնք երբեմն պատկանում էին համայնքներին։ Իսկ յետոյ նրանց քայքայումով անցաւ նրանց պետերի, աւագների ձեռքը, կամ այն ուժեղ մարդկանց, որոնցից կազմուեց յետագայ ազնուական դասը։ Իսկ ֆէոդը, ամենայն հաւանականութեամբ, սկզբնապէս, հակառակ ալլոդին, մատնանշում էր այն հողը, որ ենթակայ էր հարկի, հպատակութեան և որոշ պարտաւորութեանց։ Եթէ ալլոդը՝ իր բառային կազմով՝ all — բոլորը և od — կալուածք, ցոյց է տալիս՝ նրա լրիւ, ամբողջական սեփականութեան ընոյթ, (կամ աւելի ճիշտ ամբողջ տոհմի կամ համայնքի սեփականութիւն լինելը), ապա feodum՝ fief= fich և od բառերից, ուր fich=գերմ. vich=միևնոյն տրմասն ունի լատինական pecus՝ հետ և նրա նման էլ նշանակում է pecus և pecunia, ու բնորոշում է հողերի որոշ տեսակ՝ նրբա բերած pecunia՝ հասոյթի տեսակէտից։ Այս լուսաբանութեամբ ֆէոդը, աւատը կարող էր նշանակել և ցենզիվա և բենեֆիս նայած պարտաւորութեանց բնոյթին, որին նա ենթակայ էր։ Սրանով մեկնաբանուում է այն, որ աւատական զարաշրջանում, երբ ֆէոդը դարձաւ ժառանգական բենեֆիցիա, Ֆրանսիայի մի քանի վայրերում ֆիէֆ նշանակում (նաև ցենզիվա՝ terres roturières՝ ռամկական, հասարակ ժողովրդի հողաբաժինը։ Սկզբից և եթ ֆէոդին յատուկ էր ժառանգական լինելը։ Ժ դարում մենք հանդիպում ենք perpetuum benefieium արտայայտութիւնը, որ ցոյց է տալիս, թէ բենեֆիսիալ հողերի զարգացումն էլ գնում էր ժառանգական դառնալու ուղիով։ չատ հաւանական է, որ այս պարագան էլ պատճառ դարձաւ բենեֆիսի ձուլման, միաւորման ֆէոդի հետ և նրա չքացման։

Աւատական կարգի բնորոշիչ գիծն այն է, որ հողային յարաբերութիւնները սերտօրէն հիւսուում են անհատների մէջ եղած յարաբերութիւնների հետ։ Հողը ոչ միայն հարստութեան ազբիւր է դառնում, այլ մարդկանց վերայ իշխելու միջոց։ Ազատ հողերի տէրը դառնում

է սենեկոր, իսկ աւատինը՝ աւատատէր կամ սենեկորից կախուած՝ վասալ։ Ինթարկումի այսպիսի ձեւը՝ նորէն իր արմատներն ունի գերմանական և հռոմէական անցեալի մէջ։ Հռոմէացիների մօտ, յատկապէս նրա անկման շրջանում, գոյութիւն ունէին պատրոնատուրեան, հովանաւորութեան և կլիենտուրեան զանազան ձեւեր։ Գերմանացիների մօտ յայտնի էին սենեորները, գասինդները, վասսերը, այսինքն ուղեկիցները կամ զօրախումբը, որոնք կազմուած էին սենեորին նուիրուած մարդկանցից։ Սենեորին արած ծառայութեան համար, նրանք օգտւում էին նրա հովանաւորութիւնից։ Այս ծառայութիւնը տարբերւում էր կախման այն ձեւից, որ հաստատուեց աւատական դարաշրջանում։ Ծառայութիւնը, ի բաց չառնելով և զինուորականը հնարաւոր էր նաև առանց հողային վարձատրութեան և զուցէ կախման այսպիսի ձեւն էր, որ կարող ենք կոչել վասսալական։ Բայց աւատական կարգի վասսալութեան էութիւնը կազմում է հողի համար արուող ծառայութիւնը և գլխաւորապէս զինուորական ծառայութիւնը։ Հողատիրութեամբ պայմանաւորուած այս ծառայութեան մէջ է կայանում անձնական կախման աւատականացումն։

Այսպէս ուրեմն ալոդը և լատիֆունդիան ընկած էին ազատ կամ սենեորական կալուածատիրութեան հիմքում, իսկ ֆիւոդը և ենեֆիցիան՝ պայմանական կամ աւատական։ Սենեոր — սուզերենը ընկերաբանօրէն ծագում էր գերմանական սենեորից և հռոմէական մագիստրից, իսկ վասսալը՝ vassi-ից և clientes-ից։

Հիմնական տարրերը, որոնցից կառուցւում էր աւատական կարգը գոյութիւն ունէին նաև Հայաստանում։ Ամեն բանի հիմք կազմող հողատիրութիւնը, ոչ միայն իր տիպով, այլև մասամբ իր ծագումով՝ շատ բաներով նման էր աւատականութեան։ Հայերն էլ տարբերում էին հողերի երկու տեսակներ՝ հայրենիք եւ պարգեւական, այսինքն հայրենական հողեր և բենեֆիցիա։ Բացի դրանից յիշատակւում է նաև բաակագինք, այսինքն գնումով ձեռք բերուած հողեր։ Այսպիսի հողեր կային նաև արեւմուտքի աւատական աշխարհում և հանդէս են գալիս 12րդ դարից։ Սակայն հողային անշարժ սեփականութեան գլխաւոր տիպերը ինչպէս արեւմուտքում, այնպէս էլ Հայաստանում՝ հայրենիքը և պարգեւականք հողերն են։

Մերովինգեան դարաշրջանի ալոդները, որպէս հողային հարաբերութեան մէկ տիպ՝ միանգամայն համընկնում էին հայկական հայրենիքի հետ։ Երկուսն էլ հայրերից են ստացուած, հայրենական ժառանգական հողեր են, որ անցնում են սերունդից սերունդ կատարեալ սեփականութեան իրաւունքով։ «Հայրենիք» ընդհանուր անուան տակ հասկացւում է իշխանական տոհմերի սիրապետութիւնը, որի միաւորը համարւում է տունը։ Գրականութեան մէջ այս անները պատկերաց-

նում են սենեշական գծերով. նրանք կազմում են տերուիրն — պետություն: Այսպէս էլ սուտական dominium-ը որպէս ալոդիալ հողատիրութեան միաւոր՝ ընկած է սենեշութեան հիմքում։

Ինչ վերաբերում է պարգեւական հողերին, ապա գուցէ այս տերմինը պատմաբանի մօտ՝ Փ. Բիւզանդի — ցոյց է տալիս փոքր հողամասեր, գիւղեր և գիւղակներ, որոնցմով վարձատրւում էին իշխանները այս կամ այն ծառայութեան համար։ Բայց աւելի հին ժամանակներում վարձատրութեան նիւթ ծառայում էին նաև աւելի ընդարձակ տերիտորիաներ։ Ինչպէս վերևս մատնանշուած է, Արշակունեաց պատմագրի վկայութեամբ «իշխանաց՝ տաներ եղան շրջանաց՝ գիւղերի, մեծ երկիրաց՝ մեծ գիւղերի տերեր շնորհիւ Արշակունեաց թագաւորաց»։ Այս բառերը արդարանում են պատմաբանների մօտ բերուած չչափելի փաստերով։

Մենք այն ենթադրութիւնը արինք, որ նահ-ազգը պարգեւական հողերի հետ այնպիսի կապ ունի, ինչպէս տուիլ տոհմական կամ հայրենական հողերի։ Նա միամամանակ նաև վարչական միաւոր էր։ Նրանց տէրերը նախարարներն էին, ինչպէս տան գլուխը կանգնած էին տերերը կամ տանուտերերը, իսկ նրանց տիրապետութիւնը համապատասխան ձևով կոչւում էր տանուտերութիւն։ Ըստ էութեան նախարարութիւնը ոչնչով չէր տարբերւում տանուտէրութիւնից։ Երկուսն էլ տերիտորիալ—քաղաքական միութիւններ էին՝ նման սենեշութեան՝ ըստ որում նախարարութիւնը կարելի է բաղդատել արեւմտեան comtés-ների duché-ների հետ, որոնք ծագել էին հռոմէական նախկին նահանգներից, իսկ տանուտէրութիւնները կարող ենք համեմատել ալոդական սենեշութիւնների, alleux souverains-ի հետ։

Ալոդների հոլովոյթը կատարուեց երկու ուղղութեամբ։ Նրանցից ոմանք ստանձնաբար ընդարձակելով իրենց սահմանները՝ կազմեցին այնպիսի հողային ուժ, հարստութիւն, որ նրանց տէրերի համար դժուար չէր ձեռք բերելու քաղաքական իրաւունքներ այսպէս կոչուած իմմունիտետի ուղիով։ Արքայական իշխանութիւնը նրանց էր յանձնում դատարանը, հարկերի հաւաքումը և հանրային իրաւունքի ուրիշ ինդիրներ ալոդի չրջանակում։ Յաճախ նրանց էր յանձնւում պետական պաշտօններ ինչպէս օրինակ գրաֆութիւնները։ Ձեռք բերած իրաւունքները և առաւելութիւնները յաճախ դառնում էին ժառանգական։ Մանկով քաղաքական ուղին, ալոդները ձգտում էին սենեշութեան, և իրօք յետագայում բոլոր մեծ ալոդները վերածուեցին սենեշութիւնների։

Ալոդների մեացածը և մեծագոյն մասը հնարաւորութիւն չունենալով մնծանալու և՝ հողային և՝ քաղաքական տեսակէտից, ընդհակառակն իրերի բերմունքով, հարկազրուեցին կորցնելու իրենց իրա-

ական բնոյթը, որպէս ազատ ժառանգական հողերի և մասնաւոր բնենգիցեալ հողերի տեսակին կամ պայմանական—ծառայութեան և հողատիրութեան, ֆէոդին, աւատին։ Այսպիսի հողատէրերը դառնում էին վասալներ, աւատատէրեր աւելի մեծ, ուժեղ սէնիորներից կախուած։

Կարելի՞ է արդեօք երեւան բերել նման երեւոյթներ և գործողութիւններ նաև հայկական հողային յարաբերութեանց մէջ և ամենից առաջ ինչպէ՞ս որակել հայ իշխանական տների յարաբերութիւնը դահի հանդէպ՝ աւատական հասկացողութիւնների տեսակէտից։

Հայկական յիշատակարանների նկարագրութեամբ՝ իշխանները, նախարարները կամ տանուտէրները թագաւորի ծառաներն են, ծառայք։ Նրանց յարաբերութիւնը նրա հանդէպ ծառայութիւն էր։ Թագաւորը նրանց համար տեր էր, դերիշխան։ Ծառայ,ծառայութիւն տերմինները համապատասխանում են servitium և obsequium բառերին, որոնցմով նշում է վասալների ծառայական յարաբերութիւնները սէնիորի հանդէպ։ Ինքը՝ վասալը ոչ այլ ոք է քան famulus ծառայ(*)։ Ծառայական, ծառայութեան կապը զուգէ հիմնուած է fides-ի վերայ կամ ֆէոդի, աւատի վերայ։ Հայոց յիշատակարանները պարզ չեն պատկերացնում խնդրի այդ կողմը։ Մի կողմից իշխանները պատկերանում են որպէս իրենց կալուածների կատարեալ տէրեր՝ այնպիսի անքակտելի իրաւունքներով՝ ինչպէս թագաւորը։ Միւս կողմից հաղուագիւտ չեն դէպքերը. երբ թագաւորը բռնադրաւում է այս կամ

(*) Տեսնել Փաւստոս Բիւզանդը.— «Ապստամբեաց յարքայէն մի ի ծառայից նորա մեծ իշխան Աղձնեաց... զբարեկիր ծառայս իւր զիշխանն Կորդուաց, Ծովփաց... կար բդեաշխն Վաղինակ ի ծառայութեան արքային... մեծ ծառայն արքային Հայոց Մանաճիհր Բրշտունի...»։

Հայ իշխանները դիմում են պարսից արքային. «Զի զնա պաշտիցին եւ նմա միամտութեամբ ծառայեսցին... Գտեալ իւրեանց զարքայն պարսից եւ կային ի ծառայութեան նորա. ծառայից գրել առ իւրեանց տէրն... զվաստակ եւ զնպաստակութիւն, զոր ծառայիցն պարտ է առ իւրեանց տեարսն... ի ժամանակէ յորմէ հետէ կարգեալ ենք ի ծառայութիւնդ... ծառայն ձեր Վարդան (Մամիկոնեան)... ձեր արեաց տեառն արքանեկութեան արժանի եղէ. ի մտի եղի... ձեր ծառայութիւն առնել... արքայից արքայի ի ծառայութենէ մի ելանէք... մեր բնիկ տեարք էք եւ մեք ձեր բնիկ ծառայք եմք... մեր բնիկ տեարք էք եւ հարցն մերոց եւ նախնեաց եւ մեք ծառայութեան առնեմք։ Եղիշէ—հարքն մեր.— կացին ի ծառայութեան վաստակն... եւ մեք զնոյն ծառայութիւն ծառայեցաք... եւ այլն»։

այն իշխանի կալուածները յոգուտ արքունիքի կամ նրանց նուիրում է նոր կալուածներ։ Օտարացումի և շնորհումի իրաւունքը վերաբերում է dominium directum-ին, որով բնորոշւում է սէնիորի յարաբերութիւնը ֆէոդալի, աւատատիրոջ հանդէպ։ Արշակունիների մօտ իշխանական կալուածների բռնագրաւումը կարելի է դասել forfaiture իրաւունքի տակ, որ ունէին սէնիորները իրենց մեղապարտ վասալների հանդէպ։ Հայաստանում իրերի կացութիւնը այնքան չէր ընկնում կայունութեամբ, մէկ բան, որ յատուկ է աւատական միջավայրին։ Հայոց իշխանական կալուածատիրութիւնը աւելի շատ մօտենում էր աւատական այն ձեւին, որ աւատականութեան պատմաբանների մօտ կոչւում է fief seigneuries։

Պատմաբանները զանազանում են իսկական աւատները այնպիսիներից, որոնք թէև կոչւում են աւատներ, բայց իրենց իրաւական դրութեամբ որակւում են, մօտենում են սէնիորութիւններին։ Աւատների այս երկու տեսակները յենւում են աւատական կալուածատիրութեան երկու հակառակ սկզբունքների վերայ։ Մի կողմից աւատը համարւում է պայմանական կալուածատիրութիւն, որը յետ առնւում, դրաւումի ենթակայ է այն դէպքում, երբ տէրը խախտում է ծառայութեան երդումը, միւս կողմից աւատատէրը չցանկանալով այլեւս ծառայելու տուեալ սէնիորին՝ իր կալուածով, հողով անցնում էր ուրիշ սէնիորի մօտ՝ ծառայութեան, այսպէս կոչուած կոմինդացիայի յանձնարարումի ուժով։ Նման անցնումները, փոխադրումները ապացուցանում են, որ անցնողը հողի լիակատար տէրն էր և նա ազատ էր ծառայելու նրան ում որ ուզենար։ Նշանակում է այս դէպքերում աւատատիրոջ անձնական կախումը գերակշիռ էր՝ հողային կալուածական կախումից։ Սէնիորութեան այսպիսի ձեւը՝ յատկապէս նկատելի է աւատականութեան նախնական շրջաններում։ Նորագոյն պատմաբաններից մէկի կարծիքով դրաֆների և իշխանների տերիտորիալ գերիշխանութիւնը տարածւում էր միայն իրենց սեփական կալուածների վերայ. կալուածներից զուրս նրանց իշխանութիւնը գործադրւում, կիրառւում էր տերիտորիաների վերայ աւելի քիչ քան անհատների, որոնք կապուած էին նրանց հետ վասալական հաւատարմութեան երդումով։

Այսպէս կարելի է բնորոշել նաև Հայաստանում՝ թագաւորի յարաբերութիւնը իշխանների հանդէպ։ Նրանք աւելի շատ կրում են անձնական քան տերիտորիալ կախումի բնոյթ։ Թագաւորը այս կամ այն յանցանքի համար զրկում է իշխանին իր իշխանութիւնից, բայց այս պատիժը չի տարածւում նրա ժառանգների վերայ։ Պատժուած իշխանի մերձաւոր ժառանգը տէր է դառնում իր իրաւունքին, բռնագրաւած հողը վերադարձւում է նրան, որպէս նրա տոհմի՝ անքակ-

ունի, սեփականություն: Ի դեպս Հայաստանում, ինչպես ընդհանրապես աստական միջավայրում՝ ընկերային յարաբերության կանոնաւորողը հանդիսանում և ոչ թե իրական նորմերը, կանոնները, այլ իրական, չօշափելի ուժը և ըստ այնմ էլ յարաբերությունները դասաւորում էին չափազանց բազմաձեւ։ Ինչպես արեւմուտքում սենիորներից ոմանք իսկական պետութիւններ էին, որոնց համար թագաւորը, միայն աստական պետ էր, գլուխ. ոմանք էլ օգտւում էին միեւնոյն իրաւունքներով աւելի պակաս չափով, բայց և այնպէս համարւում էին գերիշխաններ. սուվերէններ։ Վերջապես գոյութիւն ունէին զանազան երանգաւորումները՝ աստներ ծառայութեան պայմաններով, կոմենդացիայի իրաւունքներով, այնպէս էլ Հայաստանում սահմանագահ իշխանները, այսինքն բդեշխները արքայիկների գերքի վերայ էին դրուած. ուստ տանուտէրութիւնները փաստօրէն ազատ էին անհամեմատ մեծ իրաւունքների, քան կրտսէրները և կային իշխաններ էլ, որոնց ստորադասութիւնը չափազանց խիստ էր։

Ըստ ընդունուած սիստեմատիզացիայի աստական սիստէմը կազմուած էր անձնական և հողային կախումի երեք եղանակներից. ա. սենիորը և իր կալուածը կամ սենիորութեան մէկ մասը, որ գտնւում է նրա անմիջական շահագործման համար. բ. մի չարք վասալներ և նրանց աստները կամ հողային մասերը, որ նրանց տուել է սենիորը. գ. ռամիկը, հասարակը և ցենզիվա կոչուած իրենց հողաբաժինները։

Առաջ աստականութեան հիմնական գիծը համարւում էր պայմանական հողատիրութիւնը, աստը. իսկ այժմ պատմաբանները առաջին գծի վերայ քաշում են անձի կոմենդացիան, յանձնարարումն հողի հետ միասին որով աստական կարգի ծանրութեան կենտրոնը փոխադրում են սենիորութեան վերայ։ Իսկապէս՝ կոմենդացիան չէ հակասում պայմանականութեան սկզբունքին։ Նա միայն նախապաշտպանում է աստը ճորտացումից և պայմանական հողատիրութեան յատկանիշը մնում է աստին. որովհետեւ աստի տէրը՝ ուրիշ սենիորին անցնելով չի ազատագրւում ծառայութիւնից։

Աստական յարաբերութեանց ամեն համակարգումն կարեւորը և անկարեւորը տարրերները՝ իւրայատուկ վերացութիւն է, տեսական կառուցումն։ Իրական կեանքում այդ յարաբերութիւնները արտայայտւում են բազմատեսակ ինքնատիպ զուգադիպութեամբ և ձեւերով։ Պատմական ուսումնասիրութեան տեսակէտից արդիւնաւոր է, և երեւոյթներն քննարկել իրենց կոնկրէտ, չօշափելի բարդութեանց մէջ քան կանգ առնել այս կամ այն կողմի համեմատական կարեւորութեան վերայ։ Մենք աւելի ճիշդ տեսակէտի վերայ կանգնած կը լինենք, եթէ աստական կարգի իրաւայարաբերությունները՝ բաժա-

նէինք երկու մասերի՝ սէնիորական և աւատական բառի իսկական իմաստով՝ համապատասխան աւատական հասարակութեան երկու կարգի մարդկանց՝ սէնիորների և աւատականների և քննարկէինք նրանցից իւրաքանչիւրը առանձին։

Արշակունեաց Հայաստանը իր ամբողջութեամբ կարելի է դիտել որպէս մէկ մեծ սէնիորութիւն, որի մէջ սէնիորը Արշակունեաց տէրն է և վասալները՝ նրա իշխանութիւնը ճանաչող իշխանները. իսկ մեացած բնակչութիւնը՝ հասարակ ժողովուրդն է, գիւղացիութիւնը։ Նախարարութեան՝ Թագաւորի հանդէպ ունեցած յարաբերութիւնից բխում է, որ նրանցից իւրաքանչիւրը այս կամ այն չափով կարող է հաւասարուել հասարակ սէնիորին։ Ֆրանսիայի Թագաւորութեան նման, որ ամենից առաջ մէկ բարձրագոյն սէնիորութիւն էր, Արշակունեաց Թագաւորութիւն էլ մէկ խոշոր նախարարութիւն էր, իսկ նախարարութիւնները իրենց կողմից ջանում էին դառնալ Արշակունեաց տիպի փոքրիկ, մանրանկար Թագաւորութիւններ, իրենց հողամասերում։ Հայկական միջավայրի սէնիորութեան և աւատականութեան ուսումնասիրութեան ժամանակ անհրաժեշտ է նշել այն յատկանիշները, որոնք բնորոշում են նրան, անկախ այն հանգամանքից թէ նրանք արքայական իշխանութեան թէ նախարարութեան յատկանիշներն են։

Հայաստանի մէջ կեանքը աւելի շուտ ենթարկւում էր բարքերին ու սովորութիւններին, քան օրէնքին. ուստի և իզուր է այստեղ որոնել յարաբերութեանց այն օրինաչափական կանոնաւորումն, որ նկատելի է արևմտեան աւատականութեան մէջ։ Այն ինչ որ արևմուտքում բանաձևուած է որպէս իրաւաքանական վաւերագիր, Հայաստանում երևան է գալիս սովորոյթի տարբեր տակ։ Բայց այս մեզ չի խանգարում բացատրել նրանց, որովհետև աւատական օրէնքդրութիւնը վաւերացնում է միայն այն փաստական կարգը, որ մշակում է կեանքը։

Այն ինչ որ Ֆրանսիայում կոչւում է seigneurie, Անգլիայում՝ manor, և Գերմանիայում grundher rhafl, Հայերի մօտ կոչւում էր տէրութիւն կամ նախարարութիւն ու նահապետութիւն։ Ըստ այսմ էլ սէնիորը կոչւում էր կամ տէր, տանուտէր և կամ նախարար ու նահապետ։ Մեզ հասած պատմական յիշատակարանների մէջ այս բառերը, տերմինները հանդիպում են իրարու որպէս իրական, նոյնանիշ դարձիարներ, այն տարբերութեամբ միայն, որ հեղինակներից մէկի մօտ գործ է ածւում գլխաւորապէս նրանցից մէկը, իսկ միւսների մօտ՝ մէկ ուրիշը(*)։

(*) Փաւստոսը գործ է ածում՝ նախարար, նահապետ։ Տանուտէրը

Տէրութիւնը կամ նախարարութիւնը քաղաքական գաղափար է, որին համապատասխանող տերիտորիալ գաղափարը տունն է, տէխարհը, գաւառը *և այլն։ Այսպիսի տերիտորիալ միաւորի կենտրոնավայրը կազմում է* ոստանը, *որ նշանակում է բակ, բառացի՝ չէմք և համընկնում է արևմուտքի սէնիորական* curtis dominicalis-*ի հետ, ուրիշ ձևով նա կոչւում է նաև* գան, գանոյք՝ *նստավայրի, աթոռանիստի իմաստով*(*)։ *Արշակունիները ունէին իրենց սէնիորութիւնը* parexcellence. *ինչպէս եկեղեցու պետը համարւում էր Հայաստանի կաթողիկոս, բայց Արարատեան եպիսկոպոս, այդպէս էլ Արշակունեաց թագաւորները Հայաստանի թագաւորներն էին՝ միաժամանակ և Արարատեան իշխաններ։ Իշխանական կալուածատիրութիւնից տարբերուելով նրանց կալուածները կոչւում էին արքայական*, արքունի տուն, արքունի ոստան։

Որ տանուտէրութիւնը միայն հասարակ կալուածատիրութիւն չէ, այլ սէնիորութիւն, այսինքն պետական կարգի երկրամաս՝ երևում է նրա թագաւորական իշխանութեան հանդէպ ունեցած յարաբերութիւնից։ Լաւ յայտնի է, որ տանուտէրական իշխանութիւնը ժառանգական էր տուեալ տոհմի մէջ և անցնում էր մէկ անդամից միւսին աւագութեան կարգով՝ բոլորովին այնպէս՝ ինչպէս աւատական սէնիորութեան մէջ(**)։ *Զնայած սրան՝ գերագոյն իշխանութիւնը մի-*

հանդիպում ենք հազուադէպ. միայն եօթն անգամ, ըստ որում երեք անգամ *նահապետի* հետ միասին. հազուագիւտ դէպքում հանդիպում ենք եւ *տէր*, տէրութիւն՝ տեխնիկական իմաստով։ Ղազար Փարպեցուն անծանօթ է *նահապետը*, նա գործ է ածում *տանուտէր, տէր, նախարար*։ Եղիշեն գերադասում է *նախարարը* եւ ոչ մէկ անգամ չէ յիշում *նահապետ* կամ *տանուտէր*։

(*) Որոշ շրջանում Արշակունեաց ոստան էր Վաղարշապատը. Կամսարականներինը՝ Երուանդաշատը, Արծրունիներինը՝ Ադամակերտը, Բագրատունիներինը՝ Դարոյը, Ռշտունիներինը՝ Ոստանը եւ այլն...։

(**) Եղիշեն նշում է ժառանգութեան կարգը՝ *զեղբարս կամ զորդիս կամ եղբարցն զորդիս։* Ասագութեան կարգով ժառանգութիւնը տեսնում ենք Մամիկոնեան տան մէջ՝ Փաւստոսի մօտ։ Խորենի բազմաթիւ ժամանակ տոհմի *նահապետը* Արտաւազդի որդի *Վաչէն* էր։ Նրանցից յետոյ իշխանութիւնն անցաւ նրա միակ որդուն՝ *Արտաւազդին, զի այլ յազգին ոչ գտաւ հօտկու։* Տիրանի օրով Մամիկոնեանների ներկայացուցիչներ երեւան են գալիս՝ *Արտաւազդը եւ Վասակը։* Արշակը *կացոյց զՎարդան։ զերէց՝ եղբայրն ի նահապետութեան ազգին իւրեանց.* ուստի Վարդանը կոչւում է *Մեծ նահապետ Մամիկոնեան տոհմին. ապա՝ տանուտէր նահապետն Մամիկոնեան տոհմին երէց եղբայր Վա-*

ջամաուում էր նախարարական գահակալութեան մէջ։ Արշակունի թագաւորները և նրանց տնկումից յետոյ էլ Պարսից թագաւորները միշտապէս հետևում էին՝ թէ ո՞վ է ժառանգում տանուտէրական իշխանութիւնը։ Պատմարանները պատմում են նաև այն մասին, որ թագաւորը նշանակում էր տանուտէրներին, կամ բաժանում էր տանուտէրական իշխանութիւնը(*)։ *Ժառանգական խիստ կարգի գոյութեան*

սակայ։ Վարդանին յաջորդեց նրա եղբայր Վասակը՝ *զիւրմէ տանուտեառն է Վասակայ։* Վասակը միաժամանակ նաև սպարապետ էր։ Նրանից յետոյ *լինէր սպարապետ՝ նրա որդի Մուշեղը*։ Նուազանաբար նաև նահապետ էր։ Վարազդատը սպանեց Մուշեղին և սպարապետութիւնը յանձնեց Բաթու Սահարունուն և *ազգին Մամիկոնեան տոհմին տանուտէր նահապետ կացոյց Վաչէ անուն ի նմին տոհմէ։* Մանուէլի աֆսորից վերադառնալուց յետոյ Վաչեն *որ յառաջն լեալ էր նահապետ... ետ զնա զպատիւ իշխանութեան, քանզի նա էր երէց յազգին։ եւ Մանուէլն ունէր զնահապետութեան ազգին տանուտէրութեան պատիւ եւ Վաչէ լինէր երկրորդ։* Մանուէլին յաջորդեց իր որդի Արտաշիրը։ Արտաշիրի որդին նաւանական է, որ լիներ Սահակ կաթողիկոսի փեսան՝ *Համազասպեան*, որ ուներ երեք որդի՝ Վարդան, Հմայեակ եւ Համազասպեան։ Տանուտէրը, ըստ Փարպեցու Վարդանն էր, իսկ նրանից յետոյ միւս եղբայրների անմիջական մանուան պատճառով՝ նրա ազգական՝ Վահանը։

(*) Ըստ Փաւստոսի Առշակը Վարդանին նշանակեց Մամիկոնեան տան նահապետ։ Վարազդատը՝ Վաչէին։ Մանուէլը զերազոյն իշխանութեան տիրանալով *կացուցանէր նահապետս եւ տեարս գաւառաց գաւառաց։* Ղ. Փարպեցու մոտ Մարզպանն ասում է.— *Ոչ զտէրութիւն զպատիւ հանեմք յումեքէ։* Վասակի անկումից յետոյ, Պարսիկները նշանակեցին նրա բնեռմի, ուրացող Վարազ—Վազանին *տէր ի վերայ աշխարհին Միւնեաց։* Պարսից թագաւորն ասում էր, երբ նա ընդունի մազդեզական կրօնը *իւրաքանչիւր ուրուք զտանուտէրութիւն տամ եւ զգահ եւ զպատիւ... ի պարսկաց զտանուտէրութիւնն գնեալ ուրացութեամբ... ցոյց ինձ այր մի... որ թէ առաւելեալ թագաւորութեամբ արժանաւորապէս հասեալ է ի տէրութիւն, այլ որեար աւազակ... ընդ կրակի փառս գնեն եւ տէրութիւն։* Վահանը պայման էր դնում, որ *ումէք յաջագս մոգութեան գահ եւ պատիւ չտայք։* Նա ինքը միջնորդում էր թագաւորին *շնորհել զտանուտէրութիւն Կամսարականին*, ինչ որ կատարուեց. *եղիցի վասն քո տուեալ զտէրութիւն Կամսարականին։* Տանուտէրութեան նշանակման դէպքում ուշադրութիւն էին դարձնում մատուցած ծառայութեանց վերայ. մերժելով Վահանի նման միջամտութիւնը Արծրունեաց տոհմի նկատմամբ՝ թագաւորը մատ-

պայմաններում, թուում է թէ թագաւորի միջամտութեան կարիք չի պիտի լինէր և աւելորդներ չկան, որ թագաւորը զբաղել է աւագութեան իրաւունքի դէմ։ Ակնյայտ է, տանուտէրական տեղերի նըշանակումն ու բաժանումն, որոնց մասին գրում են պատմագիրները, պէտք է հասկնալ այն իմաստով, որ թագաւորը ընդունում էր կամ հաստատում էր օրինական ժառանգների իրաւունքը։ Եթէ տանուտէրութիւնը ունենար մասնաւոր—կալուածատիրական բնոյթ, ապա թագաւորի հաստատելը դառնալու էր աւելորդ։ Տանուտէրութիւնները ունէին կարևոր գործառնութիւններ և տանուտէրի՝ իր իշխանութեան մէջ բարձրագոյն իշխանութեան հաստատումն նպատակ ունէր ապահովել նրա՝ պետութեան հանդէպ ունեցած պարտաւորութիւնը՝ վասալական ծառայութիւնը։

Աւատական աշխարհում վասալի մահով ընկնում էր, վերջանում նրա տիրապետութեան իրաւունքը։ Սէնիորը պէտք է նրան բարձրացներ նոր վասալին յանձնելու համար և սովորաբար նա այդ իրաւունքը վերապահում էր մեռածի որդուն՝ ի նկատի ունենալով իր իսկ շահերը։ Հայաստանում թագաւորի կողմից տանուտէրի ժառանգի իրաւունքների ճանաչումը ընդհանուր երևոյթ չէր։ Նա աչքի էր ընկնում բացառիկ կարևորութիւն ունեցող դէպքերում։ Այս ճանաչումը նշանակում էր մուծել, ներս մտցնել կալուածի մէջ, որ արևմուտքում ինվեստիտուրա էր կոչւում։ Ինչպէս յայտնի է ինվեստիտուրայի խորհրդանիշը արևմուտքում կանաչ ոսան էր կամ հողը խորհրդանշող հիմի մէկ կտոր, ինչպէս և գլխարկ, կնքամատանի, գրչակ և այլն. նայած թէ ինչն էր ընդունուած իւրաքանչիւր վայրում։ Սրա նման մի բան նկատելի է նաև նախարարական կանոնում։ Մենք գիտենք, որ ամեն տանուտէր ունէր իր կնքամատանին, որ միաժամանակ ծառայում էր և որպէս կնիք. ամեն իշխանական տուն ունէր իր դրօշը, գլխարկը փոխարինուել էր կապով, հերակապով,

---

նանեում է այն բանը, որ անհրաժեշտ է սպասս ինչ արժանաւորապէս ցուցանել առ մեզ եւ վաստակս ինչ յօգուտ արեաց աշխարհիս վաստակել։ Ըստ Եղիշեի թագաւորը աստիճանազրկում է իշխան Գարեգինին հանեալ ի բաց զտէրութիւն ի նմանէ... Ամենայն հայրենի գաւառքն հատաւ ի նոցանէ... եւտուք դմա զտէրութիւն Սիւնեաց։ Թագաւորը խոստացաւ տալ նոցա զիւրաքանչիւր իշխանութիւն ըստ կարգի պատուոյն... Ըստ Սեբեոսի խոսրովը տայ Սմբատայ զտանուտէրութիւն. նրա որդուն տայ զիշխանութիւն տանուտէրութեան։ Նրա որդի Սմբատ՝ն զորդի նորա զանդրանիկ կարգեաց արքայ ի պատիւ հարիւրոյ, տուեալ նմա զիշխանութիւն ընկի տանուտէրութեան ասպետութեան(ասպետների տոհմի)։

պատիւը, որպէս մասը նրա հետ յարգարանքի։ Կապի և կնքամատանու մասին յայտնի են դէպքեր, երբ նրանք յանձնւում էին տանուտէրութեան մուծումի, յանձնումի ժամանակ, մէկ վաստ, որ նշանակալից է և տալիս է նրան ինվեստիտուրի բնոյթ(*)։ Այդպիսի նշանակութիւն ունէր անպատճառ և դրաւոր(**)։ Վերևը մենք տարի ունեցանք յիշելու ճիւղի և պտակի մասին, որոնցով Պարսից թագաւորները պատւում էին Հայոց իշխաններին։ Ինչ իմաստ ունէին նրանք՝ չգիտենք։ Արևմուտքում հողին չնորհման ժամանակ գերիշխանը յանձնում էր վասալին կանաչ ճիւղ կամ ճիմ որպէս հողը խորհրդանշող։ Ամենայն հաւանականութեամբ ճիւղի և պտակի նուիրումը Հայերի մօտ էլ ունեցել է նման խորհրդանշող նշանակութիւն։

Բացի այս յատկանշաններից հայկական տանուտէրութեան սէնիորական բնոյթի մասին մատնացոյց է անում այն հանգամանքը, որ տերութիւն բառը՝ հին և սովորական յորջորջումն տանուտէրական իշխանութեան՝ յետագայում ստացաւ պետութեան իմաստ։ Միւս կողմից տանուտէրական հողամասը կոչւում էր աշխարհ, գաւառ, այսինքն որոշւում էր պետականութեան բնոյթ ունեցող տերմիններով։

Այս բոլորը հիմք են տալիս տանուտէրութիւնը համարել քաղաքական—ընկերային միութիւն՝ միջնադարեան աւատական սէնիորութեան ոգով։ Ինչպէս էին ձևաւորում տանուտէրական իրաւունքները՝ այդ մասին տուեալներ քիչ կան։ Արևմուտքում սէնիորական իշխանութիւնը ընդգրկում էր կեանքի ամենէն կարևոր կողմերը։ Սէնիորը ունէր օրէնքներ դնելու իրաւունք, droit de bon և հրատարակում էր որոշումներ, constitutiones կամ assiseae, պարտադիր՝ նրան անմիջականօրէն ենթակայ հողերի սահմաններում։ Իսկ եթէ նրանք վերաբերում էին ամբողջ սէնիորութեան՝ իր մէջն առած և ֆէոդ—աւատներին, ապա ուրեմն պահանջւում էր վասալների համաձայնութիւնը, որի համար էլ հրաւիրւում էր խորհրդակցութիւններ՝ սէնիորի պալատում՝ curia plenaria։

Օրէնդրական իրաւունք ունէր Հայասատանում նաև արքայական

(*) Փաւստոսի մոս. ի հայրենի բարձ գահուն մատուցանէին... առաջի թագաւորին զհօրն պատիւ ի գլուխ դնէին... Առաջի արքային պատիւ ի գլուխ բազմէին. Թովմա Արծրունի — տայ մատանի ի ծեռս Աշոտայ եւ տիրացուցանէ սեփական ժառանգութեան։

(**) Ըստ Փաւստոսի, ամեն նախարարական տնում ուներ իր դրօշը։ նրանք պատկերացնում էին ի միջի այլոց՝ աղաւնի՝ աղաւնադրօշ = աղաւնաւ — դրօշ, աղաւնեակ՝ վարժնականիշ = վարուժանակ — անիշ արծիւ՝ արծուեանշան։

իշխանութիւնը. այդպիսի իրաւունքներով, անկասկած օգտւում էին այս կամ այն չափով նախարարները կամ տանուտէրները։

Եթէ մեզ հասած յիշատակարանների մէջ յիշատակութիւն չկայ օրէնսդրական փաստերի մասին, ապա այդ մասամբ բացատրելի է այն քանով, որ կեանքը զեկավարւում էր զլխաւորապէս անցեալի աւանդութիւններով և հարկադրական կարիք չէր զգացւում օրէնսդրական կարգաւորման։ Այս միջավայրում գործում էին աւելի շուտ բարէ և սովորութիւնք՝ քան օրէնքը(*)։

Ամեն նախարար՝ աւատական սէնիորի նման գատաւոր էր իր կալուածների մէջ(**)։ Արեւմուտքում ազգեցիկ իշխանները որպէս seigneurs justiciers, վասալների վերայ դատ էին անում։ Հայոց թագաւորը որպէս գերագոյն սէնիոր օժտւած էր այդպիսի իրաւունակութեամբ իրեն ենթակայ իշխանների նկատմամբ(***)։

Միջնադարեան սէնիորը վարում էր վարչական գործերը վասալների խորհրդի հետ միասին։ Գոյութիւն ունէին վարչական բազմազան մարմիններ, ministeria, որոնց սահմանման մէջ սէնիորները ընդօրինակում էին թագաւորներին։ Զանազան դրաֆների և հերցոգների պալատը արտացոլում էր արքայական պալատի կարգերը. նրանք ունէին իրենց sénéchal-ները, chambrier-ները, connetable-ներ, bouteiller-ները, chancelier-ները, որոնք մնալով պալատական ծառայութեան մէջ, միաժամանակ վարչական գործեր էին կատարում՝ ստանալով այն որպէս fief—office։

Հայ Արշակունիների մօտ վարչական—կառավարական սիստեմը բաւականին բարդ էր երեւում։ Պաշտօնը կոչւում էր գործ, իսկ նրա կատարողը՝ գործակալ, այսանդիս և գործակալութիւն՝ ministerium, office։ Պարսկական համապատասխան արտայայտութիւն էր հրեկոր karta—kara=գործակալ։ Արշակունեաց թագաւորների պալատում հաշւում էին աւելի քան 900 գործակալներ։ Այս թիւը, որ պատմիչ Փաւստոսն է յիշում՝ անպայման չափազանցուած է(****)։ Գործառ-

---

(*) Հայերէնում չկայ *օրէնք* գաղափարն արտայայտող բառ. գործ է ածւում փոխ առնուած Իրանական աւ-ռնն բառը *daena*-ից։

(**) Հ. Ինճիճեանը իր «Հնախօսութեան» մէջ նիւթ նկատում է, որ հայ յիշատակարանների մէջ մեծ չնչ հանդիպում բազաւորի՝ իշխանութիւնների ներքին կառավարութեան միջամտութեան դեպքերի եւ այստեղից էլ եզրակացութիւն է հանում նրանց անկախութեան մասին։

(***) Տեսնել Փաւստոսի մէջ յիշուած՝ Ռշտունեաց իշխան Դատաբի օրինակը, որ գլխատուեց բազաւորի հրամանով դաւանանութեան համար։

(****) Ըստ Փաւստոսի 900 մարդ նստում էր արքայական սեղանի շուր-

նութիւններից ամենէն կարեւորները նրանք են, որոնց քննարկեցինք վերը: Նրանք շատ ընդհանուր բաներ ունեն խոշոր սէնիորների պալատի grands offices-ների հետ։ Ինչպէս արեւմուտքում, այնպէս էլ Հայերի մօտ գլխաւոր պաշտօնները իւրացուել էին ազդեցիկ ընտանիքների կողմից որպէս ժառանգական պաշտօններ։ Բարձր պաշտօնատարներից առաջին կարգի վերայ դրուում էին sénéchal և chancelier-ն: Առաջինը համարւում էր սէնիորից յետոյ ըստ իր դիրքի ամենէն կարեւոր դէմքը սէնիորութեան մէջ։ Նրա նշանակութիւնը հիմնուած էր գլխաւորապէս այն բանի վերայ, որ հրամայում էր բանակին։ chancelier-ն էլ պալատական պաշտօն էր՝ բայց միաժամանակ վարում էր պետական հասոյթները և հէնց սրա մէջ էր նրա ազդեցութեան աղբիւրը(*)։

Սենէշալի և չանսելիէի գործառնութիւնը հիմնականում համընկնում էր հայկական պատասխանատու պաշտօնների՝ սպասպետութեան եւ հազարապետութեան հետ։ Հայաստանում, ինչպէս ամեն մէկ աւատական պետութեան մէջ՝ թագաւորին ենթակայ հողը մասամբ իշխանների ձեռքն էր, որոնք կառավարում էին իրենց հողաբաժինները մասամբ զիւղացիների օգտագործման ձեւով։ Ըստ այդմ էլ անհրաժեշտ էին ամենից առաջ երկու վարչութիւն. մէկը ի վերայ իշխանութեան, միւսը ի վերայ շինականութեան։ Իշխանների պարտաւորութիւնները կերիշխան թագաւորի հանդէպ զինուորական ծառա-

---

ջի՝ չհաշուելով նրանց, որոնք մնում էին ոտքի կանգնած: Պարսկական աղբիւրներից յայտնի է, որ պարսիկ խոտորիներից մէկը հրամայեց պետութեան բոլոր կողմերից հաւաքել ամեն տեսակ մարդկանց եւ տեղաւորել նրանց որոշ կարգով խրախնանցի համար։ Ըստ այսմ պաշտօնեաների որոշ մասը բաժանւում է տեղաւորելու նրանց, սովորութեան համաձայն մշակուած կարգով: Խոսքը վերաբերում է մեզ յայտնի *գահերի*. *գահնամակի* որոշման մասին։ Կարգի վերայ հսկող մարդիկ, հաւանաբար հենց նրանք էին, ըստ Փաւստոսի, որոնք մնացել էին ոտքի կանգնած՝ *ոտնկայս գործակալութեան տպասու։*

(*) *Լուչերը այս առթիւ գրում է՝*

Dans la plulart des Etats féodaux, la plus important des haut fonctionnaires est le sénéchal. Apres le duc ou le comte il est le souverain en second de la seigneurie, il dirige la justise et l'administration locale, commande l'armée... Le chancelier est un personnage non moine considerable: il est percepteur et collecteur perpetuel de tous les revenus de comté.

Luchere. Manuel des institutions Françaises P. 262.

յութիւն մատուցանելն էր, հնձելայզօրի մատակարարումն էր, ուստի և նրանց գլուխը կանգնած դէմքը՝ սպարապետն էր, *բանակապետը։ Հազարապետն էլ վարում էր հարկատու բնակչութեան, գիւղացիութեան գործերը։ Գիւղացիական համայնքների ներքին կառոյցի մասին՝ ոչինչ յայտնի չէ. գիտենք, որ նրանք ունէին առաջնորդներ,* դասապետ *կամ* գեղջուկապ, *որոնց կարելի է համեմատել Ֆրանսիայի doyens = decani և maiores-ի հետ։*

Իշխանութեանց կառավարելու մասին նոյնպէս քիչ բան գիտենք. նրանք հաւանաբար ունէին վարչական համապատասխան օրգաններ՝ ինչպէս թագաւորինը՝ համապատասխան իրենց իշխանութեան չափին և կշռին։

Մենք զանազանեցինք սէնիորական պարտաւորութիւնները աւատատէրերի կամ վասալների պարտաւորութիւններից։

Այս իմաստով աւատական յարաբերութիւնները եղակէտ ունէին hommage-ը և fidelité՝ = hominium և fidelitas։ Նրանցով էր կարգաւորւում աւատատիրոջ կախումն՝ որպէս հոգ տացողի՝ իր սէնիորից, որպէս հոգի տիրոջից, այսինքն՝ l'engagement de vasselage-հաւատարմութեան և hommage-ի դաղափարից բղխում էին վասալական պարտաւորութիւնները, որ իրապէս խարսխում էր՝ հոգի օգտագործման վերայ. նրանք արտայայտւում էին գլխաւորապէս auxilium-ի, consilium-ի՝ սէնիորութեան կառավարելու մասնակցութեան մէջ։

Աւատական պարտաւորութեանց հիմնական կէտերը նկատում ենք մենք նաև նախարարական կեանքում։ Hominium—homo բառից է և նրա մէջն է արտայայտւում, որ տուեալ դէմքը իրեն ընդունում է, համարում է սէնիորի homo-ն, մարդը, *որ և ամբարդուում էր երդումով։ Թագաւորին՝ իշխանների կողմից տրուած հայկական ուխտը այն մասին, որ նրանք պիտի լինին նրա հաւատարիմ ծառաները՝ նոյնանման փաստի արժէքն ունին։ Ուխտին միանում էր երդումը, ըստ որում նրա իսկերդանչող արտայայտութիւնը* այն էր(*)։ *Ուխտի ուժով մէկ կողմը իր վերայ վերցնում էր* ծիրութիւնը եւ հովանին, *միւս կողմը* հաւատարիմ ծառայութիւնը եւ հպատակութիւնը(**)։

(*) Մեհրուժան Արծրունին դաւանանելով Արշակին միացաւ պարսից թագաւորին՝ *դնէր ընդ նմա ուխտ երդմամբ, զի յաւիտեան ծառայ լիցի նմա։* Արշակ թագաւոր՝ *խնդրէր հաւատարիմ երդումն ուխտիւ...* եւ պարսից թագաւոր *ետ բերել... աղ կնքել վարազ նկարագիր մատանեաւ։ Սէբէոսի* մոս հանդիպում ենք *ետ տանել աղ կընքեալ երդումն։* Ըստ *Եղիշէի* Պարսից թագաւոր՝ *խնդրէր վկայութիւն հաւատարմութեան եւ երդմամբ յուխտ մտանէր առաջ նոցա։*

(**) Ղազար Փարպեցի՝ *մեր առ ծեզ տէրութիւն եւ խնամակալու-*

Վասալի զինուորական պարտաւորութիւնը կազմուած էր երեք տեսակ ծառայութիւններից։ Զինուորական ծառայութիւն service d'ost et chevauchée, սիզերէնի ամրոցի պահպանումն էր և սեփական ամրոցի յանձնումն սիզերէնի պահանջումով։ Զինուորական ծառայութիւնը պարտաւորիչ էր և նախարարական միջավայրում։ Արևմտեան Եւրոպայի վասալների նման՝ հայ իշխանները պարտաւոր էին թագաւորի պահանջով՝ ներկայանալ նրան իրենց այրուձիով՝ մասնակցելու ռազմական ձեռնարկների մէջ կամ արշաւանքների hostis – պատերազմին կամ ասպատակութիւններին։ Զինուորական հրովարտակի՝ նախարարական այրուձիու ցուցակը մեզ դաղափար է տալիս նախարարութեան ռազմական ուժի մասին։ Արևմուտքում առաջնակարգ բարոնութիւնները իրենց սիզերէնին մատակարարում էին մի քանի հարիւր ձիաւորներ, մի այլ ֆիէֆ՝ տալիս էր միայն մէկը, յաճախ մի քանի ֆիէֆ՝ աւատներ միասնաբար տալիս էին մէկ զինուած մարդ միայն։ Զինուորական հրովարտակի համաձայն, հայ իշխանները այս խնդրում բաժանուում էին մի քանի աստիճանների, ըստ որում հրովարտակին նայելով ոչ մէկը յիսուն ձիաւորներից պակաս չէր տալիս թագաւորին (*)։

Արքայական ամրոցների պահպանման պարտականութիւնը ընկած էր որոշ ընտանիքի վերայ և կազմում էր նրա ժառանգական իրաւունքը ուրիշ ժառանգական իրաւունքների նման։ Ծոփքում և Անձևացի տան մէջ արքայական ամրութիւնների պահպանումն ու հսկողութիւնը Մարդպետական իշխաններին էր վստահուած։ (**) Պարսիկների մօտ այս պաշտօնը շատ յարգի էր։ Նա տրւում է արքայական ընտանիքից սերած մարդու և կոչւում էր argbed, հին՝ arkapat։

Սմեն իշխանութիւն ունէր իր ամրոցը, բերդերը, նրանք գտնւում էին Արշակունի թագաւորների տրամադրութեան տակ։ Իշխանական ամրութիւնները նրանց համար jurabilia et redabilia էին, ինչ որ պահանջում էր արևմուտքում սա աւատական սովորութեան։ Հայաստանի թագաւորութեան վերացումով Պարսիկները երկրի զանազան մասերում դրաւեցին բազմաթիւ ամրոցներ և այնտեղ պահում էին իրենց

թիւն եւ ձեր առ մեզ արդարութեամբ ծառայութիւն եւ հնազանդութիւն։

(*) Հայերի մէջ հեծելազօր հաւաքում էին նաեւ գիւղացիներից, ինչպես Պարթեւների մօտ։ Այստեղից *ռամիկ հեծեալ*, *գեղջուկ հեծեալ* անոյթը։

(**) Փաւստոս՝ հաւատարիմ գանձուց Անձևի բերդին եւ ամենայն բերդացն արքունի, որ ի կողմանս յայնս։

մնայուն պահակազօրքը։ (*) Պէտք է ենթադրել, որ այդ տեղերը նրանց ձեռքն անցան ոչ թէ նուաճումով, այլ որպէս Արշակունիներից ստացած ժառանգութիւն։

Հայ իշխանները մէկ ուրիշ պարտաւորութիւն էլ ունէին։ consilium-ին նմանուող։ Կասկած չկայ, որ հայ ազնուականութիւնը մասնակցում էր երկրի կառավարութեան մէջ։ Բազմանդամ պաշտօնէութիւնը կազմուում էր բացառապէս իշխաններից։ Բացի դրանից, իշխանները յաճախ հաւաքւում էին թագաւորի մօտ միասնաբար խորհրդակցելու ներքին և արտաքին քաղաքականութեան զանազան հարցերի մասին, Անհրաժեշտ դէպքերում թագաւորն ինքն էր հրաւիրում նրանց, իսկ երբեմն էլ նրանք էին գալիս իրենց նախաձեռնութեամբ։ (**) Տրդատի որդի Խոսրով թագաւորին վերագրւում է այն օրէնքը, ըստ որի ամենէն ազդեցիկ իշխանները, որոնք հազարից ոչ պակաս հեծելազօր ունէին, աւելան մնում էին արքունի պալատում և չրջում էին թագաւորի հետ։ Ի դէպս, դեռ եւս Կիւրոսը, հող և իշխանութիւն ունեցողների պարտականութիւնն էր համարում իրենց ժամանակի մէկ մասը անցնել սատրապի պալատում և այնտեղ դաստիարակել իրենց երեխաներին։ Ըստ երևոյթին այս սովորութիւնը ընդունուած էր նաև Հայաստանում։

Աւատի բնորոշիչ կողմերից մէկը նրա նուիրապետական հակումն էր։ Աւատը ժամանակի ընթացքում կարող էր մեծանալ և տերիտորեալ հաղային և քաղաքական տեսակէտից։ Այն պարագային հողատէրը իր հողերից կտրում էր, բաժանում որոշ հողամասեր և տալիս իր մօտիկներին՝ վասսալական սկզբունքով։ Նա, մնալով իր սէնիորի վասսալը՝ ինքն իր հերթին վեր էր ածւում միաժամանակ մէկ փոքրիկ սէնիորի։ Ստեղծւում էր հողերի և մարդկանց ենթաաստանակացումն։ Նոր հողամասերը և նրա տէրերը գլխաւոր սէնիորի հանդէպ համարւում էին ենթաաստատէր և ենթավասսալներ, arrière-fief, arrière-vassaux։

Նման երեւոյթ նկատելի է նաև Հայոց աւատական կեանքի մէջ։

(*) Եղիշէ՝ յարձակեցան ի վերայ բերդիցն եւ աւանիցն, զոր ունէին պարսիկքն ի տեղիս յամրոցս աշխարհին՝ Արտաշատ, Գառնի, Անի, Արտագերս...

(**) Փաւստոս՝ միաժողով եղեալ մեծամեծք նախարարացն... խորհուրդ խորհեցան... ժողովեցան ի մի ժողով... նախարարք մեծամեծք, աւագք ի մի ժողով կուտեցան առ արքայն Արշակ մեծամեծք նահապետք ազգաց ազգաց... մեծ նախարարքն... սկսան ըստ կամաց իրեանց վարել զթագաւորն... Ղազար Փարպեցու մոս ասաս դեպքեր են յիշւում, երբ իշխանները հաւաքւում են խորհրդակցութեան։

Այստեղ աւատի կոտորակման գործողութիւնը տեղի է ունենում տոհմի սահմաններում և աւագութեան իրաւունքի թուլացումով և քայքայումով։ Աւատի չօտարացումն և անբաժանելիութիւնը՝ յատուկ էին աւատական աշխարհին և ծառայում էին ուղիղ սէնիորի շահերին, որովհետև միայն այդ պայմաններում լաւապէս ապահոված էր՝ աւատական պարտականութիւնները։ Եթէ հողը հաւասարապէս բաժանուէր բոլոր ժառանգների մէջ, ապա շուտով վասսալները կը զրկուէին հողային ապահովութիւնից, որ այնքան անհրաժեշտ էր վասսալական պարտականութիւնները կատարելու համար։ Ուստի և սէնիորները պահպանում էին աւատի ամբողջականութիւնը և ժառանգութեան մէջ էլ աւագութեան իրաւունքը։ Սակայն աստիճանաբար հաւասարութեան իրաւունքը հարթեց իր ուղին։ Սկիզբը որպէս զիջում ժառանգութեան խնդրում ի նկատի էին ունենում և միւս որդիներին, բայց աւագին յատկացնում էր հոգի լաւագոյն մասը և նա էլ համարւում էր պատասխանատու թէ իրեն և թէ եղբայրների համար։ Միայն նա էր աւատական երդումն անում և ընտանում ինվէստիտուրան։ Բայց ի վերջոյ հաւասար իրաւունքի ընկերությունը յաղթանակեց։

Հայրենական իշխանութիւնը և աւագութեան իրաւունքը Հայոց աւատականութեան յատկանիշներն էին սկզբից իվեր։ Այս սկզբունքների թուլացման հետ միասին ծագում էր սեպուհական իրաւունքը։ Սեպուհը, ինչպէս տեսանք նշանակում էր տոհմի որդի և նախարարական շրջանում տեխնիկական բառ էր որակելու իշխանական տոհմի բոլոր անդամներին։ Բացի տանուտէրից կամ տոհմապետից տոհմի մնացած բոլոր անդամները համարւում էին սեպուհներ։ Ցիշատակարանների մէջ այսպէս էին կոչւում հաւասարապէս եղբայրը, որդին ազգականը և ընդհանրապէս տանուտէրի ցեղակիցները (*)։ Որքան

(*) Ղազար Փարպեցու մօտ սեպուհ կոչւում են տանուտէրի ա. եղբայրը՝ Մեծ սեպուհ Մամիկոնէից, եղբայր Վարդանայ՝ Հմայեակ։ Վարդանը մեկ եղբայր էլ ունէր՝ Համազասպեան։ Վարդան տանուտէրի երկու եղբայրներից մեծը Հմայեակն էր, ուստի եւ կոչւում է մեծ սեպուհ։ Վահան Մամիկոնեանի՝ տոհմի տանուտէրի ժամանակ, նրա եղբայր Վասակը կոչւում էր Սեպուհ Մամիկոնէից։

Բ. որդին՝ Սեպուհ մի Ուրծացի. որդի Կողթեկաց իշխանին Ուրծայ։

Գ. ազգականը՝ Վահանը՝ արծակէր զիւր եղբօրորդի մի զորդին նահատակին Վասակայ Գրիգոր... Սեպուհն Մամիկոնէից Գրիգոր։

Դ. Տոհմակից՝ Անձեւացւոց Սեւուկ իշխանը ունէր ազգակից Ցովնանը, որին պատմագիրը կոչում է Անձեւացւոց Սեպուհ... լուեալ պա-

գործադրում էր կիրառում էր մէկի, աւագի ժառանգութեան սիստեմը, տանուտէրական իշխանութիւնը տանուտէրի մահից յետոյ անցնում էր նեպուհներից աւագին, մեծ կամ աւագ սեպուհ-ին։

Ժամանակի ընթացքին խախտւում է իշխանական հողի անբաժանելիութեան սկզբունքը և սեպուհները սկսում են պահանջել իրենց բաժինը։ Առաջ է քաշւում հողատիրութեան նոր կարգ, որի հետևանքով վերջինս բաժանւում է սեպուհների մէջ։ Այսպիսով սկիզբ է առնում հողատիրութեան և ազնուականութեան նոր աստիճան։ Սեպուհին բաժին ընկած հողաշերտը կոչւում է սեպուհական = սեպհական և սեպուհների աստիճանն էլ՝ որպէս ազատ մարդկանց՝ սեպհական ազատութիւն։

Սեպուհութեան բաժանումի գործողութիւնը՝ որպէս ինքնուրոյն հաստատութեան խուսափում է մեր դիտողութիւնից։ Հինգերորդ դարի դէպքերը պատմող պատմաբանների մօտ նկատւում է արդէն սեպուհների անկախացման մի քանի նշաններ։ Սեպուհները ներկայ են ամենուրեք տանուտէրերի հետ միասին որպէս ուրոյն, անկախ մարմիններ։ Հայերի ապստամբութեան ժամանակ նրանք էլ տանուտէրերի հետ հրաւիրուած էին պարսկական արքունիքը բանակցելու համար։ Ապստամբութեան ժամանակ՝ վաւերագրերը կնքւում էին ոչ միայն տանուտէրերի, այլև սեպուհների կնիքով և ընդհանրապէս ամեն կարեւոր պարագաներում սեպուհները երևան են գալիս անբաժան՝ տանուտէրերի հետ միասին (*)։

տասխան յազգակցէն... յիշխանէն Անձեւացեաց Սեւկայ... Սեպուհ է նաեւ Վարազ—Վաղանը, որպէս այր մի ի տոհմէն Սիւնեաց։ Վասակի փեսան նոյնպէս Սեպուհ է. փեսայիսցեալ իշխանին Սիւնեաց Վասակայ Սեպուհ Սիւնեաց... Անորոշ է մնում՝ թէ նա Սեպուհ էր կոչւում որպէս Սիւնեաց տոհմին պատկանող, թէ որպէս Վասակ իշխանի փեսայ։

Ե. Սեպուհ են կոչւում միեւնոյն տոհմի երեք անդամներ Սեբէոսի մօտ՝ Սեպուհքն Վահեւունիք՝ Սամուէլ, Սարգիս եւ Վարազ—Ներսէս, իսկ նրանց տանուտէրն էր՝ խոսրով Վահեւունեաց տէր։

Միւս պատմագիրների մօտ հազուադէպ է սեպուհ բառի գործածութիւնը։ Փաւստոս գործ է ածում միայն երկու անգամ՝ Գնել, մեծ Սեպուհն Արշակունի, եղբօրորդին Արշակայ եւ Համազասպեան Սեպուհ մի ի Մամիկոնեան տոհմէն։ Եղիշէն՝ նոյնպէս երկու անգամ՝ Սեպուհ, ոմանք յայլմէ տոհմէ... Սեպուհ մի ազգէն Ամատունեաց։ Սեբէոսի մօտ՝ կայ միայն վերոյիշեալ տեղիքը։

(*) Ըստ Ղազար Փարպեցու՝ Պարսից արքայից արքային պատասխանում են աւագ տանուտերքը հանդերձ աւագ սեպհօք։ Արքայից ար-

Սեպուհական իրաւունքի հաստատուն վերաբերում է յետ Արշակունեաց շրջանին։ Խորենացին պատմում է, որ Արշակունեաց տան մէջ գոյութիւն ունէր մէկ սովորութիւն, ըստ որի միայն գահաժառանգն էր, որ մնում էր պալատում, իսկ թագաւորի մնացած որդիները և ազգակիցները ապրում էին նրանց համար յատկապէս վերապահուած շրջաններում, սկիզբը Հաշտենից գաւառում, իսկ յետոյ էլ Ազիովիտում և Առբերանում։ Եղաւ մէկ ժամանակ, որ նրանց նեղ էր գալիս այդ շրջանները և նրանք դիմեցին թագաւորին իրենց կալուածները ընդարձակելու համար։ Բայց թագաւորը մերժեց նրանց խնդիրը և որոշեց «չտալ նրանց նոր ժառանգութիւն, այլ եղածը հաւասար տրոհել իրենց մէջ»։ (*) Այն ժամանակ էլ նոր հողաբաժանում կատարեցին ըստ մարդաթուի և Արշակունի իշխանները հաւասարապէս տեղաւորուեցին վերոյիշեալ վայրերում։

Այս պատմութեան մէջ ամենից վաւերականը և արժէքաւորը հողի բաժանման սովորութիւնն է ըստ մարդաթուի՝ որ ընդունուած էր Արշակունիների կողմից։ Արքայական տունն էլ ներքնապէս հիմնուած էր այնպիսի սկզբունքի վերայ ինչպէս իշխանական ընտանիքները և պատմարանի մատնանշած բաժանումի անջատ հողատիրութեան սովորութիւնը ճիշդ էր նաև իշխանական միջավայրի համար ընդհանրապէս։ Սակայն այս երեւոյթը չի վերաբերում Արշակունիների ժամանակներին, ինչպէս պատկերացնում է պատմարանը։ Այստեղ մենք գործ ունինք պատմարանի ժամանակակից կարգերի արտացոլման հետ, որ ինքը բարձրացնում և հասցնում է մինչ հին ժամանակները։ Ժառանգական կալուածների բաժանումը ընտանիքի անդամների մէջ արտայայտութիւնն է սեպուհական իրաւունքի։ Նա զարգացաւ ըստ երեւոյթին վեցերորդ դարում։ Դուինի ժողովի ժամանակ, 642 թուին նա արդէն բաւականին պարզ ձեւաւորուած

բայի հրամանով հրան պիտի հերկայանային ամենայն տանուտեարքն եւ աւագ սեպուհքն։ Թագաւորք հարցումներ արեց ցհայոց տանուտեարսն եւ ցսեպուհսն — դուք տանուտեարք եւ սեպուհք... Ամենայն տանուտէրամքն եւ սեպհօք հաստատէին զերդումն եւ որոց մատանեաւ չեւս եւս էր կնքեալ զաւետարանն կնքէին... կնքեալ նախ մատանեաւ իշխանին Սիւնեաց Վասակայ եւ ապա մատանեօք ամենայն տանուտէրացն հայոց եւ աւագ սեպհացն... նախարարք եւ Սեպուհք...

(*) Խորենացի — հաստատեալ վճիռ՝ ոչ այլ ժառանգութիւն տալ նոցա. բայց զոր ունին հաւասար տրուել յինքեանս, զոր բաժանեալ ըստ մարդաթուի։

էր։ (*) Ժառանգական սեփականության բաժանման ժամանակ՝ սեպուհական իրավունքի հիմքով, յաճախակի տեղի էին ունենում վէճեր, դատավարություններ, որոնց մասին յիշատակում է Խորենացին։ Դեռ նրա օրով կային հարուստ դատական փաստաթղթեր պարսկերէն և յունարէն լեզուներով։ Պատմաբանը ունէր իր ձեռքի տակ այդ թղթերը և պնդում է, որ վաւերագրերի մեծամասնությունը վերաբերում էին սեպուհական ժառանգական իրավունքներին (**)։

Ցեղագրությունում սեպուհ, սեպհական բառերը ստացան սեփականության իմաստ. այժմ Հայոց բառարանում չկայ ուրիշ բառ սեփականության գաղափարը արտայայտող սեպուհականի իմաստով։ Հին դրուագքների մէջ այդ բառը գործ է ածւում որպէս նոյնանիշ ժառանգ, ժառանգություն բառերի հետ։ Վերջին իմաստը դիւրին է արտաբերել սեպուհից, որպէս որդի՝ ժառանգ և ըստ երևույթին նա էլ դարձել է անցման ատիճան սեփականություն իմաստին հասնելու համար։

Սեպուհական կարգը դուրս քշելով աւագության իրավունքը՝ քանդում էր նախարարության հիմքերը։ Հողի բաժանման և վերաբաժանման հետևանքով նախարարական հողատիրությունը պէտք է մանրանար ընական է, որ իշխանական ընտանիքների թուլացման և

(*) Վերոյիշեալ ժողովի յօդուածներից մէկը սկսւում էր՝ այսպէս՝ *յորժամ ազատք զիւրեանց զերդ եւ զմարդ բաժանեն։* Ըստ *Եղիշէի՝* Ադուանից թագաւորը՝ հարկադրուելով գահից հրաժարուելու՝ խնդրում էր Պարսից արքայից իր *սեպուհական հողաբաժինը — խնդրեաց զմանկութեան սեպհականն, զոր ետն իւրոյ շնորհեալ էր նմա ի տղայութեանն հազար երդ։* Այս դիտողությունը ցեւում է 8րդ գրքում, որն անկասկած ուրիշ եւ համեմատաբար աւելի ուշ ժամանակի ծագում ունի, քան միւս գրքերը։

(**) *Խորենացի.— Դիւղից եւ գաւառաց եւս եւ իրաքանչիւր տանց առանձնականութեանց եւ հանուրց հակառակութեանց եւ դաշանց այժմ առ մեզ գտաներն անրաւ զրուցաց մատեանք. մանաւանդ որ ի սեպհական ազատութեան պայազատութիւն։* Առանձնականությունից բացի այստեղ այն նշանակությունը չունի՝ թե հակադրվում է *հանուրց*-ին, ինչպես հասկացուել է Մառի թարգմանության մէջ Զաւախովի աշխատությունից վերցրած գրած յօդուածում։ Դարձուածքից նկատելի է որ դատական վէճերը ծագում էին գլխաւորապես սեպուհական ժառանգության բաժանման ժամանակ։ Սեպուհը, իր բաժինն բաց անելով դուրս էր գալիս ընտանիքից, նա դառնում էր *առանձնական։* Հենց այսպիսի առանձնականության համար է, որ վէճեր էին ծագում։

անկման դէմ երբեմն արհեստական միջոցներ էին ձեռք առնում. օր. թոյլատրում էր մերձաւորների ամուսնութիւնը, որպէսզի պահպանուի իշխանութեան ամբողջութիւնը:(*)

Տոհմից անջատուած սեպուհի կացութիւնը անորոշ է: Իր հողաշերտի հետ տոհմից դուրս եկած սեպուհը ինչ յարաբերութեան մէջ էր մնում իր տոհմի տանուտէրի հետ անյայտ է: Տէր լինելով համեմատաբար ոչ մեծ հողային սեփականութեան, նա չէր կարող յուսալ ինքնուրոյն դրութիւն ստեղծելու: Ըստ մի քանի ակնարկութեան մեկուսացած սեպուհները որոնում էին աւելի ուժեղ իշխանների հովանին և կապւում էին նրանց հետ ծառայութեամբ: Իններորդ դարում Աշոտ իշխանի մօտ թիկնապահ էր մէկը՝ Սեպուհ անունով. նրա մօտ կային և ուրիշ սեպուհներ՝ զանազան պարտաւորութիւններ կատարող: (**) Այսպիսի կացութեան մէջ ընկած սեպուհները՝ իջնում են վասսալի աստիճանին: Որպէս անկախ հայրենական հողի տէրեր նրանք ազատ էին ծառայելու իրենց տանուտէրին, կամ անցնել ուրիշի մօտ ինչպէս արևմուտքում անում էին ալլոդեալ սեփականատէրերը: Սեպուհական հաստատութեան զարգացումը կասեցուեց քա-

---

(*) Խորենացի.— «Մերձաւորաց խնամութիւն զոր վասն ազահելոյ սեպհական ազատութեանն առնէին: Խօսքը վերաբերում է Ներսես Կարոլիկոսի արած այդպիսի ամուսնութեանց արգիլքից: Փաւստոսի համապատասխան մասում կարդում ենք հետեւեալը. «փախչել աւելի ի մերձաւոր եւ յազգին տոհմակից խառնակութեան ամուսնութիւնէն եւ մանաւանդ ի մերձաւորական ի նուոց եւ որ զամ մի այսմ նման լեալ էր ինչ»: Փաւստոսը մերձամասնութեանց պատճառների մասին ոչինչ չէ ասում: Իր տեսակէտիցները Փաւստոսից վերցնելով, Խորենացին տալիս է նրան իր բացատրութիւնը, ենթադրելով որ այդպիսի ամուսնութեանց նպատակը Սեպուհական ազատութեանց ժառանգութեան հարցն էր: Prof. Բրեհն հարսի հետ ամուսնացող եղբայրը ձեռք էր բերելու իր եղբօր Սեպուհական հողամասը: Խորենացու մեկնաբանութիւնը յատկանշական է իր եւ ոչ թէ Փաւստոսի ժամանակի կարգերի համար, որի մօտ Ներսէսի կանոնաւորումները ամենից առաջ մեկ ակնարկ են Առաքի արարմունքներին:

(**) Թով. Արծրունի.— «Վահրամ Սեպուհ թիկնապահ իշխանին եւ այլք ի Սեպուհ պաշտօնէից: Վահրամ, որ եւ թիկնապահ իշխանիս: Հեռաբերիրն այն է որ Թ. Արծրունիին մօտ՝ Սեպուհը երեւան է գալիս որպէս առանձին կոչում եւ գործ է ածւում առանց նրա տոհմը մատնանշելու, ինչպէս անում էին աւելի հին հեղինակները. «Սեպուհ Դաւիթ, Սեպուհ մի Սահակ: Լաստիվերցի մօտ, մենք հանդիպում ենք՝ Սեպուհ զունդն ազատացեալ ի հայրենեաց մոնչին ուր եւ են:

զաքական պատճառներով, որի հետևանքը եղաւ աւատական ուժերի կենտրոնացումը և ստեղծումն մանր սեփականատէրերին կլանող՝ մի քանի խոշոր մարմիններին։

Պատմագիրների մօտ յիշատակւում է նաև ազատ մարդկանց առանձին մէկ դաս. դրանք են՝ nusան մարդիկ կամ nusաներ։ (*)

Ոստանը, ինչպէս մենք տեսանք՝ նշանակում է դաւիթ, տուն։ Ոստանիկ ազատութիւն՝ համընկնում է ռուսական պալատական ազնուականի հետ։ Ոստանիկը իր նշանակութեամբ հաւասարազօր է արfուճի բառին, որով նա երբեմն փոխարինւում է կամ մեկնաբանւում։ Ոստան էր կոչւում ամեն իշխանական պալատ, բայց առաւելապէս գործ էր ածւում նշելու համար արքունի պալատը՝ որպէս նրանց շարքում ամենէն կարեւորը, երբեմն էլ ամբողջ կալուածը, իշխանութիւնը։ Ոստանիկ ազատութիւնը, ինչպէս ցոյց է տալիս՝ ինքը անունը սերտօրէն կապուած է արքունի պալատի հետ։ Ինձ թւում է, որ ոստանիկները այնպէս են վերաբերում արքայական ընտանիքին, ինչպէս սեպուհները նախարարական տներին։ Ոստանիկ ազատութեան ծագման և էութեան հարցը զբաղեցրել է դեռ Ս. Խորենացուն։ Բայց ինչպէս երեւում է պատմագիրը այդ հարցի նկատմամբ չունէր իր ձեռքի տակ աւելի մեծ տուեալներ, քան մենք։ Իր պրպտումներից նա այն եզրակացութեան եկաւ, որ ոստանիկները ծագել են այն չորս գնդերից, որ իբր թէ կազմել էր Վաղարշակ թագաւորը Հայկի տոհմից սերած հին թագաւորների՝ ժառանգներից՝ արքունի պալատի պահպանութեան համար։ Յետագայում՝ նոյն պատմագրի տեղեկութեանց համաձայն, Պարսիկները այդ գնդերը կազմում էին և ուրիշ մարդկանցից և կոչում էին nusան։ Ի դէպս պատմագիրը չգիտէ թէ ինչու այդպէս էր. արդեօք այն պատճառով, որ նախկին տոհմերը ընդհատուեցին, մնաւ, թէ նրանք ազատ արձակուեցին որևէ անհնազանդութեան համար և նրանց փոխարէն կազմեցին ուրիշ գնդեր՝ արfուճի անուան տակ։ Պատմագիրը միայն այն բանի վերայ է պնդում, որ նախկին գնդերը ծագում էին առաջին թագաւորներից, ինչպէս իր ժամանակ Վրացիների մօտ եղածները կոչւում էին սեպյուլ։

Խորենացու դիտողութիւնները անկասկած հիմնուած են Ղազար

(*) Եղիշէ.— Բազում եւ այլ ազատ մարդիկ, զոր ոստանական անուանեն յարքունի տանէ. Ղազար Փարպեցի.— եւ այլքն յոստանկաց... զազատ եւ զազատորդի եւ յարքունի տանէ զոստանիկ մարդիկ... այրուձի յարքունի տանէ... զորս յարքունի տանէն. նախարարք եւ Սեպուհք, ոստանիկք եւ ռամիկք՝ Նախարարք եւ ազատք եւ այլք յոստանիկ մարդկանէ։ Խորենացի զոստանն անուանեալ ազատութիւն:

Փարպեցու և Եղիշէի մօտ մնացած և մեր մատնանշած տուեալների վերայ։ Նկատելով որ նրանց մօտ ոստանը յաջորդում է, կապում է արքունի բառին, պատմագիրը դրանից ճիշտ եզրակացրեց նրանց նոյնութեան մասին և կռահեց, որ առաջին անունը աւելի հին է, Արշակունեան է, իսկ երկրորդը վերաբերում է Սասանեան շրջանին։ Որ ոստանիկ գնդեր գոյութիւն ունէին՝ այդ կարելի է եզրակացնել պատմագիրների խօսքերից, այրուձիով զօրս յարքունի տանէ բառերից, բայց որ նրանք նախորոյսած էին պալատի պահպանութեան համար և չորս էին, այդ արդէն պատմագրի ենթադրութիւնն է, որ կազմուած է Արշակունեաց պալատում, չորս առաջնակարգ գահերի տէր բդէշխների մասին եղած տեղեկութիւնների հիման վերայ(*)։ Մեր պատմագրի մեկնաբանութեանդ մէջ հաւատին այն է, որ ոստանիկները արքայական ծագում ունեցող մարդիկ էին, ըստ որում այդ անուան տակ պիտի հասկանալ ոչ թէ հին թագաւորների յառաւիղներին, ինչպէս կարծում է Խորենացին, այլ բացառապէս Արշակունիների ժառանգներին։ Նրանք Արշակունիների սեպուհներն էին և ճիշդ է պատմագիրը, երբ համեմատում է նրանց Վրաց սեպուհների հետ։ Հիմք չկայ կասկածելու և նրա այն յայտարարութեան ճշմարտութեան վերայ, որ ոստանիկների կազմը իր ժամանակ այն չէր, ինչ որ առաջ։ Ոստանիկների շարքերը լցուում էին ոչ միայն Արշակունի ժառանգներով, այլ և ուրիշ ծագում ունեցող մարդկանցով, որոնք որևէ բանի մէջ աչքի էին ընկել։ Նրանց թուին պատկանում են այն մանր իշխանական տոհմերը, որոնց մենք հանդիպում ենք Արշակունեաց կալուածքում՝ Այրարատում։ Մի գուցէ և այդ պատճառով էլ ազատների այս դասը սկսուեց կոչուել ոչ բնորոշիչ ոստանիկ, ոստանիկ մարդիկ բառով՝ փոխանակ սեպուհի, որը հաւանաբար գործադրուում էր և նրանց վերաբերմամբ՝ մինչև նրանց կազմի փոփոխուիլը։

Յիշատակարանները դիտեն ոստանիկներին միայն արքայական շրջաններում, յարքունի տան, որի տակ պիտի հասկանալ Այրարատը։ Նախարարութեան ծագման մասին խօսելիս Խորենացին նշում է դէպքեր, երբ մարդիկ ազատների կարգն էին դասւում թագաւորին ծառայութիւն մատուցած լինելու համար։ Այդպիսի դէպքեր յաճախ էին լինում Արշակունիների անկումից յետոյ. այս միջոցներով Պարսից իշխանութիւնները նախապատրաստում էին իրենց շահերին նուիրուած մէկ միջավայր։ Ուստի և Խորենացին ոստանիկ մարդկանց

(*) Խորենացին շատ աղօտ գուշակութիւն ունի բդէշխների մասին։ Նա յիշում է Գուգարաց եւ Ալձնեաց բդէշխութեանց մասին. միւսների մասին նրա տեղեկութիւնները թերի են։ Թէ նրանք չորս էին եւ բարձր տեղ էին գրաւում Արշակունեաց պալատում՝ այդ մասին նա չի յիշում։

կազմի փոփոխութիւնը վերագրում է Պարսիկներին։ Հայ Արշակունիներն էլ վարձատրում էին իրենց կարեւոր ծառայութիւն մատուցած մարդկանց, իրենց կալուածներում՝ Այրարատում հողաբաժիններ տալով։ Պալատում ծառայողների հսկայ բազմութիւնը՝ կազմում էր ազատ դասի մարդկանցից և Արշակունիների անկումից յետոյ նրանք պիտի մտնէին ոստանիկների կարգի մէջ։ Այսպիսով, այսպէս կոչուած ոստանիկ ազատութիւնը, դասը կազմում էր երեք կարգի մարդկանցից՝ Արշակունիների յետնորդներից, որոնք սեպուհական հողաբաժիններ ունէին Այրարատում, նրանք՝ որոնք հող էին ստանում որպէս նուէր և թագաւորութեան անկումից յետոյ էլ պալատական մարդկանցից։

III

Հայաստանի գիւղաբնակչութեան և յատկապէս նրա ընկերային դրութեան մասին շատ քիչ տեղեկութիւններ ունինք։ Ցիշատակարանները խստօրէն զանազանում են գիւղացիութիւնը՝ հակադրելով նրան ազատներին, բայց նրանց փոխ յարաբերութեան, տէրերից ունեցած հողային կախուածութեան մասին, գրեթէ ոչինչ չեն ասում։ Նրանք բոլորը, որոնք չեն մտնում ազատների, ազնուականութեան և հոգեւորականութեան դասի մէջ, պատմագիրների հայեացքով կազմում էին մէկ զանգուած բնակչութեան խոնարհ խաւը ճինականութիւն անուան տակ։ Շինականը, գիւղացիութեան իմաստով ամենէն գործածական բառն է, բայց յաճախ հերթագայում է ռամիկ գեղջուկ և եկեղեցական՝ ժողովուրդ բառերի հետ։(*)

Գիւղական բնակչութեան գլուխը կանգնած է հազարապետը, ինչպէս իշխանական դասի գլուխը՝ սպարապետը։ Ենթակայ էր, արդեօք, հազարապետին երկրի բոլոր գիւղացիութիւնը, թէ նա միայն արքայական կալուածների բնակչութեան կառավարելու համար ստեղծուած յատուկ մարմին էր, չգիտենք։ Եթէ առաջին դրոյթը յատ հիմքեր ունի, ապա պարզ չէ, թէ ինչով էին որոշում գիւղացիութեան

---

*) Փաւստոսի մոս. բազմութիւն մարդկան ժողովրդոց նախարարացն եւ կամ շինականութեանն... ի շինականաց անգամ ռամիկ մարդկան... առ ազատս եւ առ շինականս... պատուականք եւ անարգք, ազատք եւ շինականք։ Ղ. Փարպեցի.— առ իշխանս եւ շինականս... նախարարք եւ սեպուհք, ոստանիկք եւ ռամիկք... զնախարարսն եւ զազատս եւ զայլ ամենայն ռամիկքն... զբաղումս ի ռամիկ մարդկան է...

յարաբերութիւնը իշխանների և թագաւորի հետ և ինչ էր ներկայացնում իրենից գիւղացիական հողատիրութիւնը։

Արեւմուտքում աւատական գիւղացիութիւնը կոչւում էր servage ճորտ։ Ճորտի հողը, հարստութիւնը իրաւաբանօրէն համարւում էր միայն ցկեանս օգտագործում՝ tenure, որոշ պարտաւորութիւններ կատարելու պայմանով։ Ճորտի մահով նրա հողամասը անցնում էր սենիորին, նա ժառանգութիւն թողնելու իրաւունք չունէր։ Նրա ձեռքը մեռած էր, կարողանալու համար իր բաժին հողը ժառանգին յանձնելու։ Բայց սենիորը ճորտի հողաշերտը սովորաբար տալիս էր նրա որդուն։ Ճորտը կախուած էր սենիորից և անձնապէս։ Նա չէր կարող լքել հողը առանց սենիորի համաձայնութեան՝ մի բան, որ ճորտատիրութեան բնորոշիչ նշանն է։ Միջնադարեան գիւղացիութեան իրաւական բնոյթն արտայայտւում էր նաև սենիորին ելեւմտապէս ենթարկուած լինելու մէջ։

Գիւղացիութիւնը ենթարկուած էր զանազան տուրքերի՝ յօգուտ սենիորի։ Հիմնական հարկը chevage-ն էր = census capitis- կատարեալ գլխահարկ, որ հաւաքւում էր ամբողջ հասարակ ժողովրդից։ Ունեցուածքից առնում էին tenures à cens, ցենզ, այսինքն հողից օգտուելու վարձատուրք, և tenures à champart =campi pars, բերքի մէկ մասը, որ յատկացւում էր յօգուտ իշխանի։ Բացի դրանից կար corvées, կոռ ու բէգարը զանազան տեսակի անձնական աշխատանքներ՝ փոխադրական, շինարարական բնոյթ կրող՝ կալուածատիրոջ հողերի վերայ։

Գիւղացիական հողաբաժինը Հայերի մօտ կոչւում էր կեանք, արար, կալուած, ի դէպս նոյն այս արտայայտութիւններն էլ տրւում էր իշխանական, եկեղեցական հողերին (*)։

Իմաստաբանական տեսակէտից կալուածը համապատասխանում է tenure-ին, իսկ կեանքը իրօք նշանակում է ապրիլ կեանք։ Կարելի է արդիօք այս հիմքով եզրակացութիւն անել գիւղացիական հողաբաժնի իրաւական բնոյթի մասին որպէս օգտագործումն և ցկեանս տիրապետութիւն։

Կրտսեր շինական մարդիկ... միահամուռ ժողովրդոց... նախարարացն հայոց եւ ռամկացն։ Եղիշէ — դստերք ազատաց եւ շինականաց... արանց եւ կանանց, շինականաց եւ ազատաց... ազատ փափկացեալ եւ գեղջուկ վշտացեալ... ամենայն ռամիկ բազմութիւնն...

(*) Եղիշէ.— Եթէ յազատաց իցեն, եթէ ի շինականաց իցեն, եթէ յեկեղեցւոյ զինչ կեանս եւ թողեալ իցէ եկեսցեն եւ կալցեն զիւրաքանչիւր արարս... բազումք իսկ եկին եւ ժողովեցան եւ կալան զիւրաքանչիւր կալուածս...

Մեզ որոշ տեղեկութիւններ չի հասել նաև գիւղացիութեան հողային պարտաւորութեանց մասին։ Փաւստոսը չունի այդ մասին ոչ մէկ տուեալ(*)։ Յայտնի է միայն, որ մարզպանական շրջանում Հայերը հարկ էին տալիս Պարսիկներին։ Այս հարկը անկասկած նրանք մուծում էին նաև Արշակունեաց գանձարանը։ Ինձ մօտ է գանուում, ասում էր մարզպան Վասակը՝ Հայաստանի ամբողջ հարկերը, իմ ձեռքի տակ են նաև Պարսից պաշտօնեաները եւ նրանցից իլուած շատ հարստութիւն(**)։

Արշակունիներու անկումից յետոյ Պարսիկները նոր այիարհագիր են կատարում՝ հաւանարար հարկերի չափը որոշելու և ճշդօրէն բաշխելու համար։ Ըստ Եղիշէի վիճակագրութեան հեսուանքներից մէկը հարկերի աւելցնելն էր եւ ինչպէս ենթադրում է պատմագիրը նպատակ ունէր գիւղական բնակչութեան քայքայումը։ Հարկերը անհաւասարաչափ էին. «այնտեղ, որտեղից պէտք էր առնել հարիւր դահեկան, վերցնում էին կրկնակի. վերցնում էին նոյնիսկ եպիսկոպոսներից, քահանաներից. հարկի տակ էին առնում ոչ միայն բնակելի վայրերը, այլև աւերակները»։ Եւ ով կարող է պատմել, բացակայում է պատմագիրը լեռներից, դաշտերից, անտառներից վերցրած մսից եւ սակից, բաժնից եւ հասից եւ հարկաց ծանրութեան մասին(***)։ Հաւաքում էին ոչ թէ արքայական արժա-

---

(*) Մուսեղի պատմութեան վերաբերող տասներկու գլուխների մէջ, որոնք նուիրուած են նրա յաղթանակներին՝ բառացիօրէն կրկնուում է հետեւեալ դարձուածքը՝ *զմնացորդսն նուաճէր եւ ի հարկի կացուցանէր*, *կամ ի հարկի ծառայութեան կացուցանէր*. երկու դէպքում՝ *հարկ ընդէր մնացորդացն*: Բայց՝ *ի հարկէ կացուցանել*՝ չի նշանակում հարկի տակ դնել, այլ ընդհանուր իմաստ ունի՝ ենթարկել։ Լրիւ ձեւն է՝ *ի հարկի (ծառայութեան) կացուցանել*՝ հարկադրել ենթարկելու։ *զմնացորդսն ի հարկի կացուցին տալ նոցա հարկս ամսամէջ*: Կայ եւ այն տեսակէտը որ Փաւստոսի այս մասերը իրենը չեն։

(**) *Ղազար Փարպեցի՝ հարկքս ամենայն աշխարհիս հայոց առ իս են եւ գործակալք ամենայն յիմում ծեռին են եւ այլեւս բազում կարասի, զոր ի պարսից գործակալացն հանի։* Նաեւ արքայի խօսքը՝ *զհարկեր զիմոյ աշխարհին հայոց եւ կամ զպարսկացն... խնդրել ի տանէ քում։ Եղիշէ.— Դող եւս գտանէր հարկի աշխարհին։* Հայերի ապստամբութիւնից յետոյ Պարսիկները շանում էին խաղաղեցնել երկիրը *եւ ի հարկադրութեան կացուցանել... թողուլ հրամայէր զհարկս աշխարհին։*

(***) *Եղիշէ.— զՀարկս աշխարհին առաւել ծանրացոյց, զի զշինականսն վատնեսցէ.— էր ծանրութիւն հարկացն, քանզի ուստի ար-*

նաւորութեամբ, այլ հինաբար յափշտակելով։ Հայ իշխանները Ցաղկերտի առաջ ասում էին, որ նրա օրով Հայաստանը աւելի չատ մուսf եւ սակի և ուրիշ հարկեր էին վճարում քան նրա հօր ժամանակներում։

Այս ցուցմունքները արժէքաւոր են այն տեսակէտից, որ ըստ երևոյթին տեխնիկական յորջորջումներ են զանազան հարկերի։ Նրանց մասին կարելի է դաղափար կազմել. ուղղակի ցուցմունքներ չունենալու պատճառով, Պարսից պետութեան մէջ ընդունուած հարկային սիստեմի հետ համեմատելով։

Սասանեան կայսրութեան մէջ գոյութիւն ունէր հարկի երկու տեսակ խարաջ՝ հողային տուրք և gesith — գլխահարկ։ Նոյնը ընդունուած էր նաև Հռոմէացիների մօտ՝ tributum soli և tributum capitis, կամ Դիոկղետիանոսեան բարենորոգութիւնների տերմիններով capitatio terrena և cap. humana կամ plebeia։ Արաբական տիրապետութեան ժամանակ կար հողային հարկատուութեան երկու տեսակ vazife և mukasame, առաջինը համապատասխանում է եւրոպական ցենզին, վարձու տրուած հողից ստացած արդիւնքին, հողային ամէն միաւորից ստացւում էր որոշ վարձք. իսկ երկրորդը եւրոպական շամպարն է՝ բերքի մէկ մասը գնում էր յօգուտ հողատիրոջ։ Արաբների հարկային սիստեմը իրենք չէ, որ ստեղծել էին. նրա ծագումը հասնում էր մինչև նրանց երեւան գալու ժամանակները և Սասանեան դարաշրջանի ժառանգութիւն էր։ Արաբների օրով գլխահարկից ազատ էին քսան տարեկանին չհասածները և յիսունից վեր եղողները, այսինքն ծառայութեան համար անընդունակ տարիները. յայտնի է որ Պարսիկները զինուորական ծառայութեան համար վերցնում էին քսանից մինչև յիսուն տարեկաններին։ Այս փաստն ապացոյց է, որքան հին են Պարսիկներից Արաբների ժառանգած հիմնարկները։ Արաբական վարիֆէն իրօք համապատասխանում է խարաջին, իսկ մոկասամէն պարսկերէն կոչւում էր bahrak։

Այս շրջանակի մէջ կարելի կլինի բացատրել վերև յիշուած տուրքաւորումների տեսակները՝ մուս, սակ, բաժ, հաս, հարկ։ Դրանցից սակը և բաժը չատ յայտնի էին Պարսից դրականութեան մէջ և ինչ որ յատկանշական է յիշւում են չատ յաճախ միասին sak և baz կամ

ժան էր առնուլ հարիւր դահեկանաւ չափ. կրկին առնուէին. սոյնպէս եւ եպիսկոպոսաց եւ երիցանց դնէին, ոչ միայն շինաց, այլեւ աւերակաց։ Նա բնաւ, ով իսկ կարէ պատմել վասն ծանրութեան մտից եւ սակից, բաժից եւ հասից եւ հարկաց լեռանց եւ դաշտաց եւ մայրեաց. ոչ ըստ արքունի արժանաւորութեանն առնէին, այլ հինաբար յափշտակելով։

sav և baz։ Այսպիսի կապակցումն յատկանշական է, որովհետև նա ցոյց է տալիս, որ այս բառերը արտայայտում են չա՛տ որոշ հարկային նորմեր։ Աւելի քան հաւանական է, որ սակ և բաժ-ը ինքնց իրական բովանդակութեամբ համընկնում են խարաջի և գենզիթի հետ, այսինքն նշանակում են հողային հարկ և գլխահարկ։ Այս արտայայտութեանց նոյնանիշ լինելը, գուցէ պէտք է մեկնաբանել նրանով, որ մէկը վերաբերում է հին, միւսները աւելի ուշ ժամանակների, կամ տերմիններից մի քանիսը գործ էին ածւում կայսրութեան մէկ մասում, իսկ միւսները այլ մասերում։ Ստուգաբանական կողմը մի ուցէ լուծէր խնդիրը, եթէ նա կասկածներ չյարուցանէր։ Բաժ-ը չանակում է մաս ինչպէս յունական դասմոս՝ զայսմա բառից՝ բաժանել = մաս և հարկ։

Bazi կոչւում է այն տուրքը, որ Աքէմենեանները վերցնում էին ենթակայ, հպատակ երկիրներից։ Կիրոպեդիայի մէջ գործ է ածւում Դասմոս՝ որոշելու համար Կիրոսի ստացած հարկերը և որ արտայայտւում էր պարսկական baz բառով։ Սակ բառը՝ պարսկերէն sa և sav անկասկած ազգակցական կապ ունի Հայոց սակ-ի հետ, որ նշանակում է հաչիւ = սակ—արկել. բայց նրա իրանական, նոյնիսկ արիական ծագումը կասկածելի է։ Անհիմն չէ, և այն որ խարաջը՝ պարսկերէն և xarag-ը կարելի է ազգակցել հայերէն հարկի հետ՝ երևելով այն հիմքից որտեղից ծագում է հայկական հերկել։ Վերջապէս գենզիթը կէտ առ կէտ համապատասխանում է հայկական գզար-ին որ նշում է բուրդի չափ. գզել արմատից, սեմական giza մազաբաժանել սանրել, որից և գիզաք։ Այս բառը ստացաւ ընդհանրապէս տուրքի իմաստ՝ հաւանաբար այն բանի հետևանքով, որ մի ժամանակ որպէս հարկ հաւաքում էին որոշ գիզաթ բուրդ։ Սկզբնապէս բոլոր տուրքերը վճարում էին բնական բերքերով։ Բուրդի մուծումը յատկանշական է յատկապէս հովուական կենցաղ ունեցողների համար։ Սրա մէջ զարմանալի ոչինչ չկայ, որովհետև դեռևս միջին դարերում sa chevage կամ census capitis-ի փոխարէն աւատատէրերը վերցնում էին մի քանի կիլոյ մոմ։

Եթէ սակ-ի իրանական ծագումը անվիճելի է, ապա կարելի է ընդունել, որ սակ և բաժ, խարաջ և գենզիթը նոյնանիշ են՝ արտայայտելու միևնոյն իմաստը՝ հին քաղաքակրթութեան արիական և սեմական ցեղերում։ Շատ հաւանական է, որ հայկական միջավայրում համապատասխան արտայայտութիւն էին մուտք և հաս՝ որ յիշւում է պատմագրի մօտ սակի և բաժի հետ զուգահեռ։ Բահրակի համանիշն էլ պsուկն է։ Baz-ը հաւանաբար հողային հարկն է, իսկ սակը՝ գլխահարկը։ Ի դէպս՝ միևնոյն տերմինները կարող էին գործածւել զանազան նշանակութեամբ՝ տեղի և ժամանակի հետ կապ-

ուած։ Օր. խարաջը Արաբների մօտ նշանակում էր հողային հարկ. մինչդեռ հրէական յիշատակարանների մէջ նա կոչւում է tasq, իսկ խարաջը ստանում է գլխահարկի իմաստ։ Մեր նպատակի համար կարեւոր է ինքը՝ հարկային յարաբերութեանց սիստեմը և ոչ թէ տերմինաբանութիւնը։ Բացի մասնանշուած հարկերից, գոյութիւն ունէին նաև այնպիսի պարտաւորութիւններ՝ ինչպէս եւրոպական corvée-ներ և կոչւում էր բեկար։ Բառը պարսկական էր = benaz amadan՝ գնալ աշխատանքի. անձնական ծառայութեան իմաստով մինչեւ հիմա էլ գործ է ածւում ժողովրդի մէջ։ Իր իսկութեամբ այդ պարտաւորութիւնը կոչւում էր kaz, որի հայերէն համանիշը կոռն է = աշխատանք. երբեմն էլ գործ էին ածում երկուսը միասին կոռ ու բեկար։ Վերջին բառը մենք հանդիպում ենք 641 թ. Դուինի ժողովի որոշումների մէջ։

Այս ձեւով հարկերի գլխաւոր 3 տեսակներն էին խարաջը՝ հողային հարկը, գեզիսը՝ գլխահարկը, բահրակը՝ բնատուրքը և բեկարը՝ անձնական աշխատանքը։ Նրանց չափի մասին քիչ թէ շատ տեղեկութիւն ունինք։ Տաբարիի մօտ մնացած տեղեկութիւններով, հողահարկը՝ մինչեւ Խոսրով Անուշերվանը՝ գանձւում էին հում նիւթերի բերքով 1/3, 1/4, 1/5 և 1/6 չափով՝ համաձայն հողի արտադրողական կարողութեան և մշակութեան տեսակին։ Հողային հարկի կանոնաւորութեան համար՝ կաւաթ թագաւորը իր թագաւորութեան վերջում պատրաստւում էր հողերի, պաշտաւայրերի և լեռների նոր բաժանում կատարելու։ Բայց նա չուտով մեռաւ՝ թողնելով իր յաջորդին և որդուն Խոսրովին գլուխ բերելու այդ գործը։ Խոսրովը իրականացրեց հօր մտադրութիւնը և էլ աւելի՝ հարկատու դասի աշխարհագիր կատարեց։ Այս աշխատանքները վերջացնելուց յետոյ միայն որոշեց հարկատուութեան չափերը։ Garib կոչուած հողային միաւորը, որ հաւասար էր 3600 քառ. արմունկի տարբեր չափի հարկի էր ենթանկւում համապատասխան ցանուածի։ Մէկ garib-ի վերայ ցանուած ցորենից կամ գարիից առնում էին մէկ դրահմ հարկ, նոյն հողաչափի խաղողից՝ երեք դրահմ։

Գլխահարկի ենթակայ էին բոլոր 20-ից 50 տարեկանները, բացառութիւն կազմում էին իշխանները՝ ազնուականները, զինուորականները, կղերը և պաշտօնեաները։ Իւրաքանչիւրից հաւաքւում էր 12, 8, 6, 4 դրահմ, համապատասխան նրանց նիւթական կացութեան։ Վերջին թիւը, ըստ երեւոյթին ընդհանուր ընդունուած չափն էր, որովհետեւ չինական աղբիւրները յիշում են, որ Պարսկաստանում ամեն մէկ մարդ վճարում էր չորս արծաթէ դրամ հարկ։ Ճշտուած էր նաև, որ վճարումները կատարուին՝ նուագներով՝ երեք նուագով կամ ինչպէս պարսկերէն կոչւում էր երեք simarak-ով։

Ցայտնի է, որ հռոմէական կայսրութեան մէջ էլ նման հողային հարկի հիմքում ընկած էր jugum կոչուած չափը։ Ամեն մէկ jugum ենթարկուում էր հարկի, որի չափը որոշուում էր կայսեր հրամանագրով։ Jugum-ը տարբեր մեծութիւն էր՝ համաձայն հողի տեսակին։ Օրինակ՝ Սիրիայում jugum-ը կազմուած էր հինգ juger հողից՝ եթէ նա որթատունկի համար էր, կամ 20 juger բարձրորակ վարելահողից, կամ քառասուն juger միջորակ վարելահողից և վաթսուն juger վատորակից։ Հետաքրքիրն այն է, որ կայսրութեան մէջ հարկահաւաքումը կատարուում էր երեք նուազով սեպտեմբերի, յունուարի և մայիսի մէկին։

Բոլոր մատնանշուած հարկերը ընդունուած էին և Հայաստանում, հայ աւատական միջավայրում։ Սրա լաւագոյն ապացոյց ծառայում է մեր գրականութեան մէջ պահուած տէխնիկական տերմինները։ Հարկերի քանակի վերաբերմամբ փաստական տուեալներ մենք չունինք, եթէ չհաշուենք եկեղեցական կեանքի այս և այն ցուցմունքները։ Հայոց եկեղեցին որ իր կառոյցով աւատական էր, կենցաղական և արտաքսական կեանքում իւրացրել էր նախարարական միջավայրի նորմերը, կանոնները և պահել էր այն՝ մասամբ նաև աշխարհիկ աւատականների անկումից յետոյ էլ(*)։ Ուստի և եկեղեցական կեանքի տուեալները կիրարկելի են նաև նախարարական միջավայրի մէջ։ Դուինի ժողովի որոշումների մէջ յիշւում է, որ մի քանի իշխաններ ճնշում են կատարում բարեգործական հաստատութեանց վերայ, նրանցից կենդանի մարդկանց հաւասար հարկ են պահանջում և իրենց մարդկանց ուղարկում են հարկահաւաքման՝ նոյնիսկ ուսելիքից և խմելիքից, մինչ նրանք ընդհակառակը պէտք է «հոգածութեամբ խնամէին նրանց՝ իրենց հաստատից բաժին հանելով՝ կալից, այգիներից և բոլոր պտուղներից»։ Սրանով տեսնում ենք, որ երկրագործութեան արտադրութիւնների որոշ մասերը գնում էր յօգուտ աւատատիրոջ(**)։

(*) Եղիշէ։— Ազատ էր ի Քրիստոս ըստ կարգի նախնեացն մերոց ի սկզբանէ։ Դուինի ժողովի որոշումը։ Ցոդ Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչը եւ Տրդատը՝ զսուրբ եկեղեցւոյ մանկունս ընդ ազատաց տոհմին են կարգեալ եւ ազատ էին սրբոյ եկեղեցւոյ հող եւ ջուր նաեւ ի պարսից իսկ տէրութեանն յայտարարեալ եւ չէ խառնեալ ի շինականս. իշխանութեամբ զերիցունեաց տունսն ի դիւանին եղեալ են, բայց միայն զհասն տալ արքունի։

(**) Ցոդ. 11. Որպէս ի կենդանեաց հարկս պահանջին եւ զկերակուրս իւ յմպելիս զիւրեանց գործակալս մատուցանեն, փոխանակ հոգալ եւ խնամել յիւրաքանչիւր վաստակոց ի կալոյ եւ ի հնձանէ եւ յամենայն արմտեաց տալ մասն եւ բաժին, Հմեմատել Սահակին վերագրած կանոնների հետ. իսկ ի կալոյ եւ ի հնձանէ եւ յայլոց արմտեաց տասնորդս հանցին։

Աւելի արժէքաւոր է Վաչագան Թագաւորի օրով Ազուանից ժողովի որոշումները։ Հոգեւորականութեան տուրքի մասին որոշւում է հետեւեալը։— «Ունեւոր մարդը յօրուա քահանայի մուծում էր չորս դրիւ—գարիր ցորեն, վեց դրիւ գարի և 16 չափ գինի. իսկ ազքատները վճարում էին կրկնակի պակաս ցորեն և գարի, իսկ գինի՝ որքան կարողանան»։ Իսկ ով երկրագործութեամբ չէր զբաղւում և այլի էլ չունէր՝ նրանից ոչինչ չեն վերցնում։ Ոչխարի հօտ ունեցողը՝ վճարում է մէկ ոչխար և երեք զլաթ բուրդ և մէկ կաղապար պանիր. ով ձիերի երամակ ունէր՝ նա տալիս էր մէկ քուռակ, եզ և կով ունեցողը յայտնում էր մէկ հորթ։

Այս պաշտօնական փաստաթուղթը բաւականին բնորոշում է բնակչութեան նիւթապէս ենթարկուած լինելը հոգեւորականութեան, հետեւապէս նաև աշխարհիկ իշխանութեան տէրերին։ Երկրի ընկերային պատկերի տեսակէտից, ժողովի ժամանակներում (ոչ ուշ վեցերորդ դարից) երկրագործ դասից դուրս, գոյութիւն ունէր մարդկանց մէկ դասակարգ, որ զբաղւում էր բացառապէս անասնապահութեամբ։ Իզուր չէ, որ Խորենացին գանգատւում է, թէ «ոչ ամենեւեր՝ Հայաստանում զբաղւում էին երկրագործութեամբ, այլ այս ու այնտեղ մարդիկ էին ապրում, որոնք անանում էին՝ ինչպէս հիւսիսային երկիրներում հում նիւթերով և նման բաներով։(*)

Մ. Գոչի «Դատաստանագրքի» մէջ տեղ գտած տուեալների համաձայն, հողի հասոյթից վերցնում էին մէկ հինգերորդ մասը. գնուած հողերը, այգիները և ծաղկանոցները ազատ էին հինգերորդ վճարից, ինչպէս և ջրազացները, խանութները և անները։

Արհեստաւորներից և առեւտրականներից էլ հարկ էին վերցնում, Քրիստոնէաներից գլխահարկ չէին առնում, այլ միայն այլակրօններից, որոնք նուաճուած էին բռնութեամբ։ Ուսոգուող դաշտերից ստանում էին արգիւնքի մէկ-հինգերորդը, իսկ անջրդի հողերից մէկ-տասներորդը։ Մատնացոյց է արւում նաև անձնական աշխատանքի չափը, անասունների՝ կովերի, ոչխարների վերայ դրուած տուրքերը։

Անիի արձանագրութեանց մէջ մէկից աւելի անգամ յիշւում է այդ տուրքերի մասին և թուարկւում է մի քանի տասնեակ զանա-

---

(*) Մովսէս Կաղանկատուացի.— Պտուղք ի ժողովրդենէ երիցուն կարգն այս լիցի. Թովանիկն՝ չորս գրիւ ցորեան, վեց գրիւ գարի եւ վեշտասան թաս քաղցու եւ որ տառապեալն է՝ զնացիդ կէսն տացի եւ գինի որչափ եւ կարող լիցէ. իսկ որոյ վար եւ այգի ոչ է, մի տացեն։ Եւ որ ոչխար է ի տան՝ ոչխար մի եւ երեք զլաթ բուրդ եւ մէկ պանիր եւ որք ձի ի տան լիցեն՝ մին յովանակ եւ որ պախրէք լիցեն՝ որթ մի։

զան տեսակի և անունների տուրքաւորումներ։ Այս տուեալները վերաբերում են այն դարաշրջանին, որ դուրս է մեր անմիջական խնդիրների սահմաններից։ Ի հարկէ այս չի նշանակում, որ մատնանշուող հարկային սիստեմը արաբական տիրապետութեան գործն է։ Մահմետական իրաւունքը, անկասկած նախարարական կառոյցի մէջ փոփոխութիւն առաջ բերեց. այս փոփոխութիւնները կարող էին վերաբերել և առանձին նորմերին կամ հարկային յօդուածների արժէքաւորման, բայց տուրքաւորման սիստեմը, որպէս այդպիսին, Արաբները ժառանգել էին իրենց նախորդներից։ Ինչպէս էին վերամշակւում նախարարական յարաբերութիւնները Արաբների օրով և ինչքան էր նանց ազդեցութիւնը՝ այս բոլորը մտնում է Բագրատունեաց դարաշրջանի ուսումնասիրութեան մէջ։ Մեր անմիջական խնդիրը նախարարական կարգի հոլովոյթի հետազօտութիւնն է սկզբից մինչեւ այն շրջանը, երբ իրանական պետական իշխանութիւնը, որի հիմքերի վերայ զարգացաւ նախարարութիւնը, փոխարինուեց արաբականով։ Որպէս վախճանակէտ մեզ համար ծառայում է Խորենացու ժամանակները։ Մենք ուզում էինք նորից փորձել այն աշխատանքը, որ իր ժամանակ կատարեց Հայոց պատմագիրը։ Հետաքրքիր պիտի լինէր համեմատել մեր եզրակացութիւնները՝ այս խնդիրի վերաբերմամբ՝ Խորենացու եզրակացութեանց հետ։ Այս բանը պիտի ծառայէ մասամբ մեր հայեացքները վերաստուգելու համար։

Եթէ բացասական քննադատութիւնը յաջողեց խախտելու Խորենացու հեղինակութիւնը որպէս պատմագրի, ապա նա նշանախեց անգամ չատատանեց նրա գրքի նշանակութիւնը որպէս պատմա-գրական մեծ կոթողի իր՝ հեղինակի ժամանակակից տրամադրութիւններն ու տեսակէտներն արտայայտող։ Այս տեսակէտից Խորենացու գործը մեծ հետաքրքրութիւն է ներկայացնում։ Նախարարութեան վերաբերող խնդիրների նկատմամբ կարեւոր են ոչ թէ այս կամ այն փաստական տուեալները, կամ մեկնութիւնները, որ տալիս է պատմագիրը, այլ արժէքաւոր է հեղինակի զգացմունքը՝ ինչ ըմբռնում ունի նա նախարարական կարգի էութեան մասին և ինչ միջոցներով կամ մեթոդով կարծում է թէ պիտի լուծուէր նախարարութեան մասին առաջադրած հարցերը։

Խորենացին չէր կարող իսպառ կարուել իր ժամանակի իրականութիւնից։ Էին աշխարհի ի՛ր ամենչիւր հետազօտողին այս կամ այն աստիճանի յատուկ է մէկ թուլութիւն՝ անցեալի վերայ նայել իր ժամանակի ակնոցով։ Խորենացու շատ գաղափարները՝ Հայոց անցեալին վերաբերող՝ այն դարաշրջանի իրազարձութեանց արդիւնքն է, որի մէջ ինքն ապրում էր։ Կարելի է կասկածել՝ թէ փաստորէն որքան ճիշտ են պատմաբանի պատմածները և թէ տուեալ նախարա-

բութիւնները, իրօք որ գոյացել են մատնանշուած ժամանակում և տուեալ պայմաններում, բայց կասկածից դուրս է որ հեղինակի՝ նախարարութեան վերագրած այս կամ այն յատկանիշը իրական է, ճշմարիտ, կամ նախարարական տների յառաջացման տուեալ ձևը համարում էր հնարաւոր, գոնէ այն ժամանակ երբ գրում էր հեղինակը։ Մեր պատմագիրը պատասխանատու մէկ գործ ձեռնարկեց դառն գիտակցութեամբ, որ հարազատ երկրի անցեալին վերաբերող ոչ մէկ գրական աղբիւր չունի իր տրամադրութեան տակ։ Նա պիտի աշխատէր անկասկած, հատուկտոր տուեալների, պատահական ցուցմունքների, սիրոյ, անընդմեջ պատումների և նման անյոյս նիւթերի վերայ։

Նա պէտք է համակցէր, միացնէր ցիրուցան փաստերն ու տուեալները իր ժամանակի կարգերի լոյսի տակ, ուստի և ակամայ հրնութեան դգեստ էր հագցնում չատ երևոյթների և գրութիւնների՝ ուելի ուշ ժամանակի փաստերին, եղելութիւններին։ Խորենացուն մտքի ընթացքը դիմում էր փաստերից դէպի դաղափարները, գրականից՝ տեսականին. և ընդհակառակն կանխակալ ըմբռնումների, ապացոյցների համար նա ընտրում է, երբեմն և ստեղծում՝ համապատասխան պայմաններ՝ նրանց շրջանակի մէջ՝ դնելով փաստերը այս կամ այն չափով ճշմարտանման։ Յաճախ պատմագիրը իր եզրակացութիւնները հիմնաւորում է աշխարհագրական և նախարարական անունների ըստուգաբանական մեկնութեանց վերայ։ Այս մեթոդը Խորենացին լայնօրէն գործադրում է նախարարների յառաջացման խնդրին նկատմամբ։ Անկախ այն հանգամանքից, թէ որքան ընդունելի են ստուգաբանական այս փորձերը՝ չատ դէպքերում նրանք ընդունելի չեն և պատմագրի բաղմաթիւ կառուցումները անհիմն են, անընդունելի հենց այդ կեղծ ստուգաբանութեան հետևանքով, նրա մեթոդը, սակայն որպէս այդպիսին անկասկած գիտական է։

Մեթոդաբանական տեսակէտից մեր հետաքրքրութիւնը ընդհանուր բաներ չատ ունի Խորենացու հետ։ Ելակէտ ունենալով մինչև Խորենացու ժամանակները պատմող յիշատակարանները՝ մենք ջանացինք թափանցել հնութեան խորքերը՝ գտնելու համար մեզ հետաքրքրող երևոյթների հիմքերը, ըստ որում մեզ համար անհրաժեշտ յենարան ծառայում էր նախարարական իրականութիւնից և անուանումներից վերցրած ամենէն բնորոշիչ տերմինների ստուգաբանական քննութիւնները։ Մեր հետազօտութեանց եզրակացութիւններն էլ մէկ որոշ չափով նոյնանում են նրա եզրակացութեանց հետ։ Խորենացու, ինչպէս և մեզ մօտ նախարարական ըմբռնումը սերտօրէն կապակցուում է Արշակունիների հետ։ Չնայած, որ առաջին Արշակունին՝ Վաղարշակը՝ Հայաստանին տիրելով, ըստ Խորենացու, պատրաստ գտաւ այնտեղ նախարարութիւնները և այս առթիւ հարցնում ուղղեց իր եղբօրն՝ Արշակին, «որտեղից են այստեղ գոյութիւն ունեցող նախարարու-

թիւնները»։ Պատմագիրն այնուհետև ասում է. «Վաղարշակը նշանակեց նախարարութիւններ և նրանց իւրաքանչիւրի համար նահապետներ», թեթևօրէն նայողը կարող է մեղադրել պատմագրին անհետևողականութեան և հակասութեան մէջ, բայց եթէ թափանցենք գործի էութեան մէջ, ապա պարզ կը լինի, որ Խորենացին առաջին Արշակունուն վերագրում է միայն նախարարների կարգաւորումը և ոչ թէ նրա ստեղծումն այս բառի իսկական իմաստով։

Պատմագիրը իր առաջ դնում է մէկ խնդիր՝ պարզելու թէ նախարարական որ տոհմերը ի հնուց ցեղակից են մեզ և որոնք դրսեկ են և մեզ հետ ընտելացել»։ Հէնց այս է այն դնահատելի արդիւնքը, որին հասաւ պատմագիրը իր հետազօտութեան մէջ։ Բայց չարաղրելու պահուն նա այս դնում է որպէս խնդիր՝ ենթակայ քննարկութեան։ Մեր վերլուծութիւնը արդարացնում է հարցի այսպիսի ձևով դնելը, ցոյց տալով, որ նախարարութիւնը իրօք կազմուած էր տեղական և դրսեկ տարրերից։ Հիմնական տարբերութիւնն այն է, որ ըստ Խորենացու որոշ նախարարութիւններ հանդիսանում են անհատների, դէմքերի սերունդներ, իսկ ըստ մեր քննութեան նրանք սկիզբ են առել երկրամի ինքնուրոյն էթնիկ խմբակցութիւններից։ Խորենացու հաղորդութեամբ ոմանք և մեծամասնութիւնը, նախարարութեան չարքերում տեղ գրաւեցին պալատական կամ պետական ծառայութեան միջոցով։ Բագրատունիները՝ թագադիրներ են, Գնթունիները արքայական հանդերձապահներն են, Խորխորունիները՝ թիկնապահներ. Վարժունիները՝ իշխան արքունի որսոց, Աբեղեանները՝ պահեստապետներ են, Գաբեղեանները՝ արքայական սենեկապետներ են, Արծրունիները՝ արծուակիրներ, Գնունիներ՝ մառանապետներ, Սպանդունիները՝ սպանդանոցի վերահսկիչներ են, Հաւնունիները՝ բաղէակիրներ, Հայր մարդպետի տոհմը՝ ներքինի էր, Սիւնի, Գարդմանի, Գուգարաց, Անգեղ տան և Աղձնիքի իշխանները՝ սահմանապահներ էին, Վահեւունիները՝ քրմեր էին՝ կրօնական սպասաւորներ։ Մի քանիսը նախարարութեան թուին էին դասւում, որովհետև հին ծագում ունէին, տոհմիկ էին կամ Հայկի ժառանգներից էին սերել, կամ յառաջացել էին հին թագաւորներից՝ այդպէս էին, Որդունի, Ապահունի, Մանուաղեան, Բզնունի, Առաւէեան, Զարէհաւանեան տները։ Կային նոյնպէս ազնուական ցեղերից եկուոր մարդիկ՝ ինչպէս Ամատունիները, Արաւելեանները, Բագրատունները, Մամիկոնեանները և կամսարականները։ Վերջապէս ոմանք էլ նախարարութեան հասան իրենց արժանիքների և անձնական քաջութեան համար, ինչպէս Դիմաքսեանները և Տրունիները։

Թուարկուած փաստերից նկատելի է, որ Խորենացին նախարարական արժանիքների հիմքում դնում է երկու գլխաւոր բան, ծառայութիւնը և ծագումը, այսինքն արիւնի առաջնութիւնը։

Այս խնդրում մենք Խորենացուց չենք տարբերվում։ Նախարարության ծագման խնդրում մենք վերհանեցինք այն արմատները, որ հասնում են մինչև տոհմական կարգի ժամանակները և ծառայության–պետական կեանքի հիմքերը։ Խորենացին ազնվական ծագում ունեցող ընտանիքներին գլխաւորապէս նրանց է համարում, որոնք իրր թէ ծագել են Հայկից և Հայաստանում արդէն պատրաստ գոյութիւն ունէին, երբ Արշակունիները հաստատուեցին այնտեղ։ Ըստ մեր տեսութեան դրանք այն ազնվական տոհմերն էին, որոնք երեւացին տոհմական կարգի քայքայման հետեւանքով։ Մեր տեսակէտի համաձայնութիւնը Խորենացու հետ միայն սկզբունքային է, փաստական տեսակէտից այսինքն թէ ինչ նախարարութիւններ՝ ինչ կարգի են՝ մենք տարբերվում ենք նրանից։

Նախարարության նիւթական հիմքերը Խորենացու մօտ էլ կազմում է երկրագործութիւնը։ Նախարարության հասնիլը, նրա կարծիքով ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ հող ստանալ, կալուած ունենալ(*)։ Տոհմիկ լինելը և նախարարական կոչումը՝ նրա մօտ նոյնանիշ գաղափարներ են, հէնց նրա համար, որ բոլոր ազնվականները հողային սեփականութիւն ունեն։ Հողը յանձնվում է ժառանգական սեփականության համար։ Այդ տեսակէտից բնորոշ է արտայայտութիւնը՝ ազգ սիրել, որ նշանակում է տոհմի հիմք դնել, որ գործ է ածվում այն պարագաներում, երբ խօսք է լինում մէկն ու մէկին նախարարության հասցնելիս։ Եթէ հող տալ նշանակում է նոր նախարարական տոհմի ստեղծումն, ապա հասկնալի է, որ հողը տրվում էր որպէս ժառանգական սեփականութիւն(**)։ Ըստ Խորենացու հողաբաշխումը եւ օտարացումը, յետ առնելը գերագոյն իշխանության իրաւունքն էր, մէկ բան, որով ընութագրվում է՝ աւատական հողատիրութիւնը(***)։

(*) Խորենացի։— Այսպէս օրինակ թագաւորը Վարազին նշանակում է *իշխան արքունականացն որոնց եւ շէնս պարգեւեալ նմա առ Հրաազդան գետով։* Գարեղեան եւ Աբեղեան տոհմերին *շէնքս պարգեւեալ, յորոց եւ անուն կոչին սապէս նախարարութիւնքն՝ Արեղէն եւ Գաթեղէն։* Եկուր Ամատունիներ *պատուին գիւղիւք եւ դաստակերտօք,* Մամիկոնեաներ ստացան *յաւիտենական իշխանութեամբ զգեօղս եւ զդաստակերտս,* ինչպէս եւ Կամսարականներ։

(**) Խորենացի։— *Տաց նմա յաւիտենական իշխանութեամբ զգեօղս...*

(***) Տիգրանը յեռ գրաւեց Վահունիների կալուածներ՝ *ընկենու ի քրմութենէ եւ զգիւղն յարքունի առնի։* Արտաշեսի ժամանակ Մուրացան տոհմը զրկուեց իրենց կալուածներից — *գրաւէ յինքն զշէնս եւ զամենայն իշխանութիւնս նոցա։* Սմբատ Բագրատունուն թագաւորը՝ *պարգեւէ զման արքունի, որ ի շէնս Գողթան եւ Ուղտուկունս։*

Տոհմը և նրա գրաւած հողամասը, տերիտորիան, Խորենացու մօտ հաւասարապէս կոչւում են նախարարութիւն։ Այս բառը ամենէն գործածուածն է նրա մօտ. երբեմն նա փոխարինւում է նախապետութիւն բառով։ Բայց նախարարութիւնը եւ նոցին նախարարութեանց նահապետութիւնը արտայայտութիւններից երեւում է, որ Խորենացին զգում է երկու տերմինների մէջ եղած տարբերութիւնը՝ նահապետը նախարարութեան գլուխն է, պետը։ Գործ է ածում նաև տեր եւ տանուտէր՝ նահապետի հետ նոյն իմաստով, ինչպէս եւ տերութիւն եւ տանուտերութիւն՝ նախարարութեան և նահապետութեան իմաստով(*)։

Խորենացուն լաւապէս ծանօթ են սեպուհական իրաւունքը և ռուսական ազատութիւնը՝ զարգացման այն փուլի մէջ, երբ նրանցից սաղմնաւորւում էր նախարարական—աւատական նոր ատիճան։

Այսպիսով եթէ մի կողմ թողնենք փաստական տուեալները և վերցնենք նախարարութեան ուսումնասիրութեան տեսական կողմերը, ապա անկարելի է չհամաձայնիլ, որ մեր պատմագիրը մեթոդաբանական և հարցադրութեան տեսակէտից կանգնած է ուղիղ ճանապարհի վերայ։

Նախարարութեան ծագման եւ այդ հաստատութեան էութեան մասին մեր և Խորենացու տեսակէտների մօտիկութիւնը կարող է ծառայել մեր եզրակացութիւնների ճշմարտութեան օգտին։ Որքան վերջիններս ընդունելի են, ինչ որ նրանց գիտական արժէքն է, այդ մասին կարող են լինել զանազան կարծիքներ։

Մենք հեռու ենք այն մտքից, թէ այսքան անբաւարար և հաստուկտոր նիւթերից, որ ունինք մեր տրամադրութեան տակ կարելի

(*) Խորենացի՝ ուստի նախարարութիւնքս, որ աստ կան. ի թիւ նախարարութեանց, կարգէ ընդ նախարարութիւնս. նախարարութիւն Ապահունեաց, Մանաւազեան... նահապետութիւն Ռշտունեաց. Միսական, Կաղմեան... Մուրացան տէր. Արգամ՝ տանուտէր ազգն Մուրացան— Արգամ նահապետ Մուրացանաց։ Զյառաջաւագեալ տանուտէրական պատիւ. Ասպահապետի Պահլաւ յառնն տանուտէրութենէ զանուն որոշեալ։ Գլուխ նահապետաց նոցա զմաղխազ։ Նկատում ենք, որ տոհմի գլուխը նահապետ է։ Այսպէս է կոչում Խորենացին նաեւ Հին Կտակարանի նահապետներին։ Նախարար բառը բաղադրեալ է նախ եւ արար բառերից՝ նախարարեալի իմաստով՝ ինչպէս կարելի է հետեւցնել այս օրինակներից. զիւտ որդեծնութեան նախարարականացն ծննդոց յերից անտի որդւոցն Նոյի... ի ծննդոց յերից նախարարականացս այսոցիկ արանց... Զրուան, Տիտան, Ցապետոսի... զթագաւորացն եւ զնախարարականաց ազգաց եւ տոհմից. ի նախարար պատգամաւորացն...

է վերակառուցել մէկ կատարեալ բան։ Մեր կառուցման մէջ, անկասկած, շատ բան ենթադրական է, կանխամտածուած, բայց սըրանք այնպիսի բնոյթ կրող պակասութիւններ են, որ այս կամ այն չափով յատուկ են ամեն տեսակ պատմական կառուցման։ Այստեղ կարեւորը՝ հարցադրութիւնն է և նրա լուծումը ընդհանուր գծերով.

Ցաջողեցի՞նք արդեօք յայտնաբերել նախարարութեան արմատները, որքա՞ն ճիշդ է հետազօտած նրա զարգացման յետագայ փուլերը և ընդունելի՞ է մեր նկատած համեզրութեան կէտերը նախարարութեան և Արեւմտեան Եւրոպայի ֆէոդալիզմի միջեւ։ Այս է կարեւորը։ Նախարարութեան մեր լուսաբանութեամբ՝ լոյսի մէկ ճառագայթ է ընկնում կիսախաւարի մէջ, որ պատել է Հայոց նախարարութեանց շրջանի պատմութիւնը և հիմք է դրում Հայոց պատմական կեանքի յետագայ ընդարձակ շրջանի գիտական իմացութեան՝ մինչեւ նրա՝ նախարարութեան փլուզումը՝ Մոնղոլական արշաւանքի ժամանակ։

ՈՒՂՂԵԼ ՀԵՏԵՒԵԱԼ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐԸ

Էջ	Սխալ	Ուղիղ
11	*Արուեստական*	*Աւեստական*
19	*Սորոյէնը*	*Օսրոյէնը*
24	*Ոմարխների*	*Կոմարիների*
66	*Գործակալի*	*Գործակալը*
66	*Թագաւորութեան*	*Թագաղրութեան*
86	*Հիմի*	*Ճիմի*
87	*Ներա-հետայարդարանքի*	*Հերահարդարանքի*
96	*Մանրանար*	*Մանրանար։*
107	*Հինգերորդ*	*Հինգերորդի*
112	*Նախապետութիւն*	*Նահապետութիւն*

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

		Էջ
1.	ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ	3
2.	Ա. ԳԼՈՒԽ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ	7
3.	Բ. ԳԼՈՒԽ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ՏՈՀՄԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ	22
4.	Գ. ԳԼՈՒԽ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ԱԻԱՏԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ	50

ԱՐՏԱՏՊՈՒԱԾ՝ «ԱԿՕՍ» ՊԱՐԲԵՐԱԳՐՔԻՑ

ԳԻՆԸ՝ 2,5 Լ. ՈՍԿԻ

Հասցէ՝

H. MOURADIAN
B. P. 128
Beyrouth, Liban